

De klap te boven?

Een onderzoek naar de economische veerkracht van Helmond en Oss na de crises in de jaren '70 en '80.

Marianne de Beer / Masterthesis Economische Geografie / Universiteit Utrecht / Januari 2012

De klap te boven?

Een onderzoek naar de economische veerkracht van Helmond en Oss na de crises in de jaren '70 en '80.

Masterthesis Economische Geografie

Marianne de Beer

Studentnummer: 3017001

Januari 2012

Universiteit Utrecht

Faculteit Geowetenschappen

Departement Sociale Geografie & Planologie

Masteropleiding Economische Geografie

Begeleider: Dr. L.M.J. van Grunsven

Universiteit Utrecht

Voorwoord

Met het afronden van mijn masterthesis komt tevens een einde aan mijn studie Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit Utrecht. Met veel plezier heb ik de afgelopen jaren deze studie doorlopen. In 2010 ben ik begonnen met de master Economische Geografie. Tijdens het vak Multinationale Ondernemingen ben ik geïnteresseerd geraakt in de verschillen in veerkracht tussen steden. Tijdens een werkgroep werden de verschillende ontwikkelingsrichtingen van Britse steden besproken. Het leek me interessant om te onderzoeken waarom sommige steden een economische shock wel te boven kunnen komen en andere steden niet. Met dit idee heb ik dhr. Van Grunsven benaderd. Hij stelde voor mijn onderzoek te koppelen aan een afstudeerstage bij Ecorys. In eerste instantie zou ik met mijn onderzoek aanhaken bij het door Ecorys ontwikkelde concept Stads-DNA©. Uiteindelijk bleek dit om praktische redenen niet mogelijk, maar ben ik wel verder gegaan met het idee achter Stads-DNA©. Door te brainstormen met dhr. Van Grunsven en mijn begeleiders bij Ecorys ben ik tot een meer dynamische insteek van het DNA van steden gekomen. De uitwerking hiervan kunt u in dit onderzoek lezen.

Via deze weg wil ik een aantal mensen bedanken voor hun hulp en ondersteuning tijdens het proces van het schrijven van een afstudeerscriptie. Als eerste mijn begeleider bij de Universiteit Utrecht, dhr. L. van Grunsven. Bedankt voor alle feedback, tips en het meedenken over de insteek van mijn onderzoek. Zeker in de beginmaanden heb ik nogal geworsteld met het op een juiste manier onder woorden brengen van mijn onderzoeksopzet en ik ben blij met alle hulp die ik daarbij gekregen heb. Daarnaast wil ik ook graag mijn begeleiders bij Ecorys, dhr. Rienstra en dhr. Kruidhof, bedanken voor hun hulp. Tijdens mijn stageperiode heb ik regelmatig met hen van gedachten kunnen wisselen over mijn scriptie en daar heb ik veel aan gehad.

Natuurlijk wil ik ook graag alle respondenten die hebben meegewerkt aan de diepte-interviews bedanken voor hun tijd en informatie. Ik vond het interessant om hun kant van het verhaal te horen en hierdoor is 'het verhaal' van beide steden echt gaan leven voor mij.

Daarnaast gaat mijn dank uit naar alle vrienden en vriendinnen die mij de afgelopen maanden op uiteenlopende wijze hebben ondersteund bij het schrijven van mijn scriptie. In het bijzonder mijn huisgenoot Margot, bij wie ik altijd even stoom kon afblazen als ik dreigde vast te lopen tijdens het schrijven.

Tenslotte wil ik mijn ouders, broer en vriend bedanken voor hun steun tijdens mijn hele studieperiode. Mijn vader wil ik in het bijzonder bedanken voor het leveren van commentaar op mijn stukken, ik heb veel gehad al aan zijn opmerkingen.

Terugkijkend op het hele proces kan ik wel stellen dat ik met plezier dit onderzoek heb uitgevoerd. Ik vond het leuk om me gedurende een aantal maanden te kunnen verdiepen in de geschiedenis van twee steden waar ik in eerste instantie nauwelijks iets van wist. Het onderwerp is me altijd blijven boeien en ik hoop dat dit ook te lezen is in mijn onderzoek. Veel leesplezier toegewenst!

Marianne de Beer
Januari 2012

Inhoudsopgave

Inhoud	Pagina
Voorwoord	5
Inhoudsopgave	6
Lijst van figuren	9
1. Inleiding	10
1.1 Aanleiding van het onderzoek	10
1.2 Onderzoeksdoel, probleemstelling en onderzoeksvragen	10
1.3 Wetenschappelijke relevantie	12
1.4 Maatschappelijke relevantie	12
1.5 Methode van onderzoek	13
1.6 Opbouw van het onderzoeksrapport	13
2. Theoretisch kader	15
2.1 Begrippen uit de evolutionaire economie	15
2.1.1 Onomkeerbaarheid en padafhankelijkheid	16
2.1.2 <i>Lock-in</i>	17
2.2 De totstandkoming van ontwikkelingspaden in de economische geografie	17
2.2.1 Pre-formatie en pad creatie fase	19
2.2.2 Positieve en negatieve <i>lock-in</i>	20
2.3 De resilience metafoor	21
2.3.1 Literatuur met betrekking tot <i>resilience</i>	21
2.3.2 Kritiek op de <i>resilience</i> metafoor	25
2.3.3 Van <i>lock-in</i> naar <i>lock-out</i>	26
2.3.4 Totstandkoming van nieuwe ontwikkelingspaden	27
2.4 Het concept fundament	28
2.4.1 De noodzaak van een nieuw concept	31
2.4.2 Het fundament van een stad	32
2.4.3 Aanpassingsprocessen op meerdere niveaus	33
2.5 Conceptueel model	35
2.6 Hypothesen	37
3. Methodologie	40
3.1 Aanpak van het onderzoek	40
3.2 Operationalisatie van de centrale begrippen	40
3.2.1 <i>Related</i> en <i>unrelated variety</i> geoperationaliseerd	41
3.2.2 Bovenlaag en fundament geoperationaliseerd	42
3.3 Literatuuronderzoek	46
3.4 Dataverzameling	46
3.4.1 Databronnen	46
3.4.2 Beperkingen data	47
3.5 Diepte-interviews	48
3.6 Beperkingen onderzoek	49

4. Literatuurstudie Helmond en Oss	50
4.1 De industrialisatie in Nederland	50
4.2 De ontwikkelingsgeschiedenis van Helmond	51
4.2.1 Ontwikkeling van de productiestructuur	52
4.2.1.1 Van huisnijverheid naar industrie	52
4.2.1.2 De rol van ondernemerschap bij de ontwikkeling van de industrie in Helmond	53
4.2.1.3 De glorie tijd van de Helmondse industrie: 1880-1960	54
4.2.1.4 De teloorgang van de traditionele industrie in Helmond vanaf 1960	55
4.2.2 Institutionele en sociale ontwikkelingen	56
4.2.2.1 Politiek en industrie in de 19e eeuw	56
4.2.2.2 Tijden van gehoorzaamheid en vlijt	56
4.2.2.3 De Helmondse industriepolitiek in de 20e eeuw	58
4.2.3 Tijdlijn ontwikkeling Helmond	58
4.3 De ontwikkelingsgeschiedenis van Oss	59
4.3.1 Ontwikkeling van de productiestructuur	59
4.3.1.1 De opkomst van de industrie: concurrentie als drijfveer	59
4.3.1.2 'De boteroorlog'	60
4.3.1.3 De vleesverwerkende industrie in Oss	61
4.3.1.4 Organon	62
4.3.1.5 Oss als industriestad	62
4.3.2 Institutionele en sociale ontwikkelingen	63
4.3.2.1 Tijden van sociale onrust	64
4.3.2.2 De positie van de arbeiders	64
4.3.2.3 Oss en de SP	65
4.3.3 Tijdlijn Oss	66
5. De veerkracht van Helmond en Oss onderzocht	68
5.1 Beschrijving van de ontwikkelingen in Helmond	68
5.1.1 Ontwikkeling van de werkloosheid	68
5.1.2 Ontwikkeling van de werkgelegenheid	69
5.1.3 Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector	71
5.1.4 Ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector	74
5.1.5 Ontwikkelingen binnen de industrie	76
5.1.6 Tijdlijn ontwikkeling Helmond vanaf 1970	79
5.2 Beschrijving van de ontwikkelingen in Oss	79
5.2.1 Ontwikkeling van de werkloosheid	80
5.2.2 Ontwikkeling van de werkgelegenheid	80
5.2.3 Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector	82
5.2.4 Ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector	84
5.2.5 Ontwikkelingen binnen de industrie	87
5.2.6 Tijdlijn ontwikkelingen Oss vanaf 1970	90
6. Analyse ontwikkelingen Helmond en Oss	92
6.1 Analyse van de ontwikkelingen in Helmond	92
6.1.1 Economische pijler	92
6.1.1.1 Ontwikkeling van de economische structuur	92
6.1.1.2 Ondernemerschap	94
6.1.1.3 Opleidingsniveau van de beroepsbevolking	95
6.1.2 Institutionele pijler	95
6.1.2.1 Lokale politieke klimaat ten opzichte van het bedrijfsleven	95

6.1.2.2	Beleid met betrekking tot de werkgelegenheid	96
6.1.2.3	Lokale institutionele arrangementen	97
6.1.2.4	Bemoeienis vanuit de nationale politiek	99
6.1.2.5	Lokale sociale structuren	100
6.1.3	Ruimtelijke pijler	100
6.1.3.1	Ontwikkelingen naar aanleiding van de benoeming tot Groeistad	101
6.1.3.2	Ruimtelijke plannen met betrekking tot cityvorming	101
6.1.3.3	Campusontwikkeling	102
6.2	Analyse van de ontwikkelingen in Oss	102
6.2.1	Economische pijler	102
6.2.1.1	Ontwikkeling van de economische structuur	102
6.2.1.2	Ondernemerschap	104
6.2.1.3	Opleidingsniveau van de beroepsbevolking	105
6.2.2	Institutionele pijler	105
6.2.2.1	Lokale politieke klimaat ten opzichte van het bedrijfsleven	105
6.2.2.2	Beleid met betrekking tot de werkgelegenheid	107
6.2.2.3	Lokale institutionele arrangementen	108
6.2.2.4	Bemoeienis vanuit de nationale politiek	110
6.2.2.5	Lokale sociale structuren	110
6.2.3	Ruimtelijke pijler	111
6.2.3.1	Verbeteringen in de bereikbaarheid	111
6.2.3.2	Ontwikkelingen bedrijventerreinen in Oss	112
6.2.3.3	Ruimtelijke plannen met betrekking tot cityvorming	112
6.3	Analyse van de hypothesen	113
7.	Conclusie	120
7.1	De veerkracht van Helmond en Oss	120
7.2	Aanbevelingen	123
7.2.1	Aanbevelingen voor verder onderzoek	123
7.2.2	Beleidsaanbevelingen	123
	Literatuurlijst	124
	Bijlagen	133
	Bijlage 1 Standaard Bedrijfsindeling (SBI) 1993	133
	Bijlage 2 Overzicht geïnterviewde personen	136
	Bijlage 3 Topiclijsten interviews	137
	Bijlage 4 Dvd met uitwerkingen interviews	141

Lijst van figuren

Figuur	Titel	Pagina
Figuur 2.1	Verschillende fases in de ontwikkeling van een industrie of technologie in de stedelijke economie	18
Figuur 2.2	De omslag van positieve tot negatieve lock-in	20
Figuur 2.3	Engineering resilience	22
Figuur 2.4	Een ontwikkelingspad zonder evenwichtssituaties	23
Figuur 2.5	De 4 fases van het <i>adaptive cycles</i> model	24
Figuur 2.6	Veerkracht als dynamisch proces	25
Figuur 2.7	Twee alternatieve ontwikkelingspaden	26
Figuur 2.8	Een alternatief model voor padafhankelijkheid in de evolutie van een industrie	27
Figuur 2.9	De relatie tussen ontwikkelingspaden, absorptiecapaciteit en lokale innovatiesystemen	30
Figuur 2.10	De verschillende lagen van een stad	33
Figuur 2.11	Conceptueel model	36
Figuur 4.1	Huidige gevel van de Vlisco fabriek in Helmond	53
Figuur 4.2	Foto van het kasteel van Helmond tussen de fabrieken rond 1955	54
Figuur 4.3	Afbraak van het fabriekscomplex van Begemann in 1993	55
Figuur 4.4	Vaandel van de Rooms-katholieke Textielarbeiders Bond	57
Figuur 4.5	Tijdlijn Helmond tot 1970	59
Figuur 4.6	Het kantoor van de gebr. Van Den Bergh staat nog steeds in Oss	60
Figuur 4.7	de fabrieken van Hartog en Zwanenberg rond 1950	61
Figuur 4.8	Het verpakken van Organon-producten eind jaren '60	62
Figuur 4.9	Huldiging van de marechaussee ten tijde van het oprollen van de Osse Bende, circa 1935	64
Figuur 4.10	Tijdlijn Oss tot 1970	67
Figuur 5.1	Ontwikkeling werkloosheid in Helmond tussen 1930-2008	68
Figuur 5.2	Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen en beroepsbevolking in Helmond tussen 1930-2008	70
Figuur 5.3	De ontwikkeling van het aandeel van de sectoren in het aantal arbeidsplaatsen in Helmond tussen 1930-2010	71
Figuur 5.4	Ontwikkeling aandeel per sector in aantal arbeidsplaatsen in Helmond tussen 1963-2010	72
Figuur 5.5	Ontwikkeling totaal aantal arbeidsplaatsen per sector in Helmond tussen 1963-2010	73
Figuur 5.6	Aandeel per sector in aantal banen in 2010	73
Figuur 5.7	Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per sector in Helmond tussen 1930-2010	74
Figuur 5.8	Ontwikkeling van het aandeel van industriële bedrijfstakken gemeten aan het aantal arbeidsplaatsen in Helmond tussen 1930-2010	76
Figuur 5.9	Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per industriële bedrijfstak als percentage van het totaal aantal bedrijven in de industrie in Helmond tussen 1930-2010	77
Figuur 5.10	Tijdlijn ontwikkeling Helmond vanaf 1970	79
Figuur 5.11	Ontwikkeling werkloosheid in Oss tussen 1930-2008	80
Figuur 5.12	Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in Oss tussen 1930-2008	81
Figuur 5.13	De ontwikkeling van het aandeel van de sectoren gemeten in het aantal arbeidsplaatsen in Oss tussen 1930-2010	82
Figuur 5.14	Ontwikkeling aandeel aantal arbeidsplaatsen per sector in Oss tussen 1963-2010	83
Figuur 5.15	Ontwikkeling totaal aantal arbeidsplaatsen per sector in Oss tussen 1963-2010	83
Figuur 5.16	Aandeel aantal banen per sector 2009	84
Figuur 5.17	Ontwikkeling van het aandeel van sectoren gemeten in het aantal bedrijven in Oss tussen 1930-2010	85
Figuur 5.18	Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per sector in Oss tussen 1930-2010	85
Figuur 5.19	Ontwikkeling van het aandeel van industriële bedrijfstakken gemeten aan het aantal arbeidsplaatsen in Oss tussen 1930-2010	87
Figuur 5.20	Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per industriële bedrijfstak als percentage van het totaal aantal bedrijven in de industrie in Oss tussen 1930-2006	88
Figuur 5.21	Tijdlijn ontwikkeling Oss vanaf 1970	91

1. Inleiding

1.1 Aanleiding van het onderzoek

Binnen de economische geografie is veelvuldig onderzoek gedaan naar de verschillen in ontwikkeling van (oude) industriële gebieden. Onderzoekers vragen zich regelmatig af waarom in de ene stad wel nieuwe bedrijvigheid tot stand komt en de andere stad niet of veel minder, terwijl beide steden op het eerste gezicht veel op elkaar lijken. Elke subdiscipline binnen de economische geografie benadert dit vraagstuk op een andere manier. Een concept wat nu veel aandacht krijgt in de economisch geografische literatuur is *resilience*. Het concept *resilience* (in het Nederlands vertaald als veerkracht) is afkomstig uit studies naar ecosystemen. Binnen de economische geografie ontbreekt een eenduidige definitie nog, maar over het algemeen wordt *resilience* gezien als het vermogen van een plaats of regio om zich aan te passen aan externe schokken en de strategie die hier voor gekozen wordt (Hassink, 2010; Martin, 2009; Simmie & Martin, 2010).

Steden krijgen continu te maken met veranderende condities, zoals veranderingen in de concurrentie of de vraag. Als een stad zich niet aan deze veranderingen weet aan te passen, komen de economische groei en ontwikkeling van de stad in gevaar. Het aanpassingsvermogen van een stad bepaalt in hoeverre er kan worden omgegaan met de veranderende condities en er nieuwe economische ontwikkelingen kunnen plaatsvinden (Hospers, 2005).

Steden verschillen wat betreft het aanpassingsvermogen. Dit komt omdat iedere stad een andere uitgangspositie heeft. Elke stad bezit een set van unieke structuren die de capaciteit tot aanpassing vormen. Deze structuren zijn gevormd door ontwikkelingen die in het verleden van de stad hebben plaatsgevonden. Daarom stellen wetenschappers als Simmie e.a. (2008) dat "history matters": het verleden doet ertoe (Simmie e.a., 2008). Ontwikkelingen in het verleden hebben invloed op de ontwikkelingsrichting van een stad in de toekomst. In de evolutionaire economische geografie wordt het begrip 'padafhankelijkheid' gebruikt om het belang van gebeurtenissen in het verleden voor de toekomst aan te geven (Boschma e.a., 2002).

Padafhankelijkheid vormt een belangrijk verklarend concept bij onderzoek naar de ontwikkeling van oud-industriesteden. Dat het industriële verleden haar stempel drukt op de verdere ontwikkeling van de stad, is bijvoorbeeld te zien bij een aantal Nederlandse steden.

Rond 1950 kende Nederland een aantal 'echte' industriesteden. Deze steden werden gedomineerd door één of meerdere industriële sectoren die goed waren voor een groot deel van de werkgelegenheid en welvaart in de stad. Vanaf 1960 kreeg het merendeel van deze steden te maken met een teloorgang van hun belangrijkste industrieën, met hoge werkloosheid en sociale problemen tot gevolg. Sommige van deze steden worden nu nog steeds geassocieerd met hun industriële verleden en proberen dit beeld van zich af te schudden. In andere steden probeert men de overblijfselen van hun industriële verleden juist te behouden. Een voorbeeld hiervan is Oss. Rondom de Osse vestiging van MSD, beter bekend als het van oorsprong Osse bedrijf Organon, is de laatste tijd veel te doen. Gaat de vestiging in Oss sluiten of blijft een onderdeel van het bedrijf toch in Oss bestaan? En in hoeverre past het bedrijf eigenlijk nog binnen de huidige economische structuur van Oss? Mocht het bedrijf toch vertrekken, hebben de Ossenaars dan een reden om zich zorgen te maken of heeft de economie van de stad voldoende veerkracht om de klap op te vangen?

Het voorbeeld van Oss geeft weer dat in oud-industriesteden de invloed van het industriële verleden nog steeds wordt gevoeld, zowel positief als negatief. Daarom is het interessant om te onderzoeken op welke manier het industriële verleden invloed uitoefent op de verdere ontwikkeling van de stad. In welke richting heeft de stad zich ontwikkeld? Welke aanpassingsprocessen hebben in de loop der tijd plaatsgevonden en hoe hebben deze processen de ontwikkeling van de stad beïnvloed. Door de ontwikkeling van twee oud-industriesteden door de tijd te onderzoeken, wordt getracht een antwoord op deze vraag te geven.

1.2 Onderzoeksdoel, probleemstelling en onderzoeksvragen

De ontwikkeling van industriesteden kan geanalyseerd worden aan de hand van bovenstaande concepten van veerkracht en aanpassingsvermogen. Dit onderzoek heeft als doel een beeld te geven van de veranderingsprocessen die hebben plaatsgevonden in steden door de tijd. Er wordt gekeken naar twee

specifieke gevallen, te weten Helmond en Oss. Er is voor deze steden gekozen omdat in beide steden de industrialisatie vanaf het eind van de 19e eeuw een zeer belangrijke rol heeft gespeeld bij de economische ontwikkeling van de steden. De steden waren echte industriesteden in de eerste helft van de 20e eeuw. De economische, sociale en ruimtelijke structuren in beide steden waren sterk gericht op de industrie. Vanaf 1960 hebben beide steden te kampen gehad met het teruglopen van belangrijke industriële bedrijfstakken. Voor beide steden resulteerde deze terugloop in hoge werkloosheid. Tot zover lijken de steden qua ontwikkeling sterk op elkaar. Helmond en Oss hebben zich sindsdien echter in verschillende richtingen ontwikkeld. De industrie is in beide steden nog aanwezig, maar op een andere manier. In Helmond hebben traditionele industriële bedrijfstakken zich door ontwikkeld tot nieuwe bedrijfstakken zoals de *automotive*- en 'groene' industrie. In Oss heeft de economie zich getransformeerd en zijn compleet nieuwe industriële bedrijfstakken opgekomen.

Beide steden blijken veerkrachtig te zijn, maar de steden hebben andere ontwikkelingen doorgemaakt. De verschillen in de ontwikkeling tussen Helmond en Oss vormen de kern van dit onderzoek. Hierbij kan een aantal vragen gesteld worden. Hoe zijn beide steden de crises uit de jaren '70 en '80 te boven gekomen? Waar ligt de veerkracht van de steden in verscholen? Welke aanpassingsprocessen hebben in beide steden plaatsgevonden? Zijn er verschillen in de aanpassingsprocessen van Helmond en Oss? De steden lijken op het eerste gezicht eenzelfde uitgangssituatie te hebben, maar toch maken beide steden een verschillende ontwikkeling door. Welke verklaringen liggen achter deze verschillen?

Vanuit bovengenoemde doelen is de volgende centrale vraag van dit onderzoek opgesteld

Op welke manier hebben Helmond en Oss zich economisch ontwikkeld na de crises in de jaren 1970 en 1980 en in welke mate blijkt daaruit veerkracht? En in hoeverre zijn er verschillen waar te nemen in de ontwikkelingsrichting van beide steden en de achterliggende processen die in beide steden hebben plaatsgevonden?

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is een aantal onderzoeksvragen opgesteld:

1. Hoe ontwikkelt een stad zich volgens de inzichten uit de evolutionaire economische geografie?
2. Hoe komen verschillen ontwikkelingspaden in steden tot stand en wat bepaalt de ontwikkelingsrichting van een stad?
3. Wat is en wat vormt de veerkracht van een stad?
4. Hoe hebben Helmond en Oss zich hersteld op economisch gebied na de crises in de jaren 1970 en 1980 en welke aanpassingsprocessen hebben plaatsgevonden in beide steden? Om deze vraag zo goed mogelijk te beantwoorden, zijn voor beide steden de volgende subvragen opgesteld:
  - Hoe heeft de werkloosheid in de stad zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?
  - Hoe heeft de werkgelegenheid in de stad zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?
  - Hoe hebben het aantal arbeidsplaatsen en het aantal bedrijven per sector in de stad zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?
  - Welke ontwikkelingen hebben binnen de industriële bedrijfstakken in de stad plaatsgevonden vanaf de jaren '30?
  - Welke ontwikkeling hebben binnen het bedrijfsleven in de stad plaatsgevonden vanaf de jaren '30?
  - Hoe heeft de economische structuur in de stad zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?
  - Hoe heeft het lokale ondernemerschap in de stad zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?
  - Hoe heeft het lokale politieke klimaat ten opzichte van het bedrijfsleven zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?
  - Welke ontwikkeling heeft het gemeentelijk beleid met betrekking tot de werkgelegenheid doorgemaakt vanaf de jaren '30?
  - Welke lokale institutionele arrangementen zijn ontstaan en welke rol spelen of speelden deze instituties bij de economische ontwikkeling van de stad vanaf de jaren '30?
  - In hoeverre heeft bemoeienis vanuit de nationale politiek de ontwikkeling van de stad beïnvloed vanaf de jaren '30?
  - Hoe hebben de lokale sociale structuren in de stad zich ontwikkeld vanaf de jaren '30?

- Welke ontwikkelingen op ruimtelijk gebied hebben een belangrijke rol gespeeld bij de economische ontwikkeling van de stad vanaf de jaren '30?
- 5. Welke verschillen bestaan tussen de aanpassingsprocessen in Helmond en Oss en hoe zijn deze verschillen te verklaren?
- 6. Wat is de theoretische betekenis voor de uitkomsten van het empirisch onderzoek?

De probleemstelling en hoofdvraag zijn specifiek gericht op Helmond en Oss. Dit is gedaan op basis van vooronderzoek naar beide steden. Inzichten uit de literatuurstudie vormen het uitgangspunt voor het verdere onderzoek.

De eerste drie deelvragen hebben betrekking op de theoretische onderbouwing van het onderzoek. In het theoretische hoofdstuk worden deze vragen beantwoord. De laatste drie deelvragen worden aan de hand van empirisch onderzoek beantwoord.

1.3 Wetenschappelijke relevantie

Zoals hierboven is aangegeven, is *resilience* een relatief nieuw begrip binnen de economisch geografische literatuur. Aan het concept is de laatste jaren voornamelijk theoretische invulling gegeven, maar een concrete empirische invulling ontbreekt. Zoals Pendall e.a. (2010) stellen, blijft het een "fuzzy concept". Dit onderzoek begint dan ook met een theoretische onderbouwing van het begrip 'veerkracht'. In dit onderzoek wordt getracht het begrip *resilience* empirisch te onderzoeken aan de hand van een analyse van ontwikkeling van twee steden, te weten Helmond en Oss. Hiertoe moet veerkracht vertaald worden naar concrete factoren. Dit wordt gedaan binnen theorieën vanuit de evolutionaire economische geografie. Veerkracht zal gekoppeld worden aan evolutionaire begrippen zoals padafhankelijkheid en ontwikkelingspaden.

Daarnaast wordt in dit onderzoek het concept 'fundament' gebruikt wat, voor zover bekend, nieuw is binnen de economische geografie. Het fundament van een stad speelt een belangrijke rol in de ontwikkelingsmogelijkheden en ontwikkelingsrichting van een stad. In het theoretische hoofdstuk wordt het fundament nader toegelicht en gedefinieerd. Het concept wordt in het vervolg van het onderzoek uitgewerkt tot meetbare indicatoren zodat het begrip voor het empirische gedeelte kan worden gebruikt.

Door dit nieuwe concept en de ideeën met betrekking tot *resilience* te koppelen aan de ontwikkeling van steden kunnen nieuwe inzichten verkregen worden in hoe steden zich aanpassen aan veranderende omstandigheden en hoe verschillen tussen steden wat betreft deze aanpassingen verklaard kunnen worden.

1.4 Maatschappelijke relevantie

Beleidsmakers in steden zijn altijd op zoek naar effectief beleid en de juiste instrumenten die de stedelijke economie kunnen versterken. De afgelopen tijd lijkt de tendens voornamelijk te liggen op beleid dat gericht is op het stimuleren van innovatie. Door in te zetten op de lokale kenniseconomie hopen beleidsmakers de stad nieuwe impulsen te geven. Het is echter maar de vraag of dit overal tot goede resultaten zal leiden. Niet alle beleidsingrepen zullen even goed werken in elke stad. Voor lokale beleidsmakers kan het zeer waardevol zijn om de unieke uitgangssituatie die de eigen stad heeft duidelijk in beeld te hebben om doelgericht beleid te kunnen ontwikkelen. Deze inzichten kunnen dan gebruikt worden om toekomstig beleid mee vorm te geven.

Dit onderzoek geeft een aanzet voor een dergelijke analyse van de veerkracht van twee steden. De uitkomsten van de analyse zullen gebruikt worden om iets te zeggen over de toekomstige mogelijkheden van de steden. Zeker in het geval van Oss is dit zeer relevant. Men is daar nu zoekende naar een oplossing voor het mogelijke vertrek van een belangrijk hightech bedrijf, wat kan leiden tot een ontslaggolf en het wegtrekken van specialistische kennis uit de stad. De analyse kan inzicht bieden in de mogelijke ontwikkelingspaden die voor Oss open liggen in de toekomst.

1.5 Methode van onderzoek

Onderzoek naar de ontwikkeling en de bronnen van veerkracht en aanpassingsvermogen van steden door de tijd is relatief nieuw. Zodoende bestaan er nog niet veel aanknopingspunten voor dit type onderzoek. Er is eerst vooronderzoek gedaan naar Helmond en Oss op basis van beschikbare literatuur. De inzichten uit dit vooronderzoek zijn gebruikt bij het formuleren van de probleemstelling, hoofdvraag en deelvragen.

Algemene inzichten over veerkracht en aanpassingsvermogen worden in het theoretische hoofdstuk en aan de hand van een conceptueel model verder uitgewerkt. Vanuit het theoretische raamwerk worden hypothesen opgesteld die bijdragen aan het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Dit gedeelte van het onderzoek is deductief van karakter.

In dit onderzoek worden kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden gecombineerd. Met het kwalitatieve deel wordt vooronderzoek naar 'het verhaal van de stad' bedoeld. Aan de hand van een literatuurstudie wordt getracht een gedetailleerder beeld te geven van de ontwikkelingen in een stad. Wat is er precies gebeurd, waarom hebben bepaalde ontwikkelingen plaats gevonden en welke verklaringen liggen daaraan ten grondslag?

Het tweede, deductieve deel van het onderzoek bestaat uit een combinatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek. Een analyse van beschikbare en relevante statistieken vormt het kwantitatieve onderzoek. Aan de hand van grafieken worden de ontwikkelingen in Helmond en Oss in kaart gebracht. Vervolgens zijn diepte-interviews uitgevoerd met belangrijke actoren uit beide steden. De interviews worden gebruikt als aanvulling van de literatuurstudie en de data-analyse. Bepaalde ontwikkelingen laten zich moeilijk vangen in cijfermateriaal, waardoor kwalitatief onderzoek nodig is om toch een compleet beeld van de gehele situatie te geven.

Op basis van het literatuuronderzoek, de data-analyse en diepte-interviews wordt getracht de hypothesen en de centrale vraagstelling van dit onderzoek te beantwoorden.

Er is gekozen om de ontwikkeling van de steden Helmond en Oss te onderzoeken. De ontwikkelingen in Oss in 2010 maken de stad een interessant onderwerp voor een case study. De stad heeft in haar verleden al eerdere grote veranderingen doorstaan en werd met de ontwikkelingen omtrent MSD met een nieuwe schok geconfronteerd. Door ontwikkelingen van de economie in het verleden te onderzoeken, kan een doorkijk gegeven worden naar de toekomst voor de stad.

In Helmond hebben zich in het verleden soortgelijke ontwikkelingen als in Oss voorgedaan. Ook Helmond was een industriestad die het vertrek van belangrijke bedrijfstakken heeft moeten opvangen. Er kan gesteld worden dat beide steden rond 1950 sterk op elkaar leken. De steden waren sterk gericht op industrie, op economisch, institutioneel en ruimtelijk vlak. Toch heeft Helmond zich op een andere wijze door ontwikkeld dan Oss. Hierdoor vormt Helmond een goede vergelijkingscase met Oss. Welke verschillen zijn er te vinden in de ontwikkeling van de steden en hoe kunnen deze verschillen verklaard worden?

Daarnaast zijn Helmond en Oss vergelijkbare cases qua grootte, ligging (beide in Noord-Brabant) en zoals gezegd economisch verleden (beide industriesteden).

1.6 Opbouw van het onderzoeksrapport

De eerste drie vragen worden in het theoretisch deel (hoofdstuk twee) van dit onderzoek worden behandeld. De eerste deelvraag is bedoeld om een beeld te krijgen van de ideeën vanuit de evolutionaire economie en de evolutionaire economische geografie met betrekking tot de ontwikkeling van steden. Er wordt onderzocht hoe economische activiteiten tot stand komen en zich ontwikkelen vanuit een evolutionair perspectief. Daarnaast wordt het begrip *resilience* nader uitgewerkt in het theoretische hoofdstuk. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan de rol van verschillende vormen van variety in de ontwikkelingsmogelijkheden van een stad.

In hoofdstuk drie wordt de methodologie van het onderzoek besproken. De hoofdstukken vier, vijf en zes vormen samen het empirisch deel van dit onderzoek. Het empirisch deel begint met een literatuurstudie naar de industrialisatie in Helmond en Oss vanaf eind 19^e eeuw tot de jaren'70 van de 20^e eeuw. De literatuurstudie wordt gepresenteerd in hoofdstuk vier. In hoofdstuk vijf wordt de veerkracht van Helmond en

Oss onderzocht op basis van de gevonden data en de diepte-interviews. Hoofdstuk vijf is vooral bedoeld als beschrijving van de ontwikkeling in Helmond en Oss vanaf de jaren '70. In hoofdstuk zes worden de ontwikkelingen verder geanalyseerd en worden de hypothesen beantwoord. Dit onderzoek wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk. Aan de hand van de uitkomsten van deze analyse wordt getracht een antwoord te geven op de centrale vraagstelling en worden aanbevelingen gedaan voor verder onderzoek.

2. Theoretisch kader

In dit onderzoek staat de ontwikkeling van twee steden centraal, te weten Oss en Helmond. Deze steden zijn gekozen omdat beide steden vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw grote veranderingen in hun economische structuur hebben ondergaan. De ontwikkelingen in beide steden worden onderzocht aan de hand van theorieën afkomstig uit de evolutionaire economie en de evolutionaire economische geografie. De begrippen die voor dit onderzoek van belang zijn, worden in dit hoofdstuk behandeld.

Ten eerste wordt ingegaan op een aantal concepten uit de evolutionaire economie. Daarna worden in paragraaf 2.2 het ontstaan en het verdwijnen van industriële activiteiten aan de hand van evolutionaire economische theorieën behandeld.

In de inleiding is het begrip 'resilience' reeds genoemd. 'Resilience', of veerkracht, wordt in paragraaf 2.3 gekoppeld aan theorieën vanuit de evolutionaire economische geografie om het begrip een concretere invulling te geven. Vervolgens wordt in paragraaf 2.4 het nieuwe concept 'fundament' geïntroduceerd. In deze paragraaf wordt de noodzaak voor de introductie van een nieuw concept uitgelegd. Daarnaast wordt getracht dit concept theoretisch te onderbouwen. Tenslotte wordt een koppeling gezocht tussen veerkracht, de evolutionaire economisch geografische begrippen en fundament. Aan de hand van een conceptueel model (paragraaf 2.5) worden de onderlinge verbanden gepresenteerd. Dit model vormt tevens een leidraad voor het verdere onderzoek. Aan de hand van het conceptueel zijn hypothesen opgesteld die in paragraaf 2.6 worden besproken.

2.1 Begrippen uit de evolutionaire economie

De evolutionaire economie is gebaseerd op het evolutionaire gedachtegoed van Joseph Schumpeter. Schumpeter stelde dat innovatie een belangrijke rol speelt voor economische groei. Het gebruik van nieuwe technologieën, het toepassen van nieuwe organisatievormen of de introductie van nieuwe producten leiden volgens hem tot nieuwe bedrijvigheid. Via het proces van creatieve destructie zouden de nieuwe economische activiteiten reeds bestaande activiteiten wegconcurreren en hierdoor verdrijven. Door innovatie en concurrentie kan de economische structuur van een gebied veranderen en kan economische groei gerealiseerd worden. Creatieve destructie heeft een duidelijke parallel met ideeën vanuit de evolutionaire biologie. In de natuur kan een succesvolle soort andere soorten ook verdrijven (Boschma e.a., 2002, pp. 208-209).

De ideeën van Schumpeter werden door o.a. Nelson & Winter (1982) uitgewerkt tot het gedachtegoed van de evolutionaire economie. In de evolutionaire economie worden metaforen uit de evolutionaire biologie gebruikt. Een aantal begrippen uit de evolutietheorie van Charles Darwin vormt een bruikbare metafoor voor de beschrijving van de dynamiek van economische verschijnselen. Binnen de evolutionaire economie staan verandering en aanpassing van de economie centraal. Evolutionaire economen gaan uit van continue verandering van de economische structuur en zoeken hiervoor een verklaring. Hiermee zet de evolutionaire economie zich af tegen de neoklassieke theorie die uitgaat van evenwichtssituaties en krachten die leiden tot evenwicht. De evolutionaire economie richt zich juist niet op evenwichtssituaties maar op de processen die leiden tot onevenwichtigheid (Boschma e.a., 2002, pp. 11-15, pp. 19-24).

Mackinnon e.a. (2009) onderscheiden drie takken binnen de evolutionaire economie. De eerste tak is de bovengenoemde (neo-)Schumpeteriaanse theorie van vernieuwing en innovatie. Het onderzoek met betrekking tot padafhankelijkheid, gebaseerd op ideeën van o.a. Arthur en David vormt de tweede tak. Als derde tak noemen Mackinnon e.a. (2009) het onderzoek van Nelson & Winter naar routines en routinematig gedrag van bedrijven (Mackinnon e.a., 2009, pp. 132-133). Deze drie stromingen samen vormen de kern van het evolutionair economisch denken.

De evolutionaire economie kijkt naar verandering en zoekt de verklaring hiervan. Metaforen gebaseerd op de evolutietheorie worden gebruikt om de economische veranderingsprocessen te beschrijven. Het zou te ver gaan om hier deze metaforen stuk voor stuk te bespreken. Daarom wordt de beschrijving beperkt tot de begrippen die voor dit onderzoek van belang zijn. Dit zijn onomkeerbaarheid en *lock-in*.

2.1.1 Onomkeerbaarheid en padafhankelijkheid

“History matters” zo stellen wetenschappers als David (1985) en Simmie e.a. (2008). In zijn onderzoek naar de opkomst van het Qwertytoetsenbord ontdekte David een proces wat hij ‘padafhankelijkheid’ is gaan noemen. Padafhankelijkheid houdt in dat gebeurtenissen in het verleden, al dan niet gebaseerd op toeval, richting kunnen geven aan het pad van economische ontwikkeling en de uiteindelijke uitkomst kunnen beïnvloeden. In het geval van het Qwertytoetsenbord is de huidige indeling van het computertoetsenbord afkomstig van de indeling die het beste werkte op de typemachine (David, 1985).

Binnen de evolutionaire economie wordt uitgegaan van onomkeerbaarheid, waarmee bedoeld wordt dat historische processen niet ongedaan gemaakt kunnen worden en daarom een stempel drukken op de economische ontwikkeling. Hiermee wordt kritiek geuit op het concept van omkeerbaarheid in de neoklassieke economische theorie. Volgens de neoklassieke theorie zou een beginsituatie altijd weer bereikt kunnen worden als de processen in tegengestelde richting plaatsvinden. Dit proces speelt zich bijvoorbeeld af wanneer bedrijven een afweging maken tussen een kapitaal- en arbeidsintensieve techniek. Wanneer de lonen stijgen, zullen bedrijven kiezen voor een meer kapitaalintensieve techniek en hierdoor minder arbeid nodig hebben. Als de lonen vervolgens dalen, zullen bedrijven weer terugkeren naar de oude situatie en meer arbeid vragen (Boschma e.a., 2002, pp. 39-42). Volgens evolutionair economen kan het proces zoals in het bovengenoemde voorbeeld is weergegeven niet plaatsvinden omdat tijdens het ontwikkelingsproces van een technologie er *localised change* plaats vindt. Door incrementele innovaties wordt de techniek aangepast en verbeterd, waardoor een technologie efficiënter wordt. Wanneer arbeid weer goedkoper zou worden, gaan bedrijven niet perse terug naar de oude situatie, omdat de kapitaalintensieve technologie voordeliger is geworden. Continue veranderingen leiden er toe dat het proces onomkeerbaar wordt (Boschma e.a., 2002, pp. 39-42).

Onomkeerbaarheid kan ook in verband worden gebracht met routines. De routines die binnen een bedrijf bestaan, zijn veelal het resultaat van kennis, ervaringen en gebeurtenissen uit het verleden van het bedrijf. Routinematig gedrag wordt gevormd door padafhankelijke processen. Dit bemoeilijkt het aanpassen van routines in sommige gevallen. De mate waarop bedrijven hun routines kunnen aanpassen hangt sterk af van de mogelijkheden en beperkingen tot aanpassing die de routines bieden. Padafhankelijkheid maakt dat een bepaalde routine bijvoorbeeld een belemmering kan vormen als een bedrijf een innovatie wil doorvoeren (Boschma e.a., 2002, p. 41; Malmberg & Maskell, 2010, p. 392-393).

Volgens Boschma e.a. (2002) moet het fenomeen co-evolutie gezien worden als belangrijke reden waarom processen onomkeerbaar zijn. Volgens Schamp (2010) vindt de evolutie van een nieuwe technologie, sector of regionale economie plaats in een bepaalde omgeving. Deze omgeving is in zekere zin vaststaand en vormt de context waarbinnen de technologie, sector of regionale economie zich kan ontwikkelen. Aan de andere kant wordt de omgeving tegelijkertijd beïnvloed door de evolutie van de technologie, sector of regionale economie. Er is sprake van co-evolutie van een dynamisch systeem van structuren (Schamp, 2010, p. 436). Boschma e.a. (2002) leggen co-evolutie uit aan de hand van co-evolutie van bedrijven. Economische agenten gaan onderling relaties met elkaar aan, bijvoorbeeld met andere bedrijven in een bedrijfskolom. Hierdoor hebben veranderingen bij de ene partij direct invloed op de andere partij. Als een bedrijf bijvoorbeeld een innovatie doorvoert, kan dit ertoe leiden dat bedrijven in de verticale bedrijfskolom ook aanpassingen moeten doen om op de innovatie aan te kunnen sluiten. Hierdoor kan een innovatie bij één bedrijf leiden tot een ontwikkeling in een hele bedrijfskolom die niet meer ongedaan kan worden gemaakt. Hetzelfde principe kan horizontaal plaatsvinden, dus tussen bedrijfstakken. Er kan ook sprake zijn van co-evolutie tussen het bedrijfsleven en instituties. Zaken als wetgeving kunnen een verandering in routines teweeg brengen en hiermee tot verandering leiden (Boschma e.a., 2002, pp. 42-43).

Padafhankelijkheid vormt een belangrijk begrip in dit onderzoek. De huidige samenstelling van de economische structuur van zowel Helmond als Oss kan gezien worden als het gevolg van ontwikkelingen uit het verleden. Het is zaak om deze historische gebeurtenissen in beeld te brengen om de ontwikkelingen in het verleden te kunnen begrijpen en duiden. Vooral als het gaat om de opkomst en teloorgang van de industriële bedrijfstakken, speelt het concept padafhankelijkheid een belangrijke rol. Een ander belangrijk begrip, wat vaak gekoppeld wordt aan padafhankelijkheid, is het begrip *lock-in*.

2.1.2 Lock-in

Zoals hierboven is beschreven, zijn economische actoren rationeel begrensd en proberen ze risico's te mijden door routinematig gedrag te vertonen. Actoren willen streven naar de meest optimale oplossing, maar ze zijn vaak onvoldoende op de hoogte van de alternatieven. Daarom komt suboptimaal gedrag veelvuldig voor. Dit suboptimale gedrag komt ook voort uit de padafhankelijke routines die bedrijven hanteren. Zoals in paragraaf 2.1.2 is beschreven, kan een routine van een bedrijf een belemmering vormen voor de verdere ontwikkeling van het bedrijf. Dit bedrijf zit als het ware ingesloten door een eigen routine. In de evolutionaire economische geografie wordt er in zo'n geval gesproken van *lock-in* (Boschma e.a., 2002, pp. 45-47).

Martin en Sunley (2006) onderscheiden drie versies op het idee van *lock-in*. De eerste is een vorm van technologische insluiting, zoals David in zijn onderzoek naar voren heeft laten komen. Dat *lock-in* verband houdt met padafhankelijkheid kan geïllustreerd worden door het eerder genoemd voorbeeld van het Qwertytoetsenbord. Doordat men gewend was om te typen met de QWERTY volgorde op de typemachine werd dit de leidende indeling van het computertoetsenbord. De indeling blijkt niet de meest optimale indeling te zijn, maar door *lock-in* is het wel de standaard geworden (Boschma e.a., 2002, pp. 45-47; David, 1985; Martin & Sunley, 2006, pp. 400-401).

Een tweede versie van *lock-in* is gebaseerd op de ideeën van Brian Arthur. Hij maakte een *lock-in* model waarbij toenemende meeropbrengsten centraal staan. Hij stelde dat actoren altijd voor de technologie zullen kiezen waarmee ze het hoogste nut kunnen behalen. Als er bijvoorbeeld twee technologieën bestaan die even goed werken, bepaalt het aantal gebruikers uiteindelijk welke technologie dominant zal worden. Eén van twee technologieën wordt de heersende technologie en er is sprake van *lock-in* (Boschma e.a., 2002, pp. 68-70; Martin & Sunley, 2006, pp. 401-402).

Als derde versie noemen Martin & Sunley (2006) het model van institutionele hysteresis. Hiermee wordt het padafhankelijke karakter van de evolutie van formele en informele instituties door de tijd bedoeld. Sommige wetenschappers spreken in plaats van hysteresis over een co-evolutie tussen instituties en de economie, zoals ook in paragraaf 2.1.2 is besproken. De aanwezige instituties en economische structuur beïnvloeden elkaar en worden door elkaar beïnvloed. Op de korte termijn lijken instituties redelijk stabiel, omdat ze niet zo snel kunnen worden aangepast. Op deze manier bieden instituties een raamwerk waarbinnen economische activiteiten plaats kunnen vinden. Op de langere termijn kunnen instituties echter worden aangepast aan de ontwikkeling van de economische activiteiten. Er is sprake van een soort recursief proces, aangezien de economische activiteiten in de eerste plaats beïnvloed en gevormd worden door de instituties, maar tevens de instituties op de langere termijn beïnvloeden. Daarom kan gesteld worden dat institutionele veranderingen padafhankelijk zijn. Zo kunnen institutionele structuren ontstaan die niet makkelijk veranderd kunnen worden en is er sprake van *lock-in* (Martin & Sunley, 2006, p. 402).

Begrippen vanuit de evolutionaire economie worden steeds vaker toegepast op ruimtelijke eenheden. Vooral padafhankelijkheid en *lock-in* worden veelvuldig gebruikt om de ontwikkeling van gebieden te verklaren. In de volgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de geografische invulling van de evolutionaire economische begrippen.

2.2 De totstandkoming van ontwikkelingspaden in de economische geografie

De begrippen uit de evolutionaire economie laten zich goed lenen om economische ontwikkelingen op verschillende geografische schaalniveaus te beschrijven en te verklaren. Binnen de economische geografie heeft zich de afgelopen twee decennia een evolutionaire stroming ontwikkeld. Deze evolutionaire economische geografie houdt zich bezig met de processen die ervoor zorgen dat het economische landschap over de tijd verandert (Boschma & Martin, 2010, p. 6). Boschma & Martin (2010) hebben een verdeling gemaakt van de belangrijkste theoretische stromingen binnen het gedachtegoed van de evolutionaire economische geografie. Zij onderscheiden: algemeen Darwinisme, de padafhankelijkheid theorie en de theorie van complexe systemen (Boschma & Martin, 2010, pp. 7-8). Onder algemeen Darwinisme verstaan zij de concepten uit de moderne evolutionaire biologie toegepast op economische verschijnselen. Met de padafhankelijkheid theorie wordt bedoeld dat processen onomkeerbaar en dynamisch zijn. De theorie van complexe systemen gaat er van uit dat evenwichtssituaties niet kunnen bestaan en dat systemen een

zelforganiserend en zelfaanpassend vermogen hebben. Het is theorie waarbij aanpassing en hysteresis centraal staan (Boschma & Martin, 2010, pp. 7-8).

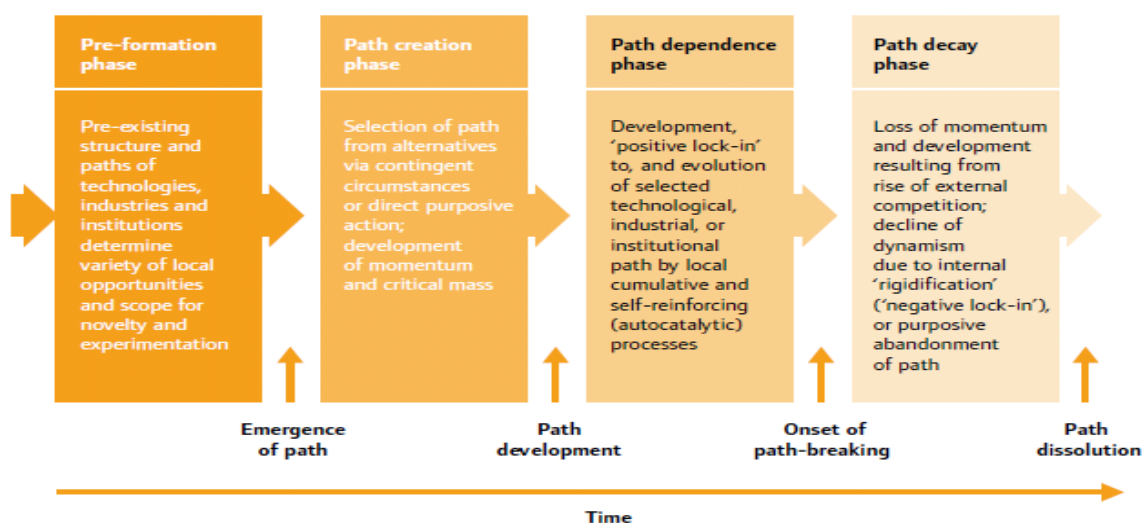
In deze paragraaf wordt een geografische invulling gegeven aan de in paragraaf 2.1 genoemde begrippen en worden verschillende theorieën uit de evolutionaire economische geografie besproken. De nadruk wordt gelegd op theorieën die ingaan op de ontwikkeling van regio's en steden en de ontwikkeling van industrieën en sectoren. Dit om een focus aan te brengen in het brede wetenschappelijke veld van de evolutionaire economische geografie en om aansluiting te zoeken bij de centrale vraag van dit onderzoek.

De ontwikkeling van steden of regio's wordt binnen de evolutionaire economische geografie gezien als een padafhankelijk proces. De erfenis van ontwikkelingen uit het verleden van de stad vormen de mogelijkheden tot ontwikkeling voor de toekomst. Om de ontwikkeling van de economische structuur van de stad te onderzoeken, moeten volgens Simmie e.a. (2008, p. 15) drie fenomenen bestudeerd worden. Bij het analyseren van de ontwikkelingen in een stad moeten de evolutie van verschillende bedrijfstakken binnen de economie; het vermogen om nieuwe kennis te genereren en te gebruiken en het commercialiseren van de nieuwe kennis meegenomen worden (Simmie e.a., 2008, p. 12. p. 15).

Economische ontwikkeling kan, zoals hierboven is gesteld, beschreven worden aan de hand van de ontwikkeling van een bepaalde industrie of technologie in een stad. In hun onderzoek naar de ontwikkeling van Britse steden vergelijken Simmie e.a. (2008) steden met een industrieel verleden met steden zonder industriële geschiedenis. Simmie e.a. (2008) onderscheiden een viertal fases in de evolutie van een industrie of technologie. De evolutie van een bepaalde industrie gebeurt volgens hen volgens een bepaald pad, wat ook wel ontwikkelingspad genoemd wordt.

Volgens Bathelt & Boggs (2003) bestaan in een stad meerdere technologische trajecten en technologische paradigma's die samen de ontwikkelingsrichting van een stad of regio bepalen. Dit omdat alle economische actoren die in de stad of regio aanwezig zijn een eigen technologisch traject volgen, waarbinnen veranderingen en aanpassingen door leereffecten optreden. Er bestaat een veelvoud aan technologische trajecten binnen één gebied. Hierdoor ontstaat er grote mate van heterogeniteit binnen de stad of regio, waardoor het gebied niet gezien kan worden als een homogeen geheel (Bathelt & Boggs, 2003, pp. 269-272). Simmie e.a. (2008) spreken dan ook van een ontwikkelingspad van een bepaalde technologie of van een industriële bedrijfstak, in plaats van een regionaal of stedelijk ontwikkelingspad. De ontwikkeling van een bepaalde bedrijfstak kan grote invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de lokale economie, maar de economie bestaat uit meerdere ontwikkelingspaden. In figuur 2.1 worden de verschillende fases van een ontwikkelingspad van een industrie of technologie weergegeven (Simmie e.a., 2008, pp. 12-13). De verschillende fases worden hieronder aan de hand van verschillende inzichten uit de evolutionaire economische geografie uitgelegd.

Figuur 2.1: Verschillende fases in de ontwikkeling van een industrie of technologie in de stedelijke economie

Bron: Simmie e.a., 2008, p. 13

2.2.1 Pre-formatie en pad creatie fase

De eerste fase die Simmie e.a. onderscheiden is de preformatie fase. In deze fase staan de reeds bestaande structuren en instituties in een stad centraal. De aanwezige structuren en ontwikkelingspaden vormen de condities, kansen en mogelijkheden voor nieuwe ontwikkelingspaden om tot ontwikkeling te komen. In deze fase komt het padafhankelijke karakter duidelijk naar voren. De 'erfenis' uit het verleden schept mogelijkheden en kansen voor de toekomstige ontwikkeling (Simmie e.a., 2008, pp. 12-13). Tijdens de preformatie fase kunnen verschillende technologieën of industrieën naast elkaar bestaan, zonder dat er een bepaald ontwikkelingspad ingeslagen wordt. De 'keuze' voor een bepaald pad kan op verschillende manieren tot stand komen. Een aantal inzichten met betrekking tot de padcreatie wordt hieronder besproken.

Arthur heeft meerdere modellen gemaakt die een verklaring geven waarom een bepaalde industrie in een bepaald gebied tot ontwikkeling komt. Eén van zijn modellen gaat uit van toeval en noodzakelijkheid. Dit model kan gezien worden als de geografische vertaling van Arthur's model van toenemende meeropbrengsten (Boschma e.a., 2002, pp. 103-104). Elk bedrijf heeft een voorkeur voor een bepaalde regio. In de regio waar per toeval uiteindelijk de meeste bedrijven zich vestigen, kan een bepaalde bedrijfstak tot bloei komen. De geografische clustering van bedrijven levert voor bedrijven voordelen op die er weer voor zorgen dat meer bedrijven aangetrokken worden. Dit proces van cumulatieve causatie versterkt de concentratie en dit leidt ertoe dat de bedrijfstak zich in dat gebied zal ontwikkelen. Er is dus sprake van *lock-in* (Boschma e.a., 2002, pp. 103-105; Wolfe, 2010, pp. 141-142). Toeval speelt in dit model een belangrijke rol. Maar zodra een bepaalde drempelwaarde van concentratie van bedrijven is bereikt, lijkt er een stabiele situatie te ontstaan.

Niet alle delen van het model van Arthur worden in de evolutionaire economische geografie overgenomen. In Arthur's model wordt aan bedrijven een te passieve rol toegeschreven. In de evolutionaire economische geografie worden economische actoren verondersteld te kunnen leren en zich te kunnen aanpassen (al dan niet bewust). Daarom sluit het model van *windows of locational opportunity* beter aan bij de ideeën vanuit de evolutionaire economische geografie (Boschma e.a., 2002, pp. 105-106).

Het model van *windows of locational opportunity* (WLO) wordt voornamelijk gebruikt om te beschrijven waar hightech sectoren tot ontwikkeling zullen komen. De belangrijkste aanname van dit model is dat het onvoorspelbaar en onzeker is waar nieuwe economische activiteiten tot ontwikkeling zullen komen. Dit omdat nieuwe sectoren nieuwe eisen stellen aan de productieomgeving. En toeval speelt ook een belangrijke rol (Boschma & Van Der Knaap, 1999, pp. 73-74). De ontwikkeling van een sector is een dynamisch proces. Hierbij moet niet zozeer gekeken worden naar statische locatiefactoren, maar juist naar hoe de ontwikkeling van de omgeving bepaalde voordelen creëert. De omgeving kan een gunstig productiemilieu vormen door bepaalde *triggers* af te geven die leiden tot technologische vernieuwing of door locatievoordelen te bieden (Boschma e.a., 2002, pp. 106-107; Boschma & Van Der Knaap, 1999, pp. 74-75). Het is echter onvoorspelbaar welke *triggers* in welke regio zullen zorgen voor de ontwikkeling van een nieuwe sector. Het gedrag van de bedrijven bepaalt waar de sector uiteindelijk tot ontwikkeling zal komen. Bedrijven vertonen strategisch gedrag waarmee ze hun omgeving kunnen beïnvloeden en zo locatievoordelen tot stand kunnen laten komen. De ontwikkeling van een bepaalde sector in een bepaald gebied hangt dus af van toeval en van de creativiteit van bedrijven. In de eerste fase van ontwikkeling staan de '*windows*' nog geheel open, maar naarmate bedrijven de bedrijfsomgeving beïnvloeden, zullen de WLO steeds verder sluiten en zal ruimtelijke concentratie plaatsvinden (Boschma e.a., 2002, pp. 106-109; Boschma & Van Der Knaap, 1999, pp. 74-77)

Een laatste model waarin de ontwikkeling van een industrie wordt besproken, is eveneens afkomstig van Arthur. In dit model komt een industrie tot stand doordat bedrijven spin-offs genereren. Deze spin-offs zullen zich vestigen in de buurt van hun moederbedrijven en hierdoor zal de industrie zich in een bepaald gebied concentreren. Toeval speelt ook in dit model een belangrijke rol in de beginfase van de ontwikkeling van de industrie in een bepaalde regio. Toeval zal bepalen in welke regio de meeste spin-offs van bedrijven tot stand zullen komen en waar de industrie dus het snelst zal groeien (Boschma e.a., 2002, pp. 102-103).

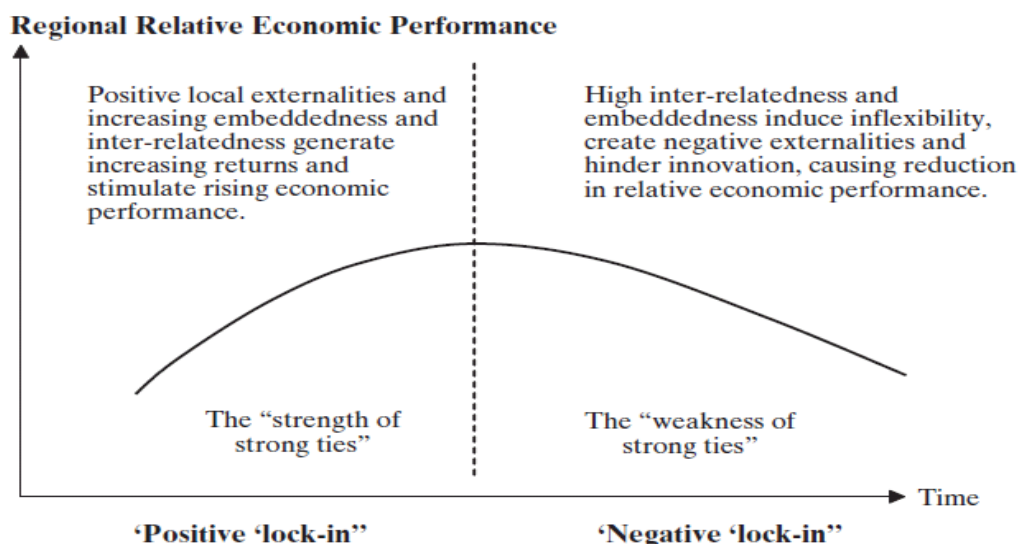
De drie modellen die hierboven zijn uitgewerkt, geven verschillende verklaringen van hoe padcreatie tot stand kan komen. Maar er bestaan naast de bovengenoemde modellen ook nog andere inzichten op dit gebied. Het zou echter te ver gaan om hier een compleet beeld te geven van alle bestaande inzichten en mogelijkheden waarop ontwikkelingspaden gecreëerd kunnen worden. Daarom is ervoor gekozen bovenstaande drie modellen te behandelen, omdat deze een evolutionair economische inslag hebben. In alle modellen vormen padafhankelijkheid en *lock-in* een verklaring waarom een bepaald ontwikkelingspad 'gekozen' wordt. *Lock-in* speelt ook een belangrijke rol bij de verdere ontwikkeling van het ontwikkelingspad.

2.2.2 Positieve en negatieve *lock-in*

De derde fase die Simmie e.a. (2008) onderscheiden, wordt de fase van padafhankelijkheid genoemd. In deze fase staat het in paragraaf 2.1.3 besproken concept van *lock-in* centraal. *Lock-in* heeft niet alleen betrekking op economische actoren, maar het begrip kan ook toegepast worden op ruimtelijke eenheden of, zoals in dit geval, op bepaalde industrieën of technologieën. Martin en Sunley (2006) beargumenteren dat *lock-in* zowel positief als negatief kan zijn voor de ontwikkeling van een industrie of technologie. Positieve *lock-in* kan er voor zorgen dat een bepaalde industrie in een gebied tot bloei komt. Door schaalvoordelen en toenemende meeropbrengsten kan een bepaalde industrie groeien en zorgen voor economische groei in het hele gebied. Pas als dit proces te lang aanhoudt en de structuur inflexibel begint te worden, kan *lock-in* omslaan van positief tot negatief. Op dit punt gaat de fase van padafhankelijkheid over in de fase van de teloorgang van een ontwikkelingspad. Er is te weinig dynamiek binnen de industrie of technologie en er komt externe concurrentie, waardoor de industrie of technologie minder belangrijk wordt en op den duur in zijn geheel uit de stad zal verdwijnen (Martin & Sunley, 2006, pp. 415-416; Simmie e.a., 2008).

Binnen een ontwikkelingspad van een industrie of technologie kan dus sprake zijn van *lock-in*. Daarnaast wordt het concept *lock-in* ook gebruikt om de economische ontwikkeling van een stad of regio als geheel weer te geven. In figuur 2.2 is het proces van positieve tot negatieve *lock-in* weergegeven. Er is te zien hoe *lock-in* positief kan zijn voor een gebied als het kan profiteren van lokale schaalvoordelen en van een verbetering van de economie door sterke relaties tussen economische actoren. Het omslagpunt ligt op het moment als de sterke relaties een belemmering gaan vormen voor de economische ontwikkeling omdat ze aanpassing en innovatie in de weg staan. De regio komt dan vast te zitten in de bestaande structuren waardoor de veerkracht en de concurrentiekracht verminderen (figuur 2.2).

Figuur 2.2: De omslag van positieve tot negatieve *lock-in*

Bron: Martin & Sunley, 2006, p. 416

Lock-in kan economische ontwikkeling van een gebied in gang zetten en stimuleren. Maar wanneer de als de

gevolgen van *lock-in* nadelig worden, kan de economie van een gebied in de problemen raken. De regio of stad kan op meerdere manieren nadeel ervaren aan de aanwezigheid van bepaalde structuren.

Zo onderscheidt Grabher (1993) in zijn onderzoek naar het Ruhrgebied drie vormen van *lock-in* die de ontwikkeling van de regio in de weg hebben gestaan. Hij onderscheidt functionele *lock-in*, cognitieve *lock-in* en politieke *lock-in*. Met functionele *lock-in* worden te sterke netwerken en relaties tussen bedrijven bedoeld. Hierdoor stemmen bedrijven hun werkwijze en productie zodanig op elkaar af dat andere opties gemist worden. Cognitieve *lock-in* slaat op eenzijdigheid aan ideeën en kennis. Door sterke persoonlijke relaties worden formele en vooral informele instituties op elkaar afgestemd. Dit kan wederom beperkend werken omdat kansen voor innovatie niet worden gezien en men weinig tot geen relaties heeft die nieuwe kennis of innovaties kunnen aandragen. Tenslotte kunnen politieke structuren ontwikkeling in de weg staan, bijvoorbeeld als de politiek probeert noodlijdende bedrijfstakken in stand te houden in plaats van de herstructureren. Dit wordt politieke *lock-in* genoemd (Boschma e.a., 2002, pp. 100-101; Grabher, 1993, pp. 260-264).

De negatieve *lock-in* leidt ertoe dat ontwikkelingspaden in verval raken of zelfs verdwijnen. De lokale economie kan zich onvoldoende aanpassen en krijgt te maken met het verdwijnen van bedrijvigheid en werkloosheid (Mackinnon e.a., 2009, p. 142). Een gebrek aan vernieuwing kan een belangrijke reden zijn waarom negatieve *lock-in* in een bepaald gebied optreedt. Het is belangrijk dat er constante vernieuwing plaatsvindt binnen een economie. Hierdoor vinden er continu selectieprocessen plaats binnen de economie als geheel en binnen elke sector afzonderlijk. Schumpeter noemde dit creatieve destructie. De komst van nieuwe bedrijven, nieuwe producten, nieuwe markten en nieuwe vormen van organisatie vormen volgens Schumpeter de motor van economische groei en ontwikkeling. Bedrijven die zich onvoldoende kunnen aanpassen aan de nieuwkomers en veranderingen zullen verdwijnen en andere bedrijven zullen in hun plaats komen. Zo wordt de economische structuur van binnen uit aangepast en ontstaat een nieuwe structuur. Door dynamiek binnen de bedrijven en bedrijfstakken kan de economie zich constant aanpassen. Pas als deze aanpassing niet meer automatisch verloopt, is er sprake van negatieve *lock-in* (Boschma e.a., 2002, p. 180; Schumpeter, 1976, p. 83).

De ideeën van Schumpeter met betrekking tot continue aanpassing van de economie hangen samen met het idee van '*resilience*'. *Resilience*, vertaald als veerkracht, wordt steeds vaker gebruikt binnen de evolutionaire economische geografie. Veerkracht wordt gezien als antwoord op de vraag of een gebied uit de negatieve spiraal van *lock-in* kan komen en op welke manier. In de volgende paragraaf wordt het begrip geïntroduceerd en nader toegelicht.

2.3 De *resilience* metafoor

Onderzoek naar de veerkracht van een gebied is populair. Onderzoekers uit verschillende disciplines gebruiken '*resilience*' als metafoor bij de analyse van gebieden (Pendall e.a., 2010, pp. 71-72). *Resilience* of veerkracht betekent hierbij binnen elke discipline iets anders. Er bestaat nog geen eenduidige definitie van veerkracht omdat het begrip in elk onderzoeksveld anders kan worden uitgelegd (Christopherson e.a., 2010, p. 3). In deze paragraaf worden de belangrijkste invalshoeken van het begrip besproken. De literatuur omvat een dergelijk breed scala aan inzichten dat een volledige beschrijving een onderzoek op zich zou vormen. Daarom ligt hier de focus op theorieën die verband houden met de economische geografie. Er is ook kritiek geuit op het gebruik van de veerkrachtmetafoor, bijvoorbeeld door Hassink (2010b). Deze kritiek wordt in paragraaf 2.3.2 behandeld. In paragraaf 2.3.3 wordt *resilience* gekoppeld aan de ideeën met betrekking tot creatieve destructie en de creatie van nieuwe ontwikkelingspaden.

2.3.1 Literatuur met betrekking tot *resilience*

In de vorige paragraaf is de ontwikkeling van een industrie of bedrijfstak besproken aan de hand van het idee van ontwikkelingspaden. Ook is het begrip *lock-in* behandeld, waarmee wordt bedoeld dat de economie van een gebied als het ware vast kan zitten in een bepaald ontwikkelingspad die de economie negatief beïnvloed. *Resilience* of veerkracht hangt samen met het vermogen om uit de situatie van negatieve *lock-in* te komen. De manier waarop gebieden reageren op verstoringen, shocks of *lock-in* beïnvloedt de ontwikkeling van het

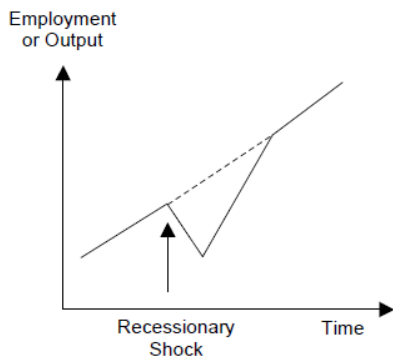
gebied in de toekomst. Daarmee kan veerkracht een verklaring bieden voor de onevenwichtige regionale ontwikkeling (Simmie & Martin, 2009, p. 27).

Resilience is afkomstig uit de biologie waar het begrip wordt gebruikt om het vermogen te beschrijven van een soort om zich aan te passen aan en te overleven in een veranderende omgeving. De natuurlijke omgeving wordt verondersteld continu te veranderen, waardoor een soort zich ook continu moet aanpassen om te kunnen overleven. Is een soort hier toe in staat, dan kent de soort een hoge veerkracht. Wanneer de veerkracht echter laag is, heeft de soort minder kans te overleven (Christopherson, 2010, p. 3). Dit idee is overgenomen in de economie. Er bestaan verschillende invalshoeken op het veerkrachtconcept. Pendall e.a. (2010) bieden een duidelijk overzicht van de verschillende visies op *resilience*. Zij onderscheiden twee manieren waarop veerkracht kan worden geanalyseerd; de analyse van evenwichtssituaties en veerkracht als "complexe adaptieve systemen" (Pendall e.a., 2010, p. 72). Hieronder worden deze verschillende invalshoeken beschreven.

1. Veerkracht als het herstel van een evenwichtssituatie

Binnen de klassieke economische theorie wordt een economie verondersteld veerkrachtig te zijn als de economie zich na de shock kan herstellen tot het oorspronkelijke niveau van economische groei of werkgelegenheid (Christopherson, 2010, p. 3; Hill e.a., 2003, p.4). Volgens Hill e.a. kan een economie van haar ontwikkelingspad worden gehaald door twee verschillende soorten van shocks, te weten door structurele veranderingen (bijvoorbeeld door toegenomen concurrentie) of door externe shocks (zoals het verplaatsen of sluiten van een belangrijk bedrijf). Als de regionale economie zich snel kan herstellen van de shock, noemen Hill e.a. (2010, pp. 3-4) de economie veerkrachtig. Daarnaast noemen Hill e.a. een regio ook veerkrachtig als de regionale economie überhaupt niet beïnvloed wordt door een shock en op het evenwichtsniveau kan blijven. De shock wordt in dit geval als het ware geabsorbeerd en de economie is "*shock-resistant*". Dit kan bijvoorbeeld door het maken van kleine aanpassingen, waardoor de economie geen grote veranderingen door maakt (Hill e.a, 2003, p. 3-4).

Figuur 2.3: *Engineering resilience*

Bron: Martin, 2010, p. 8

Martin (2010) noemt deze invalshoek op veerkracht "*engineering resilience*" (Martin, 2010, p. 6). De focus bij deze invalshoek ligt op stabiliteit. Het effect van een shock is slechts tijdelijk en beïnvloedt het lange termijn ontwikkelingspad van een regio niet. In figuur 2.3 wordt dit proces weergegeven.

Het idee dat een economie terug kan keren naar het beginniveau, past niet goed binnen de inzichten van de evolutionaire economie. Een aantal evolutionair economen uit dan ook kritiek op de analyse van veerkracht als evenwichtssituatie. Pike e.a. (2010) zijn van mening dat de analyse weinig ruimte over laat voor de verklaring van diversiteit en ongelijke ontwikkeling tussen gebieden.

Ook Martin (2010) ziet tekortkomingen in het model. Hij stelt dat een shock of negatieve ontwikkeling altijd een mate van invloed moet hebben op de economie in een gebied. Als gevolg van de shock zal de economische structuur veranderen. Deze veranderingen hebben op hun beurt weer invloed op de ontwikkeling van het aanpassingsvermogen van de economie over de tijd. Martin stelt dat de veerkracht van een regio via dit proces gedurende de tijd evolueert (Martin, 2010, p. 9). Simmie & Martin (2009) komen tot dezelfde conclusie. Zij zijn van mening dat het idee dat een economie terugkeert naar de beginsituatie niet op kan gaan binnen een evolutionair economisch perspectief. Een veerkrachtige economie zou dan nauwelijks veranderen gedurende de tijd, terwijl zij juist zien dat de economische structuur continu in verandering is (Simmie & Martin, 2009, p. 28).

2. Veerkracht als een model voor multiple evenwichtssituaties

Een tweede invalshoek op het idee van veerkracht is het idee van meerdere evenwichtssituaties. Dit kan gezien worden een aanvulling op het idee van de terugkeer naar een evenwichtssituatie. Regionale

ontwikkeling is een padafhankelijk proces. Een lokale economie kan door ontwikkelingen in het verleden in een situatie van negatieve *lock-in* komen. Maar de regio kan uit deze suboptimale situatie komen omdat er meerdere evenwichtssituaties bestaan (Hill e.a., 2008, p. 4; Pendall e.a., 2010, pp. 74-75). Hill e.a. (2008) zien veerkracht in dit geval als het vermogen van een economie om uit een negatieve (*lock-in*) evenwichtssituatie te komen en over te gaan op een 'betere' evenwichtssituatie (Hill e.a., 2008, p. 4). Volgens Simmie & Martin wordt economische ontwikkeling op deze manier gezien als een pad van onderbroken evenwicht (Simmie & Martin, 2009, pp. 29-30).

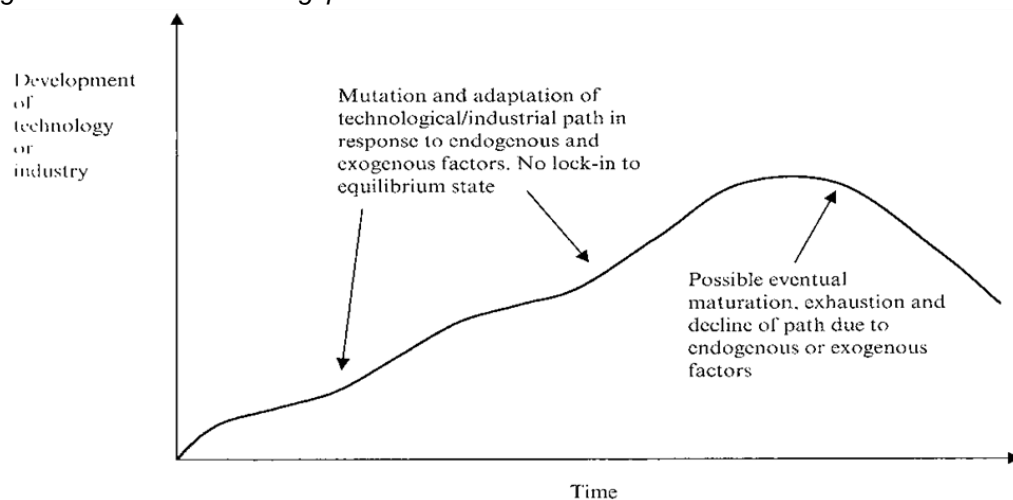
Het idee van meerdere evenwichtssituaties wordt door verscheidene wetenschappers betwist. Pike e.a. (2010) vinden dat ook dit model onvoldoende verklarende kracht heeft en de realiteit onvoldoende kan beschrijven. De aandacht voor de invloed van instituties is in dit model ontoereikend (Pike e.a., 2010, pp. 61-62).

Martin & Sunley uiten kritiek op de rol die wordt toegeschreven aan padafhankelijkheid. Naar hun mening heeft padafhankelijkheid binnen het model van meerdere evenwichtssituaties enkel invloed op de beweging richting een bepaalde evenwichtssituatie. Zodra dit evenwicht is bereikt, versterkt padafhankelijkheid deze situatie van *lock-in*. Padafhankelijke processen zorgen in dit geval niet meer voor verandering, maar juist voor evenwicht. Daarnaast zien ook Martin & Sunley weinig in het idee van evenwicht in een economie. Zij beargumenteren dat een economie constant in ontwikkeling is en er daarom van evenwicht geen sprake kan zijn. In figuur 2.4 wordt de ontwikkeling van een industrie volgens Martin & Sunley weergegeven. Het ontwikkelingspad verloopt chaotisch, er is geen sprake van een evenwichtssituatie. De ontwikkeling kan ook teruglopen, bijvoorbeeld als een ontwikkelingspad verdwijnt (Martin & Sunley, 2010, pp. 70-75).

3. Veerkracht als complex adaptief systeem.

Een laatste invalshoek die hier wordt behandeld, is het idee van veerkracht als complex adaptief systeem. Veerkracht wordt hierbij gezien als een dynamisch concept waarbij het draait om continue verandering. In deze benadering wordt het bestaan van evenwichtssituaties uitgesloten. Het idee van veerkracht als systeem

Figuur 2.4: Een ontwikkelingspad zonder evenwichtssituaties

Bron: Martin & Sunley, 2010, p. 75

is afkomstig uit de ecologische wetenschap en is gebaseerd op het *adaptive cycle* model (Pendall e.a., 2010, p. 76). Centraal binnen de theorie van adaptieve systemen staat het idee dat het aanpassingsprocessen voortkomen uit co-evolutie en interactie tussen actoren. Actoren bezitten een bepaalde mate van aanpassingsvermogen waardoor er aanpassingen plaats kunnen vinden naar aanleiding van een shock of naar aanleiding van gebeurtenissen binnen het systeem zelf (Martin, 2010, p. 14). Veerkracht wordt gezien als een dynamisch proces en de mate van veerkracht hangt af van het aanpassingsvermogen (Martin, 2010, p. 14-15).

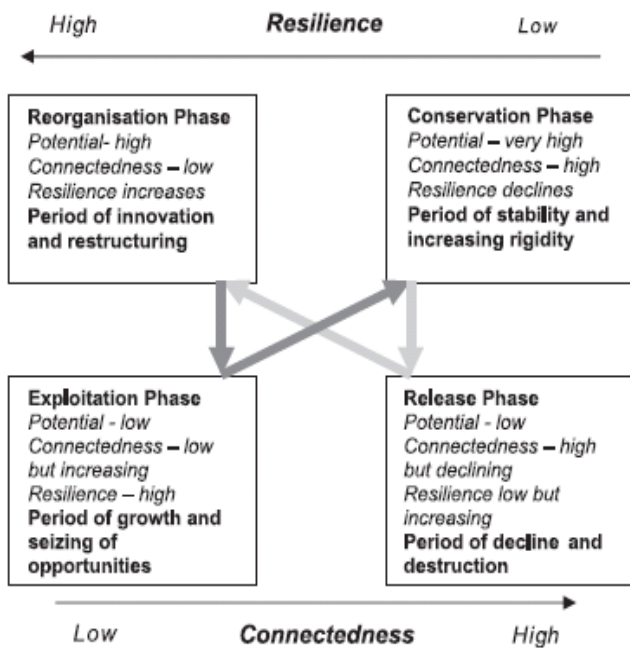
Deze theorie sluit goed aan bij de evolutionair economische theorie. Zoals Simmie & Martin (2009)

stellen moet een theorie die regionale economische veerkracht beschrijft, ingaan op de evolutie van de veerkracht en de invloed van de veerkracht op de ontwikkeling van de regio (Simmie & Martin, 2009, pp. 30-31).

De continue aanpassingen die plaatsvinden in het model van *adaptive cycles* kunnen worden gevangen in vier fases. Elke fase bestaat uit drie dimensies. De eerste dimensie is het potentieel van de *resources* die in het systeem aanwezig zijn, met de tweede dimensie wordt de interne verbondenheid tussen actoren bedoeld en de derde dimensie is de veerkracht. Veerkracht wordt in dit model gezien als het aanpassingsvermogen van het systeem, een lage mate van veerkracht wordt in dit geval dus veroorzaakt door een laag aanpassingsvermogen (Simmie & Martin, 2009, p. 33). De drie dimensies hebben verschillende waarden per fase. Simmie & Martin hebben de vier fases aan de hand van een figuur uitgewerkt (figuur 2.5). In figuur 2.5 worden de reorganisatie fase, de exploitatie fase, de conservatie fase en de deblokkering fase weergegeven.

Figuur 2.5: De 4 fases van het adaptive cycles model

Bron: Simmie & Martin, 2009, p. 33

Uit figuur 2.5 wordt duidelijk dat de fases elkaar continu opvolgen en er geen begin- of eindsituatie bestaat. Als er als eerste gekeken wordt naar de exploitatie fase, is te zien dat dit een periode is van groei en het grijpen van kansen. Dit komt doordat de aanwezige *resources* een laag potentieel hebben en er een lage mate van verbondenheid is. Hierdoor is er weinig te verliezen en is de veerkracht hoog. De economie kan groeien door positieve *lock-in* en dit zorgt ervoor dat de economie langzaam overgaat in de fase van stabiliteit. Deze fase wordt gekenmerkt door een hoge verbondenheid en een hoog potentieel van de aanwezige *resource*.

Lock-in kan in deze fase negatieve invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de economie. De veerkracht vermindert, de economische groei loopt terug, bedrijven verlaten het gebied en er ontstaat werkloosheid.

Langzaam gaat de *conservation* fase om in een fase van teruggang. Maar naast teruggang wordt deze fase ook gekenmerkt door het vrijkomen van *resources* in de vorm van kapitaal en arbeid. Daarom heet deze fase de 'release' of deblokkeringfase. *Resources* worden op innovatieve wijze gecombineerd waardoor de veerkracht stijgt. Zo komt de economie in de reorganisatie fase terecht. In deze fase is het potentieel hoog, maar de verbondenheid tussen actoren is laag. De veerkracht is hoog en het is een periode waar innovatie plaats kan vinden (Pendall e.a., 2010, pp. 76-77; Simmie&Martin, 2009, pp. 33-34).

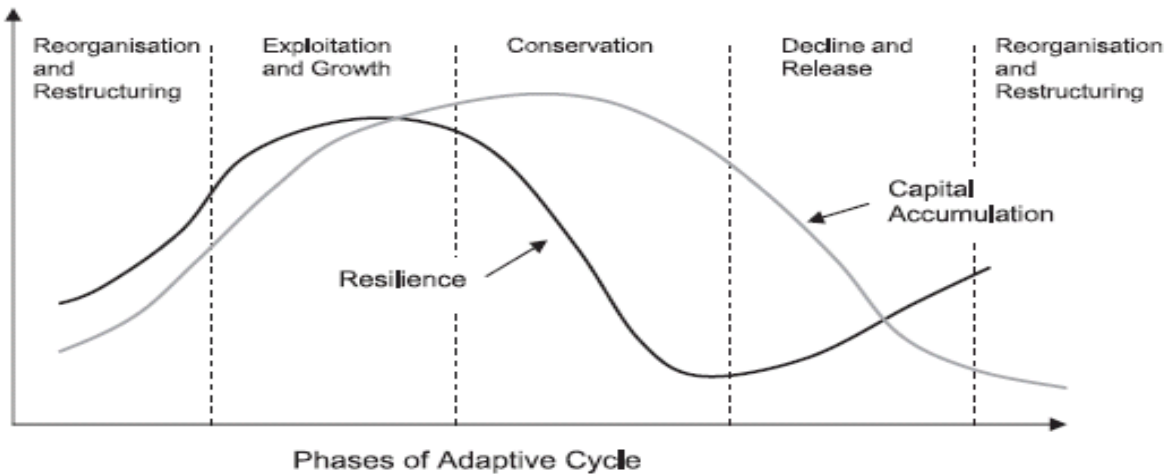
Binnen dit model met de verschillende fases ontwikkelt het aanpassingsvermogen, en daarmee ook de veerkracht, zich voortdurend. Simmie & Martin (2009) hebben de ontwikkeling van de veerkracht als dynamisch proces visueel weergegeven (figuur 2.6). De veerkracht is het hoogst in de periode van ontwikkeling en groei en neemt af naarmate de structuren meer inflexibel worden. Dit model van adaptieve fases past goed binnen de evolutionaire economie omdat veerkracht gezien wordt als een dynamisch proces binnen dit model.

Toch heeft ook het model van *adaptive cycles* zwaktes en tekortkomingen. Het model is afkomstig vanuit onderzoek naar ecologische systemen en kan daarom niet één op één worden overgenomen voor economisch onderzoek. Ecologische systemen worden gekenmerkt door periodes van stabiliteit, terwijl de evolutionaire economie juist stelt dat evenwicht niet kan bestaan. Daarnaast wordt in het model verondersteld dat regionale ontwikkeling via een bepaald patroon plaats zou moeten vinden, fases zouden elkaar altijd op moeten volgen (Simmie & Martin, 2009, pp. 34-35). Dit past alsnog niet goed binnen de ideeën vanuit de evolutionaire economie. Simmie en Martin stellen daarom voor het model voornamelijk te gebruiken als

conceptueel raamwerk. Zij zien minder in het gebruik van het model bij het testen van hypothesen.

Figuur 2.6: Veerkracht als dynamisch proces

Bron: Simmie & Martin, 2009, p. 34

De drie bovengenoemde invalshoeken op het begrip *resilience* vormen samen de belangrijkste inzichten vanuit de literatuur. De derde invalshoek, waarbij veerkracht wordt gezien als een dynamisch proces, lijkt het beste te passen bij de ideeën uit de evolutionaire economie. Met deze interpretatie van veerkracht wordt dan ook in grote lijnen verder gewerkt in dit onderzoek.

De definitie van veerkracht die in het vervolg van het onderzoek gehanteerd wordt, luidt als volgt:

Veerkracht komt voort uit het vermogen tot aanpassing van een systeem aan veranderende condities en het creëren van nieuwe mogelijkheden tot economische groei en ontwikkeling.

2.3.2 Kritiek op de *resilience* metafoor

Hassink (2010) heeft een drietal kritiekpunten op het gebruik van het begrip *resilience* bij onderzoek naar regionale ontwikkeling en verschillen tussen regio's. Ten eerste is hij kritisch tegenover de focus op evenwichtssituaties binnen het *resilience* raamwerk. Maar hij heeft ook kritiek op het model met een meer evolutionaire insteek. Hassink is van mening dat er te weinig aandacht besteed wordt aan politiek en instituties in het model. De invloed die instituties op verschillende schaalniveaus hebben op het aanpassingsvermogen van een regio komt onvoldoende naar voren. Hassink stelt dat deze invloed zeer aanzienlijk is (Hassink, 2010b, pp. 53-54). Naast deze formele instituties wordt er volgens Hassink ook te weinig aandacht besteed aan informele instituties, zoals cultuur, normen en waarden. Een bepaalde cultuur kan goed zijn voor de ontwikkeling van een gebied, maar er kan ook cognitieve *lock-in* optreden waardoor de ontwikkeling van een regio negatief wordt beïnvloed (Hassink, 2010b, pp. 54-55). Deze drie kritiekpunten maken dat Hassink van mening is dat het veerkrachtraamwerk onvoldoende gebruikt kan worden om verschillen in aanpassingsvermogen tussen gebieden te beschrijven. Hij stelt dat het raamwerk uitgaat van het herstel van een bepaalde industrie of sector en onvoldoende aandacht heeft voor daadwerkelijke aanpassing en vernieuwing. Hassink vindt dat veerkracht als concept weinig bijdraagt aan de evolutionaire economische geografie (Hassink, 2010b, pp. 55-56).

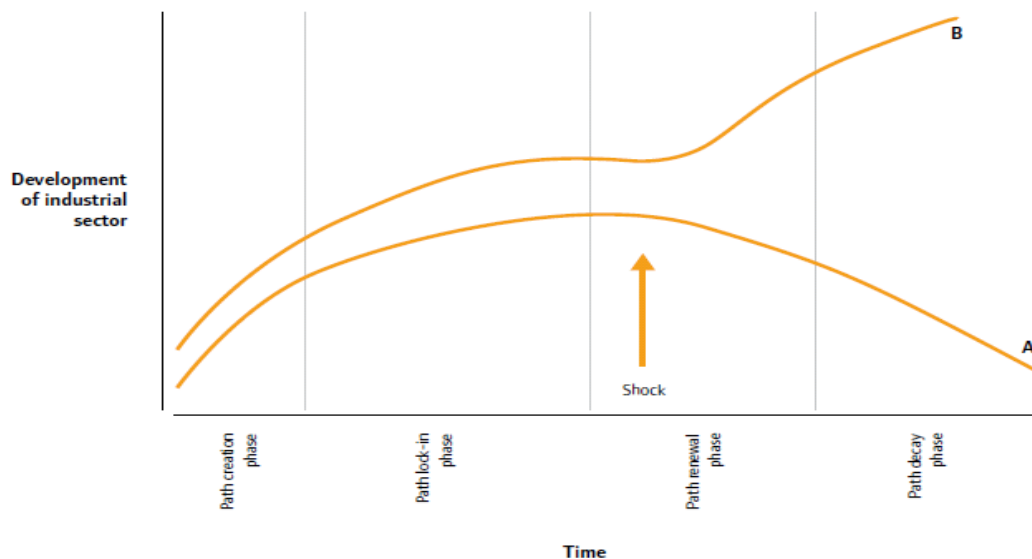
Ook anderen hebben moeite met het gebruik van veerkracht. Pendall e.a. (2010) beargumenteren dat het voor onderzoekers moeilijk is om ruimte en tijd goed te incorporeren in het raamwerk. Een keuze voor een bepaald schaalniveau of een bepaalde tijdsspanne is geen gemakkelijk opgave. Zij stellen dan ook dat veerkracht een 'fuzzy' concept blijft. Een heldere definitie van het begrip ontbreekt nog en het is moeilijk te operationaliseren. Daarom is het een lastig begrip om mee te werken, maar het is zeker niet onmogelijk (Pendall e.a., 2010, pp. 80-81).

2.3.3 Van *lock-in* naar *lock-out*

In de vorige paragrafen is het concept veerkracht uitvoerig besproken. De economie van een stad of regio is veerkrachtig als de economie voldoende aanpassingsvermogen bezit om zich aan te passen aan veranderende externe condities. Aanpassingsvermogen sluit aan op Schumpeters idee van creatieve destructie. Als er als gevolg van creatieve destructie voldoende selectie binnen de economie plaats vindt, zal de economie zich goed kunnen aanpassen. Wanneer het aanpassingsproces echter niet goed functioneert, krijgt het gebied te maken met negatieve *lock-in* (Boschma e.a., 2002, p. 180). Dan moeten er nieuwe mogelijkheden gecreëerd worden om uit deze negatieve spiraal te komen. Creatieve destructie speelt hier ook een rol. Lange termijn economische groei in een gebied hangt samen met het vermogen tot het creëren van variëteit (Boschma & Martin, 2010, p. 26). Met de komst van bijvoorbeeld nieuwe bedrijven of nieuwe markten kan een fase van teruggang overgaan in een fase van reorganisatie en de verdere economische groei (zie figuur 2.6).

Dit betekent dat negatieve *lock-in* niet altijd het eindstation hoeft te zijn. Zo beargumenteren Simmie e.a. (2008) dat de padafhankelijke ontwikkeling van steden en regio's niet altijd hoeft te resulteren in een situatie van in het verval raken van een industrie. Er ontstaan ook nieuwe ontwikkelingspaden. In figuur 2.7 wordt dit idee van Simmie e.a. visueel weergegeven. Deze figuur slaat specifiek op de ontwikkeling van een industriële bedrijfstak. Een ontwikkelingspad hoeft niet altijd te eindigen in traject A, maar er kan ook een nieuw ontwikkelingspad tot stand komen zodat traject B gevolgd wordt (Simmie e.a., 2008, pp. 13-14).

Figuur 2.7: Twee alternatieve ontwikkelingspaden

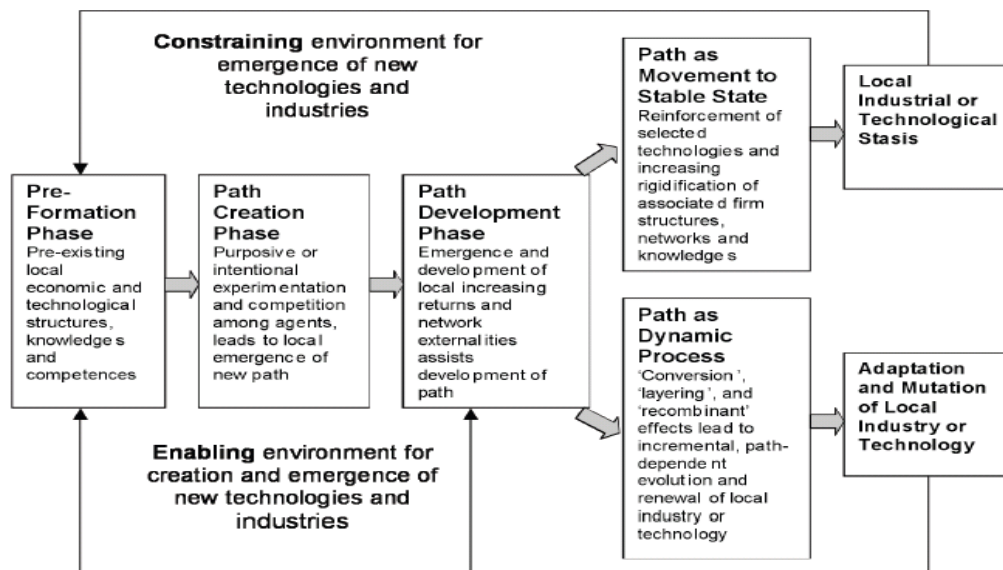

Bron: Simmie e.a., 2008, p. 14

Ook Martin (2009) is van mening dat *lock-in* niet het einde hoeft te betekenen. Hij kijkt specifiek naar de ontwikkeling van een industrie. Volgens Martin kan het originele model van padafhankelijkheid goed gebruikt worden om economische ontwikkelingen door een radicale innovatie te beschrijven. Een nieuw model zou echter aandacht moeten hebben voor de heterogeniteit van industrieën, technologieën en gebieden (Martin, 2009, p. 17). Martin stelt voor om inzichten uit andere vakgebieden mee te nemen bij het opstellen van een dergelijk model.

Martin's alternatieve model wordt weergegeven in figuur 2.8 en heeft duidelijke overeenkomsten met figuur 2.1. De eerste fases van het model komen in grote lijnen overeen met figuur 2.1. De ontwikkeling van een industrie verloopt langzaam volgens een ontwikkelingstraject dat constant in verandering is en door padafhankelijke processen wordt gevormd. Na de padontwikkelingsfase zijn er twee paden mogelijk. In het bovenste gedeelte van de figuur bevinden zich industrieën die in toenemende mate inflexibel worden en minder gemakkelijk aangepast kunnen worden. In dit geval zou sprake kunnen zijn van negatieve *lock-in*.

Figuur 2.8: Een alternatief model voor padafhankelijkheid in de evolutie van een industrie

Bron: Martin, 2009, p. 32

Het onderste traject is dynamischer en leidt tot de opkomst van nieuwe ontwikkelingspaden. Het verschilt per industrie hoe snel veranderingen elkaar opvolgen en welke route de industrie zal volgen (Martin, 2009, pp. 32-33).

Het alternatieve model van padafhankelijkheid van Martin (figuur 2.8) geeft weer dat door aanpassing en mutatie van een industrie of technologie nieuwe ontwikkelingspaden kunnen ontstaan. Martin stelt dat *variety*, nieuwe ontwikkelingen en selectie een belangrijke rol spelen in de evolutie van een industrie of een lokale economie. Martin is van mening dat padafhankelijkheid en *lock-in* een dynamische insteek moeten hebben. Cooke (2010) deelt deze mening. Hij stelt dat padafhankelijkheid juist moet gaan over verandering en niet over de ontwikkeling tot een evenwichtssituatie. Ook Cooke is van mening dat er binnen een industrie of regionale economie nieuwe ontwikkelingspaden geopend kunnen worden (Cooke, 2010).

2.3.4 Totstandkoming van nieuwe ontwikkelingspaden

Binnen de evolutionaire economische geografie wordt verondersteld dat een situatie van negatieve *lock-in* niet altijd het eindstation van een ontwikkelingspad van een industrie of economie als geheel hoeft te betekenen. Er kunnen ook nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan. Of dit gebeurt en op welke manier hangt volgens Martin & Sunley (2010) af van padafhankelijkheid en de oorsprong van het ontwikkelingspad. Reeds bestaande ontwikkelingspaden kunnen beperkend werken op het ontstaan van nieuwe ontwikkelingspaden of juist voor een stimulans zorgen. Met de oorsprong van het ontwikkelingspad bedoelen Martin & Sunley (2010) het onderscheid tussen bewuste actie en toeval. In sommige gevallen is het ontstaan van een nieuwe ontwikkelingspad het gevolg van bewuste actie van actoren. Door bijvoorbeeld op zoek te gaan naar kansen in de markt kunnen bedrijven een nieuw ontwikkelingspad openen. Maar het kan ook zo zijn dat een ontwikkelingspad per toeval ontstaat, zoals binnen de theorie van *windows of locational opportunities* wordt beargumenteerd (Martin & Sunley, 2010, pp. 79-81). Volgens Bathelt & Boggs (2003) kan een shock er voor zorgen dat er nieuwe kansen op de markt ontstaan. De *windows of locational opportunity* worden dan opnieuw geopend en toeval bepaalt waar de industrie zich zal concentreren (Bathelt & Boggs, 2003, p. 274).

Martin & Sunley (2006) noemen een aantal mogelijkheden waarop nieuwe ontwikkelingspaden tot stand kunnen komen. Zij onderscheiden; lokale creatie; het upgraden van bestaande industrieën; het overbrengen van activiteiten van elders; heterogeniteit en diversiteit; diversificatie in technologisch gerelateerde industrieën (Martin & Sunley, 2006, p. 420). Onder lokale creatie wordt het ontstaan van een nieuw technologisch paradigma verstaan. Deze technologie is geheel nieuw voor de regio en zou bijvoorbeeld tot stand kunnen komen volgens het idee van *windows of locational opportunity* die in paragraaf 2.2.1 besproken is.

Als tweede bron voor nieuwe economische activiteiten noemen Martin & Sunley het upgraden van een bestaande industrie. Het radicaal veranderen van de industriële basis kan gebeuren door het inbrengen van nieuwe technologieën of producten (Martin & Sunley, 2006, p. 423).

Een volgende bron is het overbrengen van nieuwe industrieën van buitenaf. Hierbij kan het om de transplantatie van een gehele industrie te gaan, maar het kan ook betrekking hebben op het importeren van een bepaalde productiemethode of technologie. Deze nieuwe technologie of productiewijze moet wel aansluiten op de bestaande kennis in de regio. De regio moet voldoende *absorptive capacity* bezitten zodat de geïmporteerde industrie of technologie toegepast kan worden. Met absorptiecapaciteit wordt het vermogen bedoeld om kennis te herkennen, begrijpen en gebruiken om zo nieuwe kennis te kunnen creëren (Martin & Sunley, 2006, p. 422; Simmie e.a., 2008, p. 16).

Met heterogeniteit en diversiteit bedoelen Martin & Sunley dat heterogeniteit van actoren, instituties en technologieën bronnen kunnen zijn voor nieuwe ontwikkelingen. Door bijvoorbeeld technologieën uit verschillende industrieën te combineren, kunnen innovatieve combinaties ontstaan die een nieuw ontwikkelingspad tot stand brengen.

Als laatste wordt diversificatie in technologisch gerelateerde industrieën aangedragen (Martin & Sunley, 2006, pp. 419-421). Boschma & Frenken (2009) stellen dat door samenwerking tussen bedrijfstakken die technologisch gerelateerd zijn er nieuwe bedrijfstakken kunnen ontstaan. Wanneer bedrijven technologisch nabij zijn, kan kennis sneller uitgewisseld worden en kunnen bedrijven van elkaar leren. Deze kennis spillovers kunnen bijvoorbeeld leiden tot het ontstaan van nieuwe bedrijfstakken. Om kennisuitwisseling mogelijk te maken moet er *related variety* aanwezig zijn. Technologische nabijheid tussen bedrijven is van belang, maar de kennisbases van de bedrijven moeten ook niet te sterk overeenkomen. Er moet een goede balans zijn tussen diversiteit en specialisatie (Boschma & Frenken, 2009, pp. 4-5).

In hun paper (2009) beschrijven Boschma & Frenken hoe *related variety* de ontwikkeling van nieuwe industrieën in een regio kan beïnvloeden. Zij stellen dat *regional branching* optreedt; een nieuwe bedrijfstak kan ontstaan uit een combinatie van reeds bestaande bedrijfstakken, zoals bij een boom nieuwe takken groeien uit oude takken. Volgens Boschma & Frenken (2009) ontstaat een nieuwe bedrijfstak doordat kennis en ervaringen uit oude bedrijfstakken op nieuwe manieren worden gecombineerd. Creatieve destructie kan dus zeer waardevol zijn voor de economische ontwikkeling van een regio (Boschma & Frenken, 2009). Boschma & Martin (2010, pp. 28-30) beargumenteren ook dat bedrijven zich gemakkelijker diversifiëren in de richting van technologische gerelateerde activiteiten dan dat bedrijven compleet nieuwe activiteiten ontwikkelen. Cooke (2010) stelt dat nabijheid tussen bedrijven een belangrijke bron van innovatie kan zijn. In zijn paper noemt hij *'transversality'* als een belangrijke verklaring voor het verschijnsel van *regional branching*. Met *'transversality'* bedoelt Cooke dat innovaties tot stand kunnen komen wanneer clusters of industrieën in een regio samenhang vertonen op het gebied van kennis en technologie. Door deze innovaties kunnen nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan (Cooke, 2010, p. 18).

Sommige wetenschappers zijn echter van mening dat niet *related variety* maar *unrelated variety* van belang is voor innovatie en het ontstaan van nieuwe activiteiten. *Unrelated variety* is gebaseerd op de ideeën van Jane Jacobs die stelt dat bedrijven juist profiteren van een hoge mate van diversiteit, omdat bedrijven zo in contact komen met nieuwe ideeën en nieuwe kennis. Hierdoor ontstaan compleet nieuwe bedrijfstakken, die nauwelijks gerelateerd zijn aan de reeds bestaande bedrijfstakken. Door *unrelated variety* kunnen bijvoorbeeld nieuwe hightech industrieën tot stand komen (Boschma & Frenken, 2009, pp. 4-5; Boschma & Martin, 2010, pp. 29-30). Voldoende diversiteit tussen de aanwezige bedrijfstakken kan ook gunstige effecten voor een regio hebben. Wanneer de regio te maken krijgt met shocks van buitenaf, kan een portfolio aan verschillende bedrijfstakken beschermend werken. Doordat de bedrijfstakken niet technologisch aan elkaar gerelateerd zijn, is de kans kleiner dat de shock alle aanwezige bedrijfstakken zal treffen. Uit onderzoek van Frenken e.a. (2005) is gebleken dat in een regio met veel *unrelated variety* de groei van de werkloosheid lager is dan in regio's met weinig variëteit. De aanwezigheid van *unrelated variety* heeft dus een beschermend effect op de werkgelegenheid in een gebied (Frenken e.a., 2005; Hassink, 2010, pp. 452-454).

De aanwezigheid van *related* of *unrelated variety* vormen belangrijke verklaringen voor de verschillen in ontwikkelingspaden tussen gebieden. *Related variety* wordt in dit onderzoek gedefinieerd als technologische nabijheid tussen bedrijven. Bedrijven zijn aan elkaar gerelateerd als ze vergelijkbare technologieën gebruiken.

Arbeiders uit de ene bedrijfstak kunnen gemakkelijk aan de slag in een gerelateerde bedrijfstak, omdat ze al bekend zijn met de technologieën. Bedrijfstakken die gebruik maken van dezelfde kennis of waarvan de kennisbases overeenkomen, worden hier gezien als gerelateerde bedrijven.

Met *unrelated variety* wordt bedoeld dat de kennisbases van de sectoren niet overeenkomen. Bedrijven kunnen hierdoor minder makkelijk van elkaar leren en arbeid kan niet makkelijk overgeheveld worden tussen de verschillende bedrijfstakken. De aanwezigheid van veel *unrelated variety* in een regio kan beschermend werken voor de werkgelegenheid in het geval van een externe shock. En *unrelated variety* wordt gezien als belangrijke bron voor het ontstaan van compleet nieuwe bedrijfstakken.

De aanwezigheid van een bepaalde vorm van *variety* vormt een belangrijk uitgangspunt van dit onderzoek. Er wordt verondersteld dat het al dan niet aanwezig zijn van een vorm van *variety* een grote rol speelt bij de ontwikkelingsmogelijkheden die een stad heeft. Zoals hierboven is uitgelegd, kan de aanwezigheid van *related* of *unrelated variety* de totstandkoming van nieuwe ontwikkelingspaden mogelijk maken in geval van een schok of externe veranderingen. *Related* en *unrelated variety* worden in het methodologisch hoofdstuk (hoofdstuk 3) geoperationaliseerd.

Wanneer er *related variety* in een stad aanwezig is, kunnen nieuwe ontwikkelingspaden snel ontstaan omdat kennis uit verschillende sectoren gemakkelijk gecombineerd kan worden waardoor nieuwe sectoren tot stand komen. Daarnaast kan arbeid uit de ene sector makkelijk opgevangen worden door de andere sector. Het aanpassingsproces van de economie verloopt snel en gemakkelijk. Er hoeven geen grote veranderingen binnen de economie plaats te vinden om ervoor te zorgen dat mensen aan het werk kunnen blijven, de economie blijft groeien en nieuwe ontwikkelingspaden tot stand kunnen komen.

Als een stad echter gekenmerkt wordt door *unrelated variety* kunnen de aanwezige bedrijven minder makkelijk van elkaar leren en kan arbeid minder makkelijk worden overgeheveld. In dit geval treedt er een andere type aanpassingsproces op. Het duurt langer voordat er nieuwe ontwikkelingspaden binnen de economie ontstaan en hiervoor zijn meer diepgaande aanpassingen in de stad nodig. In paragraaf 2.4 wordt hier verder op ingegaan.

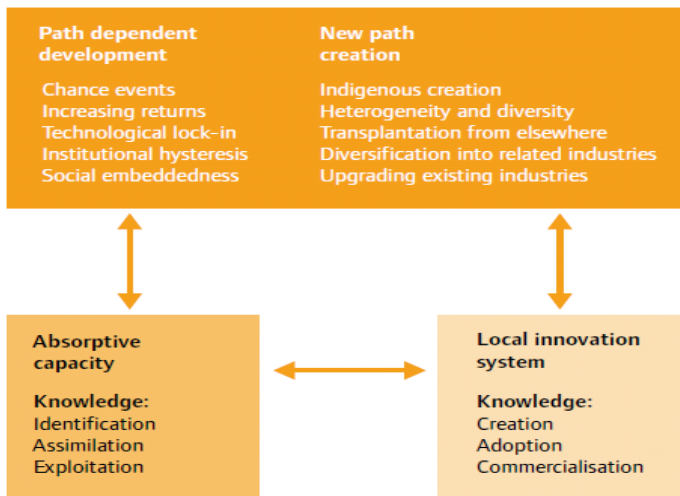
Lock-in hoeft dus niet voor elke stad of regio het einde te betekenen. Nieuwe ontwikkelingspaden kunnen ontstaan of ontwikkeld worden. Maar toch blijkt dit niet overal te lukken. Regio's verschillen in hun capaciteit om kansen te grijpen en nieuwe ontwikkeling mogelijk te maken, regio's verschillen kortom in hun veerkracht. In hun onderzoek naar de ontwikkeling van industriële bedrijfstakken zien Boschma & Van Der Knaap (1999) dat in sommige oude industriële regio's onvoldoende capaciteit bestaat om nieuwe ontwikkelingspaden te creëren. Door een sterke mate van negatieve *lock-in* kunnen deze gebieden zich niet voldoende aanpassen. Boschma & Van Der Knaap stellen dat de arbeidsmarkt, kennisbasis en instituties in die gebieden onvoldoende passen bij de nieuwe kennis en capaciteiten (Boschma & Van Der Knaap, 1999, p. 74).

Simmie e.a. hebben de samenhang tussen de kennis, instituties en de ontwikkelingspaden in een gebied proberen te vangen in een figuur (figuur 2.9). Naast de bekende concepten van padafhankelijkheid, padcreatie en absorptiecapaciteit wordt in dit figuur ook het lokale innovatiesysteem meegenomen. Het lokale innovatiesysteem wordt door Simmie e.a. (2008) gezien als 'de creatie, verandering en commercialisering van kennis in een regio' (Simmie e.a., 2008, p. 16). Lokale instituties hebben een belangrijke invloed op het lokale innovatiesysteem. Innovaties komen tot stand door interactie tussen bedrijven onderling en door interactie tussen bedrijven en andere organisaties. Deze interactie vindt plaats binnen bepaalde institutionele structuren die samen het innovatiesysteem vormen (Boschma e.a., 2002, p. 146) Dit innovatiesysteem heeft invloed op en wordt beïnvloed door zowel de absorptiecapaciteit als de padafhankelijke ontwikkeling van nieuwe ontwikkelingspaden (Simmie e.a., 2008, p. 16).

Uit figuur 2.9 komt naar voren dat de absorptiecapaciteit, het lokale innovatiesysteem en de padafhankelijke ontwikkelingspaden elkaar beïnvloeden. Deze interactieve relaties bepalen de ontwikkelingsrichting van de economie in een gebied (Simmie e.a., 2008, p. 10). De bestaande ontwikkelingspaden hebben invloed op welke kennis er wordt geabsorbeerd en de mate waarin dit gebeurt. Deze kennis wordt in het lokale innovatiesysteem gebruikt en op deze manier kunnen nieuwe ontwikkelingspaden tot stand komen. De samenstelling van het lokale innovatiesysteem speelt een belangrijke rol bij de selectie van kennis en de creatie van nieuwe ontwikkelingspaden. In een regio met veel *related variety* zal gerelateerde kennis sneller en makkelijker geïdentificeerd en gebruikt kunnen worden,

waardoor nieuwe ontwikkelingspaden tot stand kunnen komen en een economie zich kan aanpassen. Hierdoor is er sprake van een snel aanpassingsproces.

Figuur 2.9: De relatie tussen ontwikkelingspaden, absorptiecapaciteit en lokale innovatiesystemen

Bron: Simmie e.a., 2008, p. 20.

Voor een regio zonder veel *related variety* leidt nieuwe kennis minder snel tot nieuwe ontwikkelingspaden. Er bestaat minder overlap tussen de kennis uit verschillende bedrijfstakken en actoren in het innovatiesysteem. Men kan minder makkelijk van elkaar leren of kennis uit andere bedrijfstakken in de eigen bedrijfstak gebruiken. Kruisbestuiving komt minder vaak voor waardoor deze regio's meer moeite hebben om zich constant aan te passen aan veranderende condities. Vernieuwing en aanpassing is zeker mogelijk, maar hiervoor zullen fundamentele veranderingen nodig zijn. Wat precies met deze veranderingen wordt bedoeld en waar deze veranderingen zouden moeten plaatsvinden, wordt in de volgende paragraaf besproken.

2.4 Het concept fundament

De ontwikkeling van oude industriële regio's is de afgelopen jaren veelvuldig onderzocht. Er bestaan meerdere theorieën die verklaren waarom dit type regio in een situatie van negatieve *lock-in* terecht komt. Een veelgebruikte theorie is de industrielevenscyclus van Klepper. Overspecialisatie in bedrijfstakken die zich in een volwassen fase van de levenscyclus bevinden, maakt een industriële regio kwetsbaar. Deze volwassen bedrijfstakken worden gekenmerkt door een afname in de vraag, hevige prijsconcurrentie en weinig mogelijkheden tot innovatie (Tödtling & Tripl, 2003, p. 1176). Overspecialisatie leidt er tevens toe dat de kenniscreatie te sterk gericht is op de bestaande industrieën (Tripl & Otto, 2009, pp 1219-1220). Hierdoor is er te beperkte kenniscreatie. Tripl & Otto (2009) schrijven het gebrek aan innovatie in oude industriële regio's toe aan het falen van het regionale innovatiesysteem. De verschillende vormen van *lock-in* die Grabher heeft benoemd (zie paragraaf 2.2.2) maken dat er onvoldoende innovatieve capaciteiten in de regio aanwezig zijn.

Uit de onderzoeken naar oude industriële regio's komt echter naar voren dat niet elke industriële regio hetzelfde lot hoeft te ondergaan. Er bestaan meerdere scenario's voor ontwikkeling (Mackinnon e.a., 2009, pp. 141-142). In de literatuur wordt steeds vaker aandacht besteed aan de manier waarop oud-industriële regio's en steden uit een situatie van negatieve *lock-in* kunnen komen. Hodson (2008) beargumenteert dat deze aandacht vooral afkomstig is vanuit het onderzoeksveld van 'het nieuwe regionalisme' (*'new regionalism'*) waarbinnen wordt gekeken naar de kansen van oude industriële regio's voor aanpassing. Binnen dit onderzoeksveld wordt aandacht besteed aan de sociale en institutionele relaties en de netwerken in een regio. Hodson (2008) is van mening dat de focus van onderzoek naar regio's moet liggen op de geldende formele en informele instituties in deze regio. Hierbij moeten ook instituties op andere schaalniveaus

in de analyse betrokken worden. Dit ontbreekt nog in het raamwerk van het nieuwe regionalisme. Vooral de relatie tussen de regio en de nationale overheid is belangrijk om in het onderzoek mee te nemen volgens Hodson. Wat wordt er op nationaal niveau gedaan om de oude industriële regio er weer bovenop te krijgen en in hoeverre staan nationale instituties de transformatie van de regio in de weg? (Hodson, 2008, pp. 1059-1060).

Hodson (2008) stelt dat om uit een situatie van negatieve *lock-in* te komen, er gekeken moet worden naar sociotechnische innovatie. Met sociotechnische innovatie wordt bedoeld dat technologische verandering en regionale ontwikkeling hand in hand gaan. Beide processen moeten gezien worden als sociale processen. De keuzes van actoren bepalen de ontwikkelingsrichting van de stad of regio (Hodson, 2008, pp. 1062-1063). Het gedachtegoed van de evolutionaire economie komt duidelijk terug in de ideeën van Hodson. Innovatie en transformatie in een regio verlopen niet volgens een lineair proces, maar worden beïnvloed door het gedrag en de keuzes van actoren. Deze actoren zouden volgens Hodson buiten de heersende structuren moeten kijken om *lock-out* mogelijk moeten maken (Hodson, 2008, p. 1063).

Christopherson e.a. (2010) noemen naast innovatie nog andere factoren die er voor kunnen zorgen dat gebieden uit de negatieve spiraal kunnen komen. Zij noemen een productieve infrastructuur, een beroepsbevolking met de juiste capaciteiten en kwaliteiten, een ondersteunend financieel systeem en een gediversifieerde economische basis (Christopherson e.a., 2010, pp. 6-7).

De bovengenoemde inzichten uit eerdere onderzoeken naar oud-industriële gebieden vormen de basis voor de ontwikkeling van een nieuw concept. Aan de hand van dit concept kunnen de verschillen in ontwikkeling tussen oud-industriesteden geanalyseerd en verklaard worden. In deze paragraaf wordt dit concept geïntroduceerd. Ten eerste wordt ingegaan op de noodzaak van de introductie van een nieuw concept binnen de reeds bestaande theorieën. In paragraaf 2.4.2 wordt het concept, genaamd fundament, nader toegelicht. Vervolgens wordt in paragraaf 2.4.3 de verbinding gemaakt tussen de aanpassingsprocessen in een st- en het fundament.

2.4.1 De noodzaak van een nieuw concept

In het voorgaande is aandacht besteed aan de veerkracht van industrieën en gebieden. Uit de literatuur komt naar voren dat *lock-in* niet het einde hoeft te betekenen voor een industrie of gebied omdat *lock-out* via nieuwe ontwikkelingspaden mogelijk is. Ook is beargumenteerd dat er een verschil is in de aanpassingsprocessen die in gebieden plaatsvinden, waarbij een economie met veel *related variety* zich sneller kan aanpassen dan een economie zonder *related variety*. Maar in beide gevallen is *lock-out* mogelijk door de komst van nieuwe ontwikkelingspaden. In een economie met veel *related variety* kunnen nieuwe ontwikkelingspaden makkelijker en sneller tot stand komen dan in een economie gekenmerkt door *unrelated variety*.

De aanwezigheid van *related* of *unrelated variety* in de economie wordt historisch bepaald. Padafhankelijkheid speelt hierbij belangrijke rol. In een stad die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van *unrelated variety*, kan niet zomaar *related variety* gecreëerd worden. Er zijn structuren in de stad aanwezig die op de korte termijn niet makkelijk kunnen veranderen en hierdoor de ontwikkelingsrichting van een stad bepalen. Er is tijd en/of de bewuste inzet van actoren nodig om de bestaande structuren aan te passen. Deze langzaam veranderende structuren worden in dit onderzoek 'het fundament' van een stad genoemd. De structuren die op één punt in de tijd in een stad aanwezig zijn, kunnen gezien worden als een redelijk vaststaand fundament waar de stad op gebouwd is. Maar gedurende de tijd kan dit fundament wel veranderen. In de volgende paragraaf wordt het concept fundament nader uitgewerkt.

Het concept fundament vormt een zinvolle toevoeging op de theorieën van *resilience*, *lock-in* en ontwikkelingspaden. Binnen deze theorieën wordt onvoldoende ingegaan op de herkomst van aanpassingen in de economie en de reden waarom er verschillen in de aanpassingsprocessen en ontwikkelingsrichting van steden bestaan. Het fundament kan gezien worden als een bron van het aanpassingsvermogen van de stedelijke economie. Door de samenstelling van het fundament mee te nemen in onderzoek, kan iets gezegd worden over het aanpassingsvermogen van een economie als geheel. Wat zijn sterke punten in het fundament waardoor een economie zich snel kan aanpassen en welke punten vormen juist een belemmering

voor een stad? Daarnaast vormt het fundament de basis voor verdere ontwikkeling van een stad. Door het fundament op één bepaald moment in de tijd te zien als vaststaand, wordt het padafhankelijke karakter van de ontwikkeling van de stad benadrukt. Het fundament schept kansen voor verdere ontwikkeling, maar legt ook belemmeringen op omdat het fundament niet zomaar veranderd kan worden.

Het fundament als concept kan gebruikt worden om meer grip te krijgen op de ideeën van aanpassing en veerkracht. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de precieze definitie van het concept.

2.4.2 Het fundament van een stad

Het fundament vormt als het ware de basislaag waar de economie van een stad op gebouwd is. In deze paragraaf wordt het concept verder ingevuld en wordt getracht de rol van het fundament in de ontwikkeling van een stad te beschrijven.

Het fundament bestaat zoals gezegd uit structuren die door padafhankelijke processen gevormd zijn. In dit onderzoek worden drie verschillende structuren onderscheiden welke samen het fundament vormen. De samenstelling van het fundament is gebaseerd op twee soorten impactfactoren die Hassink (2010a) in zijn onderzoek naar veerkracht van oude industriële gebieden noemt. Met impactfactoren bedoelt Hassink zaken die op een punt in de tijd in een gebied aanwezig zijn en redelijk vaststaand zijn. Hassink benoemt twee soorten *impact factors* die aanwezig zijn in oude industriële regio's: economisch-structurele impactfactoren en politiek-institutionele impactfactoren (Hassink, 2010a, pp. 454-455). Onder de economisch-structurele factoren verstaat Hassink (2010a) de industriële monocultuur (werkgelegenheidscijfer van meer dan 30% in één bepaalde industrie) en een *leading industry* (één belangrijke industrie, die kapitaalintensief is en gekenmerkt wordt door grote bedrijven en een oligopolistische structuur). Als politiek-institutionele factoren worden de institutionele context op regionaal en lokaal niveau (beleidsmakers, spelers vanuit het bedrijfsleven, vakbonden e.d.), het nationale politieke systeem en de supranationale condities genoemd. Deze factoren bepalen volgens Hassink de mate en de vorm van regionale/lokale *lock-in*. Tegelijkertijd vormen ze de mate van aanpassing of vernieuwing die in een regio plaats kan vinden (Hassink, 2010a, pp. 454-455). Deze factoren vormen als het ware de condities die op een bepaald moment de ontwikkelingsmogelijkheden voor oude industriële gebieden vormgeven. In een gebied is bijvoorbeeld een bepaalde heersende industriële structuur aanwezig die door padafhankelijke processen in de loop der tijd is ontstaan. Deze economische structuur is op de korte termijn redelijk vaststaand, maar kan op de langere termijn veranderen. Hetzelfde gaat op voor de institutionele structuren in een gebied. Deze structuren kunnen op de korte termijn niet snel veranderen en vormen een redelijk vaststaand kader waarbinnen veranderingen kunnen optreden.

De impactfactoren die Hassink noemt, worden in dit onderzoek gezien als twee belangrijke pijlers waaruit het fundament is opgebouwd, zij het met een paar kleine verschillen. In dit onderzoek worden de impactfactoren algemener geïnterpreteerd dan in het onderzoek van Hassink, dat zich specifiek richt op oude industriële gebieden. Dit onderzoek richt zich ook op dit type gebieden, maar het concept fundament zou in principe gebruikt kunnen worden bij onderzoek naar elk type gebieden. Zodoende wordt de economisch-structurele pijler van het fundament gezien als een beschrijving van alle relevante kenmerken van de economische structuur (bijvoorbeeld opbouw van de aanwezige bedrijfstakken en de grootte van bedrijven). Deze kenmerken vormen samen de economische pijler van het fundament. Wat betreft de politiek-institutionele pijler, deze kan op dezelfde manier geïnterpreteerd worden als in het onderzoek van Hassink (2010a).

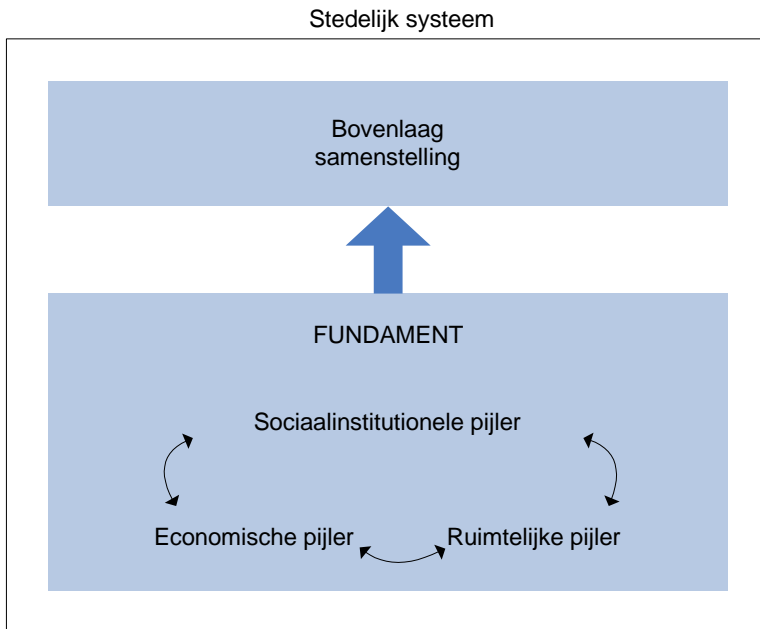
Naast de economische en institutionele pijlers van het fundament, valt er voor te pleiten om ook ruimtelijke factoren te zien als onderdeel van de structuren die richting geven aan de ontwikkelingsmogelijkheden van een gebied. Veranderingen in de ruimtelijke inrichting van een stad of regio verlopen in de meeste gevallen traag en kunnen hierdoor beperkend of juist stimulerend werken voor de economische ontwikkeling. De ruimtelijke kenmerken vormen de laatste pijler. Tot deze pijler behoren bijvoorbeeld de beschikbaarheid van bedrijfspanden en de infrastructuur in het gebied. Deze drie pijlers samen (economische, politieke en ruimtelijke pijler) vormen het fundament van een stad of regio.

Door te spreken over het fundament van een stad en het bestaan van een bepaalde basislaag, wordt geïmpliceerd dat een stad meerdere lagen kent. In dit onderzoek wordt een stad gezien als een systeem

bestaande uit twee lagen, te weten het fundament en een bovenlaag. Op het fundament ligt een laag waar continu kleine veranderingen en aanpassingen optreden. Deze bovenlaag wordt hier gezien als de reële economie in een stad; de economische bedrijvigheid die in een stad aanwezig is. Hiermee worden het bedrijfsleven, de werkgelegenheid en de productie bedoeld.

Figuur 2.10: De verschillende lagen van een stad

In figuur 2.10 wordt het idee van een stad als systeem met twee lagen visueel weergegeven. Zoals in deze figuur te zien is, bestaat het fundament uit de drie eerder genoemde pijlers. De samenstelling van het fundament is bepalend voor de samenstelling van de bovenlaag. Met de pijl in figuur 2.11 wordt bedoeld dat de samenstelling van de bovenlaag het gevolg is van padafhankelijke processen. Het fundament van de stad bepaalt als het ware welke bedrijvigheid en kennis zal bestaan in de stad. De bedrijven en kennis moeten aansluiten op de structuren in het fundament om goed te kunnen gedijen en functioneren in de stedelijke economie.

Het fundament kan ook een belangrijke rol spelen bij het aanpassingsproces in de bovenlaag van de stad. In de volgende paragraaf wordt dit nader toegelicht.

2.4.3 Aanpassingsprocessen op meerdere niveaus

Zoals in de inleiding is beschreven, heeft dit onderzoek als doel om erachter te komen hoe de stedelijke economieën van Helmond en Oss zich ontwikkeld hebben en in hoeverre de steden zich hebben kunnen aanpassen aan veranderende condities. De aanpassingsprocessen en ontwikkelingsrichting van beide steden staan in dit onderzoek centraal. Het proces van aanpassing vindt in de bovenlaag plaats. Het bedrijfsleven moet zich aanpassen aan veranderende condities in de bedrijfsomgeving, zoals veranderingen in de concurrentie, veranderingen in de vraag of externe shocks. Of en op welke manier de bedrijven zich kunnen aanpassen aan deze veranderende condities bepaalt de veerkracht van de bovenlaag.

Als de reële economie zich kan aanpassen aan de veranderende externe condities hoeft het fundament van een stad niet veranderd te worden. In dat geval is de stedelijke economie veerkrachtig. Dit is het geval als de stad gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van *related variety*. Zoals in paragraaf 2.3.4 is besproken kunnen technologisch gerelateerde bedrijven van elkaar leren. Hierdoor kan er *regional branching* optreden waardoor nieuwe ontwikkelingspaden worden geopend (Martin & Sunley, 2006, p. 420). Dit maakt economische groei en ontwikkeling mogelijk en een aanpassing van het fundament is niet noodzakelijk. Daarnaast kunnen werknemers makkelijker werk vinden bij bedrijven die gerelateerd zijn aan de bedrijven of bedrijfstakken die verdwijnen door de externe veranderingen. Arbeid kan snel overgeheveld worden naar gerelateerde bedrijfstakken waardoor de werkloosheid laag kan blijven. De aanwezigheid van *related variety* zorgt ervoor dat het aanpassingsproces in de bovenlaag snel en gemakkelijk kan plaatsvinden

Wanneer zich geen of onvoldoende aanpassing voordoet in de bovenlaag, kan dit leiden tot het verdwijnen van bedrijvigheid met werkloosheid als gevolg. In dat geval zou de economie van de stad in een negatieve spiraal terecht kunnen komen en met economische teruggang te maken krijgen. De bovenlaag is in dat geval niet veerkrachtig. Aanpassingen in het fundament kunnen deze negatieve ontwikkelingen tegen gaan. In dit onderzoek wordt verondersteld dat door veranderingen in het fundament kunnen er nieuwe

ontwikkelingspaden ontstaan, waardoor de economie niet in een *lock-in* situatie terecht komt. Deze gedachtegang is in lijn met de ideeën van continue verandering en aanpassing die centraal staan binnen de evolutionaire economische geografie. Het is plausibel aan te nemen dat de verschillende pijlers waaruit het fundament bestaat kunnen veranderen, zij het langzaam. Veranderingen in de drie pijlers zijn voor een deel afkomstig van de actoren zelf. Door inspanningen van het lokale bedrijfsleven, de politiek en andere lokale actoren kunnen veranderingen in het fundament optreden. Daarnaast worden veranderingen in het fundament ook beïnvloed door institutionele structuren op andere schaalniveaus. Hodson (2008) beargumenteert dat instituties op nationaal niveau een belangrijke invloed hebben op de ontwikkelingen op lagere schaalniveaus. In dit onderzoek wordt gesteld dat nationale en provinciale instituties invloed uitoefenen op de veranderingen in het fundament. Deze instituties worden dan ook meegenomen in de analyse.

Veranderingen in het fundament kunnen er voor zorgen dat aanpassing in de bovenlaag mogelijk is. De snelheid waarmee de aanpassingen kunnen worden doorgevoerd, speelt hierbij een belangrijke rol. Het lijkt logisch dat veranderingen in de ruimtelijke pijler het minst snel kunnen plaatsvinden, gevolgd door de andere twee pijlers. Wanneer aanpassingen in het fundament onvoldoende zijn of dat de aanpassingen te lang op zich laten wachten, blijven nieuwe economische ontwikkelingen uit. In dat geval zal de stad in een situatie van negatieve *lock-in* terecht komen waar ze nauwelijks nog uit kan komen.

Of een stad het vermogen heeft om veranderingen in het fundament aan te brengen en zo nieuwe ontwikkelingspaden te creëren, wordt in dit onderzoek het aanpassingsvermogen van een stad genoemd. Een stad heeft dus voldoende aanpassingsvermogen als door aanpassingen in het fundament nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan. Er wordt verondersteld dat steden die gekenmerkt worden door de aanwezigheid van *unrelated variety* hun aanpassingsvermogen moeten aanspreken in het geval van veranderingen in de externe omgeving. Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, zijn in een stad met veel *unrelated variety* diepgaande veranderingen nodig om *lock-out* mogelijk te maken. Dit komt omdat de aanwezige sectoren in de stad niet technologisch nabij zijn en hierdoor minder makkelijk van elkaar kunnen leren. Dit leidt ertoe dat aanpassingen in de bovenlaag niet mogelijk zijn en het fundament moet worden aangepast om nieuwe ontwikkelingspaden te creëren.

Voor steden die worden gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety* bestaat een aantal verschillende mogelijkheden waardoor nieuwe ontwikkelingspaden tot stand kunnen komen. Deze mogelijkheden zijn gebaseerd op de ideeën van Martin & Sunley (2006, p. 420) die in de vorige paragraaf besproken zijn. *Lock-out* kan optreden door lokale creatie; door het overbrengen van sectoren van buitenaf; door heterogeniteit en diversiteit; en tenslotte door het *upgraden* van bestaande economische activiteiten (Martin & Sunley, 2006, p.420). In dit onderzoek wordt verondersteld dat deze vier mogelijkheden tot *lock-out* bestaan voor steden met veel *unrelated variety*. In de volgende paragraaf wordt deze veronderstelling nader toegelicht.

Een kleine kanttekening bij de toevoeging van *related* en *unrelated variety* in het model is op zijn plaats. Het hoeft niet altijd op te gaan dat een economie met veel *related variety* voldoende aanpassingsvermogen heeft. Veranderingen in de externe condities kunnen ook grote invloed hebben op gerelateerde bedrijfstakken wanneer deze bedrijfstakken nabijheid vertonen. Een shock in een bepaalde tak beïnvloedt andere bedrijfstakken dan ook direct en hierdoor komt de gehele economie in gevaar.

Eenzelfde kanttekening kan ook bij *unrelated variety* geplaatst worden. Veranderingen in het fundament kunnen er ook toe leiden dat er meer *related variety* in de economie wordt gecreëerd, zodat de bovenlaag in de toekomst zich voldoende kan aanpassen. Om het onderzoek uitvoerbaar en overzichtelijk te houden, wordt er echter voor gekozen om deze kanttekeningen niet mee te nemen. Het is goed om er van bewust te zijn dat het niet zo zwart-wit is als hierboven wordt geschetst, maar uit praktische overwegingen wordt er in dit onderzoek van dit gesimplificeerde plaatje uitgegaan.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen aanpassingen in de bovenlaag en in het fundament. Het hele plaatje wordt hierdoor redelijk complex. Daarom is er voor gekozen een aantal zaken buiten beschouwing te laten in dit onderzoek.

De bovenlaag bestaat uit structuren, die continu veranderen en zich aanpassen aan veranderingen in de externe omgeving. Door deze kleine, continue aanpassingen kan de bovenlaag blijven functioneren. Deze

interpretatie wordt in dit onderzoek echter buiten beschouwing gelaten omdat het aanpassingsproces anders te complex zou worden. Aanpassingen in de bovenlaag worden hier gezien als aanpassingen die ervoor zorgen dat de werkgelegenheid op peil blijft en de economie kan blijven groeien en bloeien.

Daarnaast wordt de bovenlaag hier gezien als de reële economie, wat neerkomt op de prestaties van het bedrijfsleven in een gebied. Het bedrijfsleven is geen homogene groep en ook tussen de bedrijven bestaan verschillen in het aanpassingsvermogen. Het aanpassingsvermogen van een individueel bedrijf wordt bepaald door padafhankelijkheid. Zo kunnen bepaalde routines die bedrijven hanteren het vermogen tot aanpassing beperken (Boschma e.a., 2002, p. 41). Aangezien elk bedrijf een eigen unieke set van routines heeft, verschillen bedrijven in hun aanpassingsvermogen. Om de analyse overzichtelijk en praktisch uitvoerbaar te houden, worden deze verschillen tussen de bedrijven niet tot in detail meegenomen. Dit betekent dat de bovenlaag wordt gezien als een homogeen geheel. Als aanpassingen in de bovenlaag worden onderzocht, wordt er niet zozeer gekeken naar het aanpassingsvermogen van bedrijven individueel, maar hoe het bedrijfsleven in meer algemene zin zich kan aanpassen aan veranderingen.

Hetzelfde gaat op voor aanpassingen in het fundament. Zoals in paragraaf 2.4.2 is gedefinieerd bestaat het fundament uit vaststaande structuren waardoor tijdelijke evenwichtssituaties kunnen bestaan. Vanuit een evolutionaire gedachtegang moet deze definitie daarentegen verworpen worden, want het fundament kan niet iets vaststaands zijn. Ook in het fundament treden continu kleine veranderingen op. Het zou de analyse echter te gecompliceerd maken om deze aan continue passingen ook mee te nemen. Daarom is ervoor gekozen de continue, kleine aanpassingen in het fundament buiten beschouwing te laten. Wanneer hier gesproken wordt over het aanpassingsvermogen van het fundament, gaat het om grote veranderingen in de verschillende pijlers.

2.5 Conceptueel model

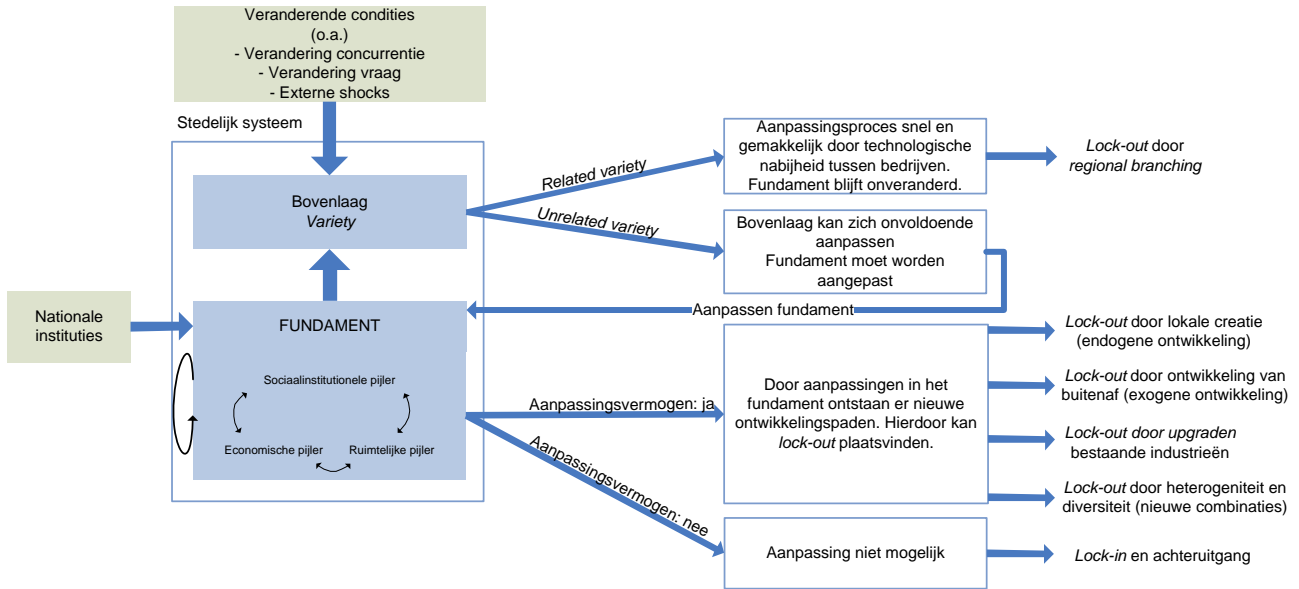
Zoals eerder gesteld wordt de bovenlaag van het stedelijk systeem continu geconfronteerd met veranderende externe condities waardoor aanpassing nodig is. Het aanpassingsproces is succesvol als, ondanks de veranderingen in de externe condities, de werkgelegenheid in de stad op peil blijft en de werkloosheid laag blijft. In dat geval is de stad veerkrachtig. Uit paragraaf 2.3 is naar voren gekomen dat veerkracht gezien moet worden als een proces met verschillende fases. In elke fase kent de stad een bepaalde mate van veerkracht. In dit onderzoek wordt gekeken hoe veerkrachtig Helmond en Oss waren vanaf het begin van de jaren '70 toen zich grote veranderingen in de externe omgeving voordeden. Daarnaast wordt voor beide steden onderzocht hoe ze zich ontwikkeld hebben op economisch gebied vanaf die tijd. Hierbij wordt specifiek gekeken hoe de veerkracht van de steden zich ontwikkeld heeft en wordt gezocht naar verklaringen achter deze ontwikkeling.

In figuur 2.11 worden de inzichten uit de vorige paragrafen in een conceptueel model weergegeven. Het model bouwt voort op figuur 2.10 waar de invloed van het fundament op de bovenlaag is aangegeven. Deze invloed is wederom zichtbaar in figuur 2.11.

Het model begint met veranderingen in de externe condities. Dit wordt weergegeven in het bovenste grijze blok. Hierbij wordt uitgegaan van negatieve veranderingen, zoals een toename van de concurrentie in een bepaalde bedrijfstak, de afname van de vraag of het optreden van een externe shock. Uit figuur 2.11 komt naar voren dat er meerdere opties bestaan wanneer een stad te maken krijgt met ingrijpende externe veranderingen. Deze verschillende opties worden in dit onderzoek gekoppeld aan de eerder besproken ideeën van *related* en *unrelated variety*. Door deze koppeling worden de achterliggende theorieën ondersteund. De aanwezigheid van een bepaalde vorm van *variety* bepaalt voor een belangrijk deel de ontwikkelingsmogelijkheden die een stad heeft in geval van een schok of veranderingen in de externe omgeving. In dit onderzoek wordt verondersteld dat een stad gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van hetzij *related* hetzij *unrelated variety*.

In het geval dat een stad veel *related variety* kent, zal het aanpassingsproces in de bovenlaag kunnen plaatsvinden. De bovenste pijl met *related variety* geeft dit aan (figuur 2.11).

Figuur 2.11: Conceptueel model

Als de reële economie zich kan aanpassen aan de veranderende externe condities hoeft het fundament van een stad niet veranderd te worden. Dankzij de aanwezigheid van *related variety* kunnen nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan door *regional branching*. Daarnaast kan arbeid vanuit de ene sector makkelijk geabsorbeerd worden in de andere sectoren in het geval dat het slecht gaat in de eerste sector. Aangezien de sectoren technologisch nabij zijn, hebben arbeiders de juiste *skills* en kennis om direct in andere sectoren aan de slag te kunnen. Zo blijft de werkgelegenheid op peil en kan *lock-in* worden voorkomen door *lock-out* via *regional branching*. Daarom kan gesteld worden dat in de aanwezigheid van *related variety* een bron van veerkracht is. Dit wordt weergegeven in het bovenste deel van het conceptueel model.

Als een stad wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety* treedt in de stad een ander type aanpassingsproces op. In dat geval kan de reële economie zich onvoldoende aanpassen en moet het aanpassingsvermogen van de stad worden aangesproken. Hiermee wordt bedoeld dat het fundament moet worden aangepast om nieuwe ontwikkelingspaden te creëren en *lock-in* te voorkomen. Het onderste deel van het conceptueel model laat deze situatie zien. Als de stad het vermogen tot aanpassing heeft, kunnen er nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan. Zoals in de vorige paragraaf is besproken, bestaat een viertal ontwikkelingsrichtingen waardoor *lock-out* kan plaatsvinden. De eerste is *lock-out* door lokale creatie. Dit wordt hier ook wel endogene ontwikkeling genoemd. Hiermee wordt bedoeld dat aanpassingen in het fundament ertoe leiden dat nieuwe economische activiteiten tot stand komen vanuit het bedrijfsleven in de stad. Bijvoorbeeld als er nieuwe sectoren ontstaan in de stad door inzet vanuit het lokale bedrijfsleven. Omdat deze ontwikkeling afkomstig is vanuit lokale actoren wordt deze ontwikkeling endogeen genoemd. Een tweede mogelijkheid is exogene ontwikkeling. Hierbij worden sectoren van buitenaf overgebracht naar de stad. Deze exogene bedrijven geven nieuwe impulsen aan de lokale economie en zorgen voor nieuwe ontwikkeling. Het kan ook zo zijn dat een bestaande industrie dankzij veranderingen in het fundament een *upgrade* ondergaat. Een *upgrade* kan bijvoorbeeld afkomstig zijn uit investeringen in de industrie en het gebruik van nieuwe technieken of innovaties. Tot slot kan heterogeniteit en diversiteit in de economie zorgen voor nieuwe economische activiteiten. Dit laatste punt sluit aan op het idee van ontwikkeling via *unrelated variety*. De in de stad aanwezige sectoren vertonen nauwelijks technologische overeenkomsten, waardoor er innovatieve nieuwe ontwikkelingen tot stand kunnen komen als bedrijven uit verschillende sectoren gaan samenwerken. In het conceptueel model zijn deze vier opties voor *lock-out* terug te vinden als de pijl met 'aanpassingsvermogen:ja' gevolgd wordt.

Tot slot bestaat de optie dat een stad met *unrelated variety* geen aanpassingsvermogen heeft. In dat geval is de stad niet in staat de noodzakelijke aanpassingen in het fundament te bewerkstelligen om nieuwe ontwikkelingspaden te creëren. De onderste pijl geeft de situatie weer wanneer het fundament onvoldoende aangepast kan worden. In een stad zonder aanpassingsvermogen kan het aanpassingsproces niet

plaatsvinden waardoor de stad in een situatie van negatieve *lock-in* en economische achteruitgang terecht zal komen.

2.6 Hypothesen

Op basis van de inzichten uit dit theoretisch kader en het conceptueel model is een aantal hypothesen opgesteld die in het empirisch gedeelte van het onderzoek onderzocht worden. De hypothesen zijn afgeleid van het conceptueel model en de daarin aangegeven verschillende ontwikkelingsopties. Niet voor elk onderdeel van het model is een hypothese opgesteld. Er is gekozen voor acht hypothesen, die bijdragen bij aan het beantwoorden van de centrale vraag van dit onderzoek.

Uit het vooronderzoek is gebleken dat de economieën van Helmond en Oss in de jaren '70 te maken kregen met grote veranderingen in de externe omgeving. Op dat moment werden beide steden gekenmerkt door *unrelated variety* (dit wordt in hoofdstukken vier en vijf nader toegelicht). Er wordt verondersteld dat in beide steden aanpassingen in het fundament hebben moeten plaatsvinden. Hieruit volgen onderstaande hypothesen;

1. Ten tijde van de veranderingen in de externe omgeving begin jaren '70 had Helmond weinig veerkracht als gevolg van de structuur van de stedelijke economie op dat moment. De stad werd gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety*. Aanpassingen van het fundament waren nodig om een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen.

Uit het literatuuronderzoek is gebleken dat de Helmondse economie eind jaren '60 gedomineerd werd door een klein aantal industrietakken. Deze industrietakken hadden geen gedeelde kennisbases waardoor er gesteld kan worden dat er geen *related variety* in de stad aanwezig was. Er wordt verondersteld dat de *variety* in de stad *unrelated* was. Door de structuur van de economie op dat moment was de economie van Helmond niet veerkrachtig. De reële economie kon zich onvoldoende aanpassen aan de veranderende externe condities en aanpassingen in het fundament waren nodig om de stad uit een situatie van negatieve *lock-in* te houden.

2. Ten tijde van de veranderingen in de externe omgeving begin jaren '70 had Oss weinig veerkracht als gevolg van de structuur van de stedelijke economie op dat moment. De stad werd gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety*. Aanpassingen van het fundament waren nodig om een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen.

Net zoals het geval was bij Helmond, werd ook Oss gekenmerkt door *unrelated variety* begin jaren '70. De reële economie had weinig veerkracht. Het aanpassingsproces in de bovenlaag kon hierdoor niet plaatsvinden en aanpassingen in het fundament waren nodig om een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen.

Uit de eerste twee hypothesen blijkt dat Helmond en Oss begin jaren '70 voor een deel dezelfde uitgangssituatie kenden. Voor beide steden gold toentertijd dat de stedelijke economie werd gedomineerd door een klein aantal industriële bedrijven. Deze bedrijven waren nauwelijks gerelateerd op technologisch gebied. Daarom wordt er van uitgegaan dat er sprake was van *unrelated variety* in beide steden.

Maar ondanks de op het eerste gezicht gelijke uitgangssituatie van beide steden wordt in dit onderzoek verondersteld dat beide steden een andere ontwikkeling hebben doorgemaakt. Beide steden hebben een eigen uniek fundament dat de ontwikkelingsrichting van de steden bepaald. Met de volgende hypothesen worden de verschillen tussen Helmond en Oss onderzocht. De hypothesen zijn gebaseerd op de data die voor het empirisch deel van het onderzoek gebruikt worden. Deze data worden in het volgende hoofdstuk nader toegelicht.

3. Begin 21^e eeuw is de veerkracht van Helmond verbeterd ten opzichte van de situatie begin jaren '70 dankzij het aanpassingsvermogen van de stad.

In de eerste hypothese wordt gesteld dat Helmond begin jaren '70 onvoldoende veerkracht kende. Zoals eerder in dit hoofdstuk naar voren is gekomen, moet veerkracht gezien worden als een dynamisch proces. In deze derde hypothese wordt dan ook beargumenteerd dat de veerkracht van Helmond door de tijd toe is genomen. Begin 21^e eeuw is de stad veerkrachtig dankzij aanpassingen in het fundament van de stad. Er wordt verondersteld dat Helmond het vermogen tot aanpassing bezit waardoor de veerkracht van de stad in de onderzochte periode (eind jaren '70-begin 21^e eeuw) toegenomen is.

4. Aanpassingen in het fundament hebben ertoe geleid dat Helmond zich heeft ontwikkeld in de richting van *lock-out* door het *upgraden* van bestaande industrieën.

In de vorige hypothese (hypothese drie) is gesteld dat Helmond het vermogen tot aanpassing heeft door de tijd. Het is de verwachting dat de aanpassingen in het fundament de ontwikkelingsrichting van de stad hebben bepaald, omdat door aanpassingen in het fundament nieuwe ontwikkelingspaden tot stand zijn gekomen. Op basis van het vooronderzoek wordt verwacht dat de aanpassingen in het fundament tot *lock-out* door het *upgraden* van bestaande industrieën hebben geleid. Door deze vorm van *lock-out* is de economische structuur vanaf de jaren '70 veranderd en zijn nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden voor de stad ontstaan.

5. Begin 21^e eeuw is de veerkracht van Oss verbeterd ten opzichte van de situatie begin jaren '70 dankzij het aanpassingsvermogen van de stad.

Het is de verwachting dat voor Oss hetzelfde op zal gaan als voor Helmond. Ook Oss werd begin jaren '70 gekenmerkt door weinig veerkracht. Het is de verwachting dat in de periode 1970-2010 de veerkracht echter is toegenomen omdat het fundament van de stad is aangepast. Het aanpassingsvermogen van de stad heeft ertoe geleid dat de veerkracht van de economie van Oss door de tijd verbeterd is.

6. Aanpassingen in het fundament hebben ertoe geleid dat Oss zich heeft ontwikkeld in de richting van *lock-out* door heterogeniteit en diversiteit.

Ook in het geval van Oss wordt verwacht dat aanpassingen in het fundament de ontwikkelingsrichting van de stad hebben bepaald. Op basis van het vooronderzoek wordt verwacht dat nieuwe ontwikkelingspaden in Oss zijn ontstaan dankzij *lock-out* door heterogeniteit en diversiteit. De aanpassingen in het fundament hebben tot deze vorm van *lock-out* geleid. Het is de verwachting dat de economie van Oss begin 21^e eeuw een groot aantal nieuwe sectoren kent ten opzichte van de situatie begin jaren '70.

7. De verschillende ontwikkelingsrichtingen van Helmond en Oss zijn toe te schrijven aan verschillen in het fundament van de steden.

Uit de eerste twee hypothesen is naar voren gekomen dat Helmond en Oss een vergelijkbare uitgangssituatie hadden begin jaren '70 toen beide steden te maken kregen met ingrijpende veranderingen in de externe omgeving. Desalniettemin is in de vorige hypothesen verondersteld dat de steden vanaf dat moment een andere ontwikkeling hebben doorgemaakt. De verschillen in de ontwikkelingsrichting zijn toe te schrijven aan verschillen in het fundament van beide steden. Zowel Helmond als Oss kent een eigen en uniek fundament dat de ontwikkelingsrichting van de steden bepaald. Voor beide steden wordt verwacht dat aanpassingen in het fundament ertoe zullen leiden dat nieuwe ontwikkelingspaden tot stand komen. Beide steden worden dus verondersteld aanpassingsvermogen te hebben. Maar het aanpassingsvermogen in beide steden is afkomstig uit verschillende bronnen. In dit onderzoek wordt gezocht naar deze verschillende bronnen.

Bovenstaande hypothesen zijn gebaseerd op de cases Helmond en Oss. De ontwikkelingen in deze twee steden worden onderzocht om te bekijken of het conceptueel model dat in de vorige paragraaf gepresenteerd is, kloppend is. Uit het vooronderzoek is gebleken dat noch Helmond noch Oss ten tijde van de shock begin jaren '70 gekenmerkt werden door *related variety*. Hierdoor kunnen in dit onderzoek geen uitspraken gedaan worden over de rol van *related variety* in de aanpassingsprocessen in steden. Wel kunnen de inzichten met betrekking tot Helmond en Oss gebruikt worden om uitspraken te doen over de rol van *unrelated variety* en

het aanpassingsvermogen van een stad. Onderstaande hypothese is opgesteld om een theoretische betekenis te geven aan de uitkomsten van dit onderzoek.

8. Als een stedelijke economie ten tijde van veranderingen in de externe condities gekenmerkt wordt door *unrelated variety*, kan aanpassing in de bovenlaag niet plaats vinden zonder aanpassingen in het fundament. Het vermogen tot aanpassing bepaalt in hoeverre een stad een situatie van *lock-in* kan voorkomen.

Wanneer er *unrelated variety* in een stad aanwezig is, kan de reële economie zich niet aanpassen aan externe veranderingen. Wanneer aanpassing in de bovenlaag onvoldoende kan plaatsvinden, zijn wijzigingen in het fundament noodzakelijk om een situatie van negatieve *lock-in* tegen te gaan. Nieuwe ontwikkelingspaden kunnen in dit geval tot stand komen als een stad aanpassingsvermogen heeft. Door aanpassingen in de verschillende pijlers van het fundament kunnen nieuwe economische ontwikkelingen tot stand komen. Door de nieuwe ontwikkelingspaden kan de stedelijke economie zich verder ontwikkelen en blijft een *lock-in* situatie uit. De stad is veerkrachtig door veranderingen in het fundament.

3. Methodologie

In het vorige hoofdstuk is de theoretische onderbouwing voor dit onderzoek uiteengezet. Het opgestelde conceptueel model en de geformuleerde hypotheses dragen bij aan het beantwoorden van de hoofdvraag en deelvragen. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de gebruikte onderzoeksmethoden en de gemaakte keuzes.

De aanpak van het onderzoek wordt in de eerste paragraaf uiteengezet. In paragraaf 3.2 worden de begrippen die in dit onderzoek centraal staan geoperationaliseerd. Het empirische deel van het onderzoek bestaat uit zowel kwalitatief als kwantitatief onderzoek. Het literatuuronderzoek wordt in paragraaf 3.3 besproken. Dit literatuuronderzoek vormt het vooronderzoek waarop de hoofdvraag en deelvragen gebaseerd zijn. Om deze vragen te kunnen beantwoorden zijn data verzameld vanaf midden 20^e eeuw en diepte-interviews afgenomen. De dataverzameling staat centraal in paragraaf 3.4. In paragraaf 3.5 wordt ingegaan op de diepte-interviews. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk worden de beperkingen van het onderzoek besproken.

3.1 Aanpak van het onderzoek

Voor het empirische gedeelte van dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van drie verschillende typen onderzoek. Dit zijn:

- Literatuuronderzoek met als doel een kwalitatieve beschrijving te geven van de ontwikkeling van Oss en Helmond vanaf ongeveer begin 20^e eeuw, voornamelijk op economisch gebied.
- Verzameling van data met betrekking tot de economische, institutionele en ruimtelijke kenmerken van de steden. Voor de dataverzameling zijn historische bronnen, zoals nota's, rapporten en andere archiefstukken gebruikt. Aan de hand van deze data worden de in hoofdstuk twee geïntroduceerde bovenlaag en pijlers in kaart gebracht. Op basis van grafieken en door het opstellen van een tijdlijn worden de belangrijkste gebeurtenissen en veranderingen in beide steden onderzocht.
- Diepte-interviews met relevante personen. Deze interviews zijn bedoeld om de analyse op basis van het literatuuronderzoek en de data aan te vullen. Niet alle pijlers zijn even goed kwantificeerbaar, waardoor een kwalitatieve toevoeging zinvol is.

Er worden verschillende onderzoeksmethoden gecombineerd om tot een zo volledig mogelijk beeld van de ontwikkeling van de steden Oss en Helmond te komen. Het eerste deel van het onderzoek, het literatuuronderzoek, vormt het vooronderzoek en is vooral inductief van aard. Door eerst meer te weten te komen over de ontwikkelingen in Oss en Helmond door de tijd kon een duidelijke focus aan het onderzoek gegeven worden. Aan de hand van de uitkomsten van het vooronderzoek zijn de hoofdvraag, deelvragen en het theoretisch kader (hoofdstuk twee) verder vormgegeven. Dit is kenmerkend voor inductief onderzoek (Bryman, 2008). Op basis van het theoretische hoofdstuk zijn de deductieve onderdelen van het empirisch onderzoek tot stand gekomen. De dataverzameling en diepte-interviews vormen het deductieve deel van het onderzoek. Vanuit de theorie zijn hypotheses opgesteld en deze worden aan de hand van empirisch onderzoek nader onderzocht (Bryman, 2008). Het totale onderzoek is een combinatie van beide typen onderzoek, met de nadruk op deductief onderzoek omdat het beantwoorden van de onderzoeksvraag het uiteindelijke doel is. In de volgende paragrafen worden de verschillende onderzoeksmethoden nader toegelicht.

3.2 Operationalisatie van de centrale begrippen

De verklaringen achter de economische ontwikkeling van Oss en Helmond door de tijd staan centraal in dit onderzoek. Helmond en Oss hebben beide een eigen economische ontwikkelingspad. Deze ontwikkelingspaden kunnen gezien worden als de afhankelijke variabelen in dit onderzoek. De verklarende variabelen zijn in het theoretisch raamwerk besproken en worden in deze paragraaf geoperationaliseerd. In paragraaf 3.2.1 worden *related* en *unrelated variety* besproken. De bovenlaag en het fundament worden in paragraaf 3.2.2 geoperationaliseerd.

3.2.1 *Related* en *unrelated variety* geoperationaliseerd

Om de bron van het aanpassingsvermogen van een stad te onderzoeken, wordt gekeken naar de aanwezigheid van *related* en *unrelated variety*. De aanwezigheid van *related variety* zorgt ervoor dat aanpassingen in de bovenlaag plaats kunnen vinden zonder dat het fundament aangepast hoeft te worden. *Related variety* is een bron van aanpassingsvermogen. Daarnaast kan aanpassingsvermogen ook voortkomen uit veranderingen in het fundament. Als in de bovenlaag onvoldoende of geen aanpassingen plaatsvinden, kunnen door veranderingen in het fundament toch nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan. Het ontstaan van *unrelated variety* maakt dat aanpassing in de bovenlaag weer mogelijk is. In het theoretisch kader is deze gedachtegang reeds theoretisch uiteengezet. Wat nog ontbreekt is een duidelijke operationalisatie om de aanwezigheid van *related* en *unrelated variety* te kunnen onderzoeken.

Met *related variety* wordt technologische nabijheid tussen bedrijven bedoeld. Bedrijfstakken zijn technologisch aan elkaar gerelateerd als in de bedrijfstakken dezelfde of gerelateerde kennis en (productie)technieken worden gebruikt. Arbeid uit de ene bedrijfstak kan gemakkelijk worden overgeheveld naar een gerelateerde bedrijfstak omdat de arbeiders de juiste *skills* en kennis bezitten om in de andere bedrijfstak werkzaam te zijn. Als de werkgelegenheid in een bepaalde bedrijfstak terugloopt, kan door de aanwezigheid van *related variety* arbeid uit de teruglopende bedrijfstak opgevangen in reeds bestaande bedrijfstakken. Er wordt onderzocht in hoeverre dit proces optreedt. Daarnaast kan *related variety* ook een rol spelen bij de totstandkoming van nieuwe ontwikkelingspaden. Daarom wordt gekeken naar de bedrijfstakken waarin nieuwe bedrijven ontstaan. Als er vooral nieuwe bedrijven en arbeidsplaatsen bijkomen in bedrijfstakken die technologisch gerelateerd zijn aan reeds bestaande bedrijfstakken, kan er gesproken worden over *regional branching*. Er is een nieuwe, technologisch gerelateerde bedrijfstak ontstaan uit reeds bestaande bedrijvigheid in een gebied.

Wijzigingen in het fundament leiden tot het ontstaan van ongerelateerde bedrijvigheid. Als de stedelijke economie wordt gekenmerkt door *unrelated variety* betekent dit dat de aanwezige bedrijfstakken geen gedeelde kennisbasis hebben waardoor de bedrijven minder makkelijk van elkaar kunnen leren en arbeid minder snel overgeheveld kan worden. Wanneer de werkgelegenheid in een bepaalde bedrijfstak terugloopt en de arbeid voornamelijk geabsorbeerd wordt door compleet nieuwe bedrijfstakken, kan dit gezien worden als bewijs voor het ontstaan van *unrelated variety*. Want als arbeiders niet aan de slag kunnen in gerelateerde bedrijfstakken, zullen complete nieuwe bedrijfstakken het arbeidsaanbod moeten opvangen anders ontstaat er werkloosheid.

Om de aanwezigheid van *related* en *unrelated variety* te onderzoeken wordt gekeken naar de aanwezige sectoren in de steden. De sectoren worden onderzocht op basis van de standaard bedrijfsindeling (SBI) '93. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de sectoren in de SBI '93 indeling. De data uit alle beschikbare jaren zijn gehercodeerd naar deze indeling. Dit is gedaan omdat voor deze indeling de meeste informatie beschikbaar was. In sommige gevallen waren er problemen met het hercoderen, vooral tussen de SBI '71 en SBI '93 indeling. Voor een aantal sectoren in de SBI '71 indeling geldt dat zij in de SBI '93 indeling in meerdere sectoren zouden vallen. In deze gevallen is op basis van eigen inzicht gekozen voor één sector of bedrijfstak binnen de SBI '93 indeling.

Het is de verwachting dat er voornamelijk bruikbare informatie met betrekking tot de aanwezigheid van *related* en *unrelated variety* komt uit de vergelijking tussen subbedrijfsklassen. De hoofdklassen in de SBI '93 indeling verschillen dermate van elkaar dat een meer gedetailleerde analyse waarschijnlijk tot meer bruikbare resultaten leidt. Er wordt verondersteld dat er eerder sprake is van *related variety* tussen bedrijfstakken uit dezelfde sector. Aangezien de industriesteden Oss en Helmond in dit onderzoek centraal staan, is er voor gekozen om voor de sector 'industrie' te kijken naar de ontwikkeling van de subtakken. Een analyse van de industriële subtakken biedt naar verwachting meer informatie over de aanwezigheid van *related variety*.

De aanwezigheid van *related* en *unrelated variety* wordt onderzocht aan de hand van de volgende variabelen:

- Aantal arbeidsplaatsen per sector: er wordt gekeken naar de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector. Er wordt onderzocht wat er gebeurt als de werkgelegenheid in een bepaalde sector terugloopt.

- Als de werkgelegenheid in een bepaalde sector terugloopt, maar er wordt groei waargenomen in de werkgelegenheid in een gerelateerde bedrijfstak, dan wordt dit gezien als bewijs voor *related variety*. De aanwezigheid van *related variety* leidt ertoe dat arbeid in bestaande bedrijvigheid wordt geabsorbeerd.
  - Als de werkgelegenheid in een bepaalde sector terugloopt en er wordt groei waargenomen in de werkgelegenheid in een nieuwe, ongerelateerde bedrijfstak, dan wordt dit gezien als bewijs voor het ontstaan van *unrelated variety*. Groei in bestaande bedrijfstakken is in dit geval niet mogelijk en de arbeid wordt door nieuwe bedrijfstakken geabsorbeerd.
- Aantal arbeidsplaatsen per bedrijfstak binnen de sector industrie: er wordt gekeken naar de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per bedrijfstak binnen de sector industrie. Het is de verwachting dat deze meer gedetailleerde analyse meer inzicht biedt in de aanwezigheid van *related* of *unrelated variety*. Er wordt onderzocht wat er gebeurt als de werkgelegenheid in een bepaalde bedrijfstak terugloopt.
- Als de werkgelegenheid in een bepaalde industriële tak terugloopt, maar er wordt groei waargenomen in de werkgelegenheid in een gerelateerde industriële tak, dan wordt dit gezien als bewijs voor *related variety*. De aanwezigheid van *related variety* leidt ertoe dat arbeid in bestaande bedrijvigheid wordt geabsorbeerd.
  - Als de werkgelegenheid in een bepaalde industriële bedrijfstak terugloopt en er wordt groei waargenomen in de werkgelegenheid in een nieuwe, ongerelateerde industriële bedrijfstak, dan wordt dit gezien als bewijs voor het ontstaan van *unrelated variety*. Groei in bestaande industriële bedrijfstakken is in dit geval niet mogelijk en de arbeid moet door nieuwe industriële bedrijfstakken geabsorbeerd worden.
- Aantal bestaande en nieuwe bedrijven per sector en per industriële bedrijfstak: de ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector wordt geanalyseerd. Daarnaast wordt ook gekeken naar de ontwikkeling van de bedrijvigheid binnen de sector industrie. Deze variabelen worden gebruikt om te onderzoeken of nieuwe bedrijvigheid ontstaat vanuit *related variety* of dat er *unrelated variety* ontstaat.
- Er kan uitgegaan worden van *related variety* als de nieuwe bedrijven technologisch nabijheid vertonen met de bestaande bedrijven.
  - Er kan geconcludeerd worden dat er *unrelated variety* ontstaat als de nieuwe bedrijven geen technologische nabijheid hebben met de bestaande bedrijven.

De aanwezigheid van *related* of *unrelated variety* wordt op kwalitatieve wijze bepaald. Hiermee wordt bedoeld dat technologische nabijheid niet aan de hand van kwantitatieve methoden kan worden vastgesteld. In de analyse wordt aannemelijk gemaakt dat bedrijfstakken al dan niet technologisch nabij zijn. Deze aannames worden gebaseerd op de informatie die over de bedrijfstakken beschikbaar is. Deze methode brengt problemen met subjectiviteit en causaliteit met zich mee. Deze beperkingen worden in paragraaf 3.6 nader toegelicht.

3.2.2 Bovenlaag en fundament geoperationaliseerd

In het theoretisch kader zijn de bovenlaag, het fundament en de drie pijlers inhoudelijk besproken, maar er zijn nog geen variabelen aan de elementen toebedeeld. In deze paragraaf wordt getracht deze begrippen wel te operationaliseren.

Bij het operationaliseren is een inductieve aanpak gebruikt, wat betekent dat de begrippen zijn geoperationaliseerd op basis van de beschikbare gegevens. De verschillende begrippen uit het conceptueel model worden hieronder geoperationaliseerd.

- Bovenlaag

In het theoretische hoofdstuk is de bovenlaag beschreven als de reële economie bestaande uit de economische activiteiten en het bedrijfsleven in de stad. Deze economische actoren worden geconfronteerd

met continue veranderingen in de externe omgeving waar ze zich voortdurend op moeten aanpassen. Er wordt gekeken naar een aantal variabelen die een afspiegeling vormen van de bovenlaag. Door deze variabelen te onderzoeken, kan worden bekeken of er aanpassingen hebben plaatsgevonden in de bovenlaag en hoe deze aanpassingen tot stand zijn gekomen.

- Werkloosheidscijfers: deze cijfers vormen een goede afspiegeling van het aanpassingsvermogen van de stad. Als het werkloosheidsniveau in de stad laag blijft ondanks veranderende externe condities, betekent dit dat de bovenlaag zich voldoende kan aanpassen. Er wordt gekeken naar het aantal werklozen als percentage van de totale beroepsbevolking.
- Werkgelegenheidscijfers: werkgelegenheidscijfers worden bekeken als aanvulling op de werkloosheidscijfers. In het verleden was er vaker sprake van vrijwillige werkloosheid, bijvoorbeeld onder vrouwen. Vrouwen zijn door de tijd vaker en langer gaan werken. De werkloosheidsontwikkeling geeft hierdoor een onvolledig beeld van de werkelijke ontwikkeling in de bovenlaag. En waar werkloosheidscijfers voornamelijk laten zien wanneer aanpassing onvoldoende kan plaatsvinden, kunnen werkgelegenheidscijfers een completer beeld geven van het aanpassingsproces. Als de werkgelegenheid op peil blijft ondanks allerlei externe veranderingen, kan dit het gevolg zijn van aanpassingen in de bovenlaag.
Er wordt gekeken naar de ontwikkeling van het totaal aantal arbeidsplaatsen en de totale beroepsbevolking. Deze variabele vormt een aanvulling op de werkloosheidscijfers. Een stijging van de werkloosheid zou moeten samenvallen met een afname van het aantal arbeidsplaatsen. Als dit niet het geval is, is er iets anders in de stad aan de hand. Daarnaast wordt aan de hand van de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen en de totale beroepsbevolking onderzocht in hoeverre de bedrijven in een stad voldoende arbeidsplaatsen creëren om de plaatselijke beroepsbevolking van een arbeidsplek te voorzien. Een kanttekening hierbij is dat de arbeidsplaatsen in een stad niet enkel door de plaatselijke beroepsbevolking bezet worden.
- Het aantal arbeidsplaatsen per sector en per industriële bedrijfstak: deze variabele is hierboven reeds besproken. Er wordt gekeken naar het type bedrijfstak waarin arbeid wordt geabsorbeerd. Dit geeft informatie over de manier waarop aanpassing in de bovenlaag heeft plaatsgevonden;
  - o Als er sprake is van de overheveling van arbeid tussen gerelateerde bedrijfstakken, dan betekent dit dat het aanpassingsproces plaatsvindt in de bovenlaag zonder dat het fundament is veranderd.
  - o Als er sprake is van overheveling van arbeid tussen ongerelateerde bedrijfstakken, dan wijst dit op aanpassingen in het fundament. In dat geval zouden er veranderingen in de verschillende pijlers waargenomen moeten worden.
- Aantal bestaande en nieuwe bedrijven per sector en per industriële bedrijfstak: het aantal bedrijven in de stad vormt de volgende indicator die wordt gebruikt om de ontwikkelingen in de bovenlaag in kaart te brengen. Zoals hierboven is uiteengezet, wordt deze variabele gebruikt om de aanwezigheid van *related* of *unrelated variety* te meten. Dit biedt inzichten eventuele aanpassingen in de bovenlaag en de manier waarop deze aanpassingen hebben plaatsgevonden.
  - o Als de aanwezigheid van *related variety* wordt gevonden, dan betekent dit dat aanpassing in de bovenlaag heeft plaatsgevonden zonder dat het fundament hoefde te veranderen.
  - o Als de aanwezigheid van *unrelated variety* wordt gevonden, dan betekent dit dat aanpassing in de bovenlaag heeft plaatsgevonden dankzij aanpassingen in het fundament. In dit geval zouden er veranderingen in de pijlers waargenomen moeten worden.

Zoals in hoofdstuk twee naar voren is gekomen, is de bovenlaag gebouwd op een fundament. Het fundament van de stad bestaat uit drie dimensies die pijlers worden genoemd. Veranderingen in deze pijlers zorgen voor aanpassing door de tijd. Hieronder worden de pijlers aan de hand van verschillende variabelen ingevuld. Door te onderzoeken hoe deze verschillende variabelen zich ontwikkelen, kan iets gezegd worden over veranderingen in de drie pijlers. De drie pijlers zien er als volgt uit:

- Economische pijler

Aan elke stad kan een bepaald economisch profiel toegekend worden gebaseerd op de structuur van het bedrijfsleven en de samenstelling van de beroepsbevolking. De ontwikkeling van de economische pijler van een stad wordt in dit onderzoek geanalyseerd aan de hand van de volgende variabelen:

- Ontwikkelingen in de economische structuur: er wordt gekeken naar de ontwikkeling van de structuur van het bedrijfsleven. Hierbij is overlap met de variabelen die gebruikt worden bij het in kaart brengen van de bovenlaag. De werkgelegenheid per sector, het ontstaan van nieuwe bedrijvigheid en de kenmerken van deze nieuwe bedrijven behoren tot de bovenlaag en maken deel uit van de economische pijler van een stad. Daarom worden deze variabelen ook meegenomen bij de analyse van het fundament. Het bedrijfsleven maakt ook deel uit van het fundament van de stad. Er wordt gekeken naar de ontwikkeling van de economische structuur en de opkomst van nieuwe sectoren. Ook wordt gekeken of de economie gekenmerkt wordt door grootschalige bedrijvigheid of door bedrijvigheid behorende tot het Midden- en Klein Bedrijf (MKB). Het is van belang de ontwikkeling van de structuur van het bedrijfsleven te onderzoeken. Als er grote veranderingen plaatsvinden, wijst dit op veranderingen in de economische pijler.
- Ondernemerschap: het aantal zelfstandigen en personen in loondienst wordt als indicator voor het ondernemingsklimaat genomen. Aan de hand van deze gegevens kan wat gezegd worden over de mate van ondernemerschap en de ontwikkeling daarvan in beide steden.
- Opleidingsniveau van de beroepsbevolking: het is interessant om te kijken of de samenstelling van de beroepsbevolking op gebied van opleidingsniveau door de tijd verandert. Het opleidingsniveau van de beroepsbevolking kan gebruikt worden als verklaring voor bepaalde ontwikkelingen in beide steden.

De variabelen die de economische pijler vormen zijn gebaseerd op cijfermateriaal, kwalitatieve bronnen en informatie uit de diepte-interviews.

- Institutionele pijler

De institutionele pijler wordt voornamelijk op kwalitatieve wijze ingevuld. Ontwikkelingen op sociaal of politiek gebied kunnen vaak niet goed in cijfermateriaal gevangen worden. De volgende variabelen vormen een afspiegeling van de institutionele pijler:

- Het lokale politieke klimaat ten opzichte van het bedrijfsleven: de lokale politiek kan een belangrijke invloed op de ontwikkeling van de stad hebben door wat ze wel of juist niet doet. Er wordt gekeken naar de houding van het gemeentebestuur ten opzichte van het bedrijfsleven. Het klimaat wordt in kaart gebracht op basis van economische nota's en andere publicaties van de gemeenten.
- Beleid met betrekking tot werkgelegenheid: Helmond en Oss hebben te maken gekregen met tijden van hoge werkloosheid. Aan de hand van gemeentelijke nota's, rapporten en andere beleidsstukken wordt onderzocht op welke manier de gemeenten probeerden de werkgelegenheid positief te beïnvloeden en mensen weer aan het werk te helpen.
- Lokale institutionele arrangementen: bij deze variabele gaat het voornamelijk om institutionele arrangementen die tot stand zijn gekomen om de economische situatie in de steden te verbeteren. Hierbij kan gedacht worden aan bijeenkomsten voor belanghebbenden, lokale platforms of werkgroepen. Er wordt onderzoek gedaan naar de oprichting en doelen van de belangrijkste van deze organisaties om zo iets te kunnen zeggen over de bereidheid van verschillende partijen om iets te veranderen aan de economie.
- Bemoeienis vanuit de nationale politiek: de nationale politiek kan door middel van algemeen of specifiek beleid invloed uitoefenen op de ontwikkeling in de steden. Er is voornamelijk aandacht voor de houding van de nationale politiek ten opzichte van de industrie, aangezien deze sector in Oss en Helmond zo belangrijk was. Er wordt gekeken onder welke beleidsmaatregelen de steden vielen en op welke andere manier ze hulp krijgen vanuit het Rijk. De mate van bemoeienis vanuit de nationale politiek wordt beschreven aan de hand van nota's, publicaties en historische bronnen.

- De lokale sociale structuren: deze indicator lijkt wat vaag, hiermee wordt de sociale structuur in grote lijnen bedoeld. Er wordt getracht een beeld te schetsen van ontwikkelingen in de samenleving door de invloed van het geloof, de lokale machtstructuren en de relatie tussen werknemer en werkgever te beschrijven. De literatuurstudie (hoofdstuk vier) en de diepte-interviews vormen de belangrijkste basis voor deze indicator.

De institutionele pijler is in kaart gebracht aan de hand van nota's, plannen en publicaties van het gemeentebestuur. Daarnaast is archiefonderzoek gedaan naar het bestaan van andere organisaties (Rijksoverheid, netwerken, platforms, werkgroepen) die zich op één of andere manier hebben bezig gehouden met het veranderen van de economische situatie in de steden. Het spreekt voor zich dat niet alle initiatieven die in beide steden hebben bestaan in dit onderzoek kunnen worden meegenomen.

- Ruimtelijke pijler

De ruimtelijke dimensie vormt de derde pijler van het fundament. Het is van belang te onderzoeken hoe de steden zich ruimtelijk ontwikkeld hebben, maar ook of bepaalde ruimtelijke kenmerken de ontwikkeling van de steden hebben beïnvloed.

Er is voor gekozen om een aantal belangrijke projecten en initiatieven op ruimtelijk gebied mee te nemen om zo de ruimtelijke ontwikkeling in kaart te brengen. Deze projecten zijn op basis van het vooronderzoek geselecteerd en eventueel aangevuld naar aanleiding van de interviews. Voor de twee steden is gekeken naar verschillende projecten. Voor Helmond zijn dit:

- Ontwikkelingen in de volkshuisvesting naar aanleiding van de benoeming tot Groeistad: de Rijksoverheid wees Helmond in 1976 aan als groeistad. Deze benoeming had grote invloed op de ruimtelijke ordening en volkshuisvesting in de stad. Er wordt onderzocht welke ruimtelijke ontwikkelingen naar aanleiding van het groeistadbeleid hebben plaatsgevonden en in hoeverre deze ontwikkelingen van invloed waren op de economische pijler.
Er wordt geanalyseerd in hoeverre de uitgifte van de verschillende 'soorten' bedrijventerreinen van invloed is geweest op de ontwikkeling van het bedrijfsleven in Helmond.
- Cityvorming: De ruimtelijke inrichting van de binnenstad van Helmond is decennialang gedomineerd geweest door industriële. Rondom de industriële bedrijfspanden ontstonden woonwijken. Het centrum van de stad is in de jaren '70 grondig herzien. Er werd gestreefd naar cityvorming en het vernieuwing van het gezicht van het stadscentrum om het centrum beter bereikbaar te maken en de stad als geheel aantrekkelijker te maken. De plannen omtrent de cityvorming en de achterliggende overwegingen worden behandeld.
- Campusontwikkeling: in het laatste decennium heeft de gemeente ingezet op campusontwikkeling in de stad. Er zijn een Groene Campus en een *automotive* campus gerealiseerd. Er wordt onderzocht waarom de campussen ontwikkeld zijn en worden.

Voor Oss wordt gekeken naar;

- Verbeteringen in de bereikbaarheid. Hierbij zijn voor de komst van het kanaal (in 1963) en de haven (1968) van belang. Dankzij de inzet van twee Osse burgemeesters is de bereikbaarheid in Oss verbeterd door de komst van het kanaal en de Maashaven. Er wordt onderzocht op welke manier de bereikbaarheid verbeterd is en hoe deze verbeteringen tot stand zijn gekomen.
- Ontwikkelingen bedrijventerreinen: na de Tweede Wereldoorlog is de aandacht voor bedrijventerreinen sterk toegenomen. De gemeente Oss heeft een aantal bedrijventerreinen gerealiseerd. Daarnaast heeft de gemeente een protocol met het bedrijfsleven afgesloten met daarin afspraken rondom de uitgifte en het onderhoud van de bedrijventerreinen. De totstandkoming van het protocol en de ontwikkeling van de bedrijventerreinen wordt besproken.
- Cityvorming: De ruimtelijke inrichting van de Osse binnenstad is decennialang gedomineerd geweest door de industrie. Rondom de industriële bedrijfspanden ontstonden woonwijken. Het centrum van de stad is in de jaren '70 grondig herzien. Er werd gestreefd naar cityvorming en het

vernieuwing van het gezicht van het stadscentrum. Dit project heeft een belangrijke stempel gedrukt op de ruimtelijke ontwikkeling van Oss en wordt daarom meegenomen in dit onderzoek.

3.3 Literatuuronderzoek

Het literatuuronderzoek is gebaseerd op een scala aan bronnen met betrekking tot de ontwikkeling van Oss en Helmond. Er is gebruik gemaakt van een groot aantal historische bronnen, voornamelijk afkomstig uit plaatselijke en regionale archieven. Daarnaast is ook gebruik gemaakt van publicaties van externe partijen die ingaan op de ontwikkeling van Oss en Helmond. In deze publicaties lag vaak de nadruk op de economische ontwikkeling van beide steden. Over de institutionele en ruimtelijke ontwikkeling was minder te vinden. De diepte-interviews vormen waar nodig een aanvulling op het gebrek aan informatie vanuit de literatuur.

Het literatuuronderzoek heeft geresulteerd in een kwalitatieve beschrijving van de ontwikkeling van de steden. Door 'het verhaal' van beide steden grondig in kaart te brengen, kon er meer richting gegeven worden aan het vervolg van het onderzoek. Het literatuuronderzoek heeft dan ook een meer inductief karakter, waarbij de uitkomsten van het onderzoek gebruikt worden om theoretisch kader mee vorm te geven (Bryman, 2008). Op basis van deze uitkomsten is het verdere onderzoek uitgewerkt.

Naast literatuuronderzoek met betrekking tot Oss en Helmond is ook onderzoek gedaan naar de industrialisatie in Nederland als geheel. Deze informatie is gebruikt als inleiding om een beter beeld te krijgen van de context waarin de industrialisatie heeft plaatsgevonden.

3.4 Dataverzameling

Bij de dataverzameling zijn verscheidene bronnen gebruikt om alle beschikbare data te achterhalen. Veel recente data zijn beschikbaar bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de gemeenten. Dit geldt voor data tot midden jaren '90. Data van voor die tijd zijn moeilijker te achterhalen. Deze data zijn zeer verspreid opgeslagen en ook bij de gemeentes zelf is vaak niet bekend welke historische data beschikbaar zijn. Deze en andere beperkingen worden in de volgende paragraaf besproken.

3.4.1 Databronnen

Ook voor historische data geldt het CBS als belangrijkste bron. Er is vooral gebruik gemaakt van onderzoeken die in het verleden door het CBS zijn uitgevoerd. De belangrijkste bronnen vormen de bedrijventellingen (1930, 1950, 1963 en 1978) en de beroepentellingen (1947, 1960 en 1971) die het CBS in de vorige eeuw heeft uitgevoerd. Hieronder worden deze twee typen tellingen nader toegelicht:

- Bedrijventellingen

De gegevens afkomstig uit bedrijfstellingen geven een beeld van het aantal personen dat werkzaam is bij de bedrijven die gevestigd zijn in een bepaalde gemeente (voor dit onderzoek Oss en Helmond). Het aantal arbeidsplekken kan uit deze tellingen worden opgemaakt.

De eerste bedrijventelling is in 1930 door het CBS afgenomen. Na een aantal mislukte pogingen, wist het CBS de toenmalige regering ervan te overtuigen dat het belangrijk was om het bedrijfsleven in kaart te brengen. Uit de beroepentellingen, die al wel enkele decennia werden uitgevoerd, kon weinig informatie over de sectorstructuur van het bedrijfsleven gehaald worden. Men wilde met een bedrijventelling de aard en omvang, regionale spreiding en onderlinge samenhang van economische activiteiten achterhalen. Door het bedrijfsleven meerdere jaren te ondervragen, hoopte men een beter beeld te krijgen van de ontwikkelingen door de tijd (Erwich & Van Maarseveen, 1999, p. 369).

De bedrijventellingen geven informatie over een deel van de sectorstructuur in de verschillende steden. Om financiële en praktische redenen worden niet alle sectoren meegenomen. Landbouw, onderwijs en persoonlijke dienstverlening zijn in de tellingen van 1930, 1950 en 1978 buiten beschouwing gebleven. Ditzelfde geldt voor overheidsorganen met een bestuurlijke taak (Erwich & Van Maarseveen, 1999, p. 370-372).

- Beroepentellingen

De beroepentelling maakt sinds 1849 deel uit van de volkstelling van het CBS. De regering wilde inzicht krijgen in wie werkzaam was en in welke economische activiteit. Tot 1947 werkte men met het onderscheid tussen de werkzame bevolking en de 'beroepsloozen'. Na die tijd werd ook onderscheid gemaakt tussen deeltijd- of fulltime arbeid (Erwich & Van Maarseveen, 1999, pp. 347-350).

In de verscheidene beroepentellingen die door het CBS zijn uitgevoerd, is de beroepsbevolking van de desbetreffende stad in kaart gebracht. Deze gegevens bieden inzicht in de omvang van de beroepsbevolking en in welke sectoren de beroepsbevolking werkzaam is. Dit geeft echter nog geen volledig beeld van de werkgelegenheid in de stad zelf. Immers, de beroepsbevolking hoeft niet altijd werk te vinden in de woongemeente. Daarom is het nodig om ook te kijken naar het aantal arbeidsplaatsen. Voor dit onderzoek worden de beroepentellingen uit 1947, 1960 en 1971 gebruikt. Deze onderzoeken van het CBS zijn via verschillende websites, de stadsarchieven van Oss en Helmond en het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) gevonden. Meer specifieke data met betrekking tot Oss en Helmond is gevonden in de stadsarchieven en de regionale Brabantse archieven. Hierbij gaat het om onderzoeken die door de gemeenten zijn uitgevoerd, beleidsnota's en andere relevante publicaties.

3.4.2 Beperkingen data

Zoals eerder naar voren is gekomen, zijn de verschillende data bedoeld om de bovenlaag en de drie pijlers van het fundament van de stad op kwantitatieve wijze te onderbouwen. Tijdens de dataverzameling is gebleken dat er onvoldoende gedetailleerde data beschikbaar zijn om een volledig beeld van de bovenlaag en de verschillende pijlers te geven. Problemen met betrekking tot consistentie in de dataverzameling en problemen met het vinden van de juiste data liggen daaraan ten grondslag. Dit leidt tot beperkingen in de analyse op basis van het cijfermateriaal. De volgende problemen en beperkingen kunnen worden onderscheiden:

- Ontbreken of missen van data

Het is gebleken dat niet voor alle jaren, en in sommige gevallen zelfs niet voor elk decennium, gegevens over de steden Oss en Helmond beschikbaar zijn. Het kan zijn dat gegevens niet bewaard zijn gebleven, bijvoorbeeld tijdens saneren van archieven. Daarnaast heeft simpelweg niet in elk jaar een telling plaatsgevonden. Zo is de laatste bedrijventelling in 1978 afgenomen en de laatste beroepentelling in 1971. Dit bemoeilijkt het vormen van een consistente database waaruit tijdsreeksen opgebouwd kunnen worden. Er is voor gekozen om alle beschikbare informatie over hetzelfde onderwerp samen te voegen om op deze manier alsnog een tijdsreeks te vormen. Om dit te bereiken is een aantal data gehercodeerd of samengevoegd. Het behoeft geen uitleg dat deze methode verre van ideaal is, maar door het ontbreken van de benodigde data lijkt dit de enige manier om tot een datareeks te kunnen komen.

- Verschillen in definities

Er wordt in dit onderzoek gewerkt met data afkomstig uit de periode 1930-2010. In deze periode is een aantal veranderingen doorgevoerd in de definities, afbakening en manier van dataverzameling. De belangrijkste verschillen in definities hebben betrekking op de economische activiteiten (SBI-codes) en de werkloosheidscijfers.

In de periode 1930-2010 zijn meerdere standaard bedrijfsindelingen (SBI) gehanteerd bij het verzamelen van de gegevens. Om problemen met de definities te omzeilen, zijn voor alle jaren de statistieken gehercodeerd naar de SBI '93 indeling. Dit is handmatig gebeurd, wat zorgt voor problemen met de representativiteit. In sommige gevallen konden bepaalde codes op meerdere manieren gehercodeerd worden. De keuzes die in deze gevallen gemaakt zijn, brengen een mate van subjectiviteit met zich mee die de representativiteit van het onderzoek beïnvloeden.

Zoals in de vorige paragraaf reeds naar voren is gekomen, zijn ook de definities van werkloosheid in de loop der tijd veranderd. Pas vanaf de jaren '50 werd rekening gehouden met het verschil tussen fulltime- en parttime arbeid. Ook deze verandering zorgt voor problemen met de consistentie van de gegevens. In dit

geval kan beargumenteerd worden dat parttime arbeid voor de jaren '50 minder vaak voor kwam, waardoor er een minder grote groep arbeiders 'gemist' wordt in de oudere tellingen. Daarnaast werd in de tellingen tot 1950 vaak uitgegaan van de eigen interpretatie van de bevolking, personen mochten zelf aangeven of zij werkzaam of werkloos waren (Erwich & Van Maarseveen, 1999, pp. 347-348).

- Niet overeenkomende waarnemingen

Een ander probleem dat tijdens de dataverzameling naar voren is gekomen, is dat gegevens afkomstig van verschillende bronnen in sommige gevallen niet overeenkomen. Dit was vooral het geval bij de werkloosheidsstatistieken van de gemeenten en het CBS. Deze verschillen in waarnemingen kunnen afkomstig zijn door verschillen in het tijdstip waarop de meting heeft plaatsgevonden of verschillende meetmethoden. Wanneer waarnemingen over een bepaald onderwerp niet overeenkomstig waren, is per geval afzonderlijk bekeken welke statistiek gevolgd zou worden. Vaak is gekozen om de statistieken van de gemeenten zelf te volgen en niet die van het CBS. Dit omdat het CBS haar data vaak baseert op steekproeven, terwijl de gemeente vaak een meer accuraat beeld kan vormen op basis van de eigen gemeentelijke administratie.

- Niveau van aggregatie van gegevens

Een laatste beperking komt voort uit het verschil in niveau van aggregatie van de gegevens. Dit vormt voornamelijk bij de gegevens afkomstig van het CBS een probleem. Voor sommige jaren zijn er enkel gegevens op COROP-niveau of EGG-niveau (economisch-geografische gebieden) beschikbaar. Statistieken die op deze schaalniveaus gemeten zijn, zijn nauwelijks bruikbaar voor dit onderzoek en geven een vertekend beeld van de situatie.

Voor de volkstellingen van 1930 geldt dat er op EGG-niveau gemeten wordt. Oss en Helmond vormen wel de belangrijkste steden van het economisch-geografisch gebied waar ze deel van uitmaken, toch kunnen deze gegevens niet in de analyse meegenomen worden. De gegevens uit 1930 zouden niet meer te vergelijken zijn met gegevens uit de jaren daarna, waar wel op gemeenteniveau wordt gemeten. Voor 1930 worden gegevens uit de bedrijventelling uit hetzelfde jaar gebruikt om de beroepsbevolking in kaart te brengen. Dit is verdedigbaar omdat men in de jaren 1930 vaak nog woonde in dezelfde stad als waar men werkte. Hierdoor kunnen de gegevens uit de bedrijfstelling met betrekking tot het aantal arbeidsplaatsen wel gezien worden als afspiegeling van de werkzame beroepsbevolking in Oss en Helmond.

Een ander probleem doet zich voor bij de bedrijfstelling van 1978 Oss wordt op COROP-niveau ingedeeld bij 's-Hertogenbosch, waardoor de cijfers op COROP-niveau niet te vergelijken zijn met het gemeentelijk niveau. Ditzelfde geldt voor Helmond, dat op COROP-niveau bij Eindhoven ingedeeld is. Er is voor gekozen de data uit de bedrijfstelling 1978 niet mee te nemen in de analyse om vertekening van de uitkomsten te voorkomen. In plaats daarvan zijn gegevens afkomstig van de gemeenten opgenomen in de datareeksen.

Ondanks de problemen en beperkingen blijven de verzamelde data toch bruikbaar voor dit onderzoek. De gegevens worden geanalyseerd aan de hand van grafieken om zo het kwalitatieve deel te ondersteunen. Ook kunnen de ontwikkelingen in beide steden zo beter zichtbaar gemaakt worden met behulp van grafieken en een tijdslijn. Zaken die minder makkelijk kwantificeerbaar gemaakt kunnen worden, zoals de institutionele en ruimtelijke ontwikkelingen, worden aan de hand van diepte-interviews nader geanalyseerd.

3.5 Diepte-interviews

Naast informatieverzameling op basis van historische bronnen is ook een aantal diepte-interviews met relevante personen uitgevoerd. De interviews dienen enerzijds als aanvulling op de historische data, anderzijds als nieuwe bron van informatie. De onderdelen waaruit de pijlers zijn opgebouwd zijn niet allemaal even goed kwantificeerbaar waardoor interviews een aanvulling kunnen vormen op de data. Daarnaast is over sommige onderdelen van de pijlers nauwelijks informatie te vinden. Kwalitatief onderzoek op basis van diepte-interviews vormt in deze gevallen een belangrijke bron van informatie. Aan de hand van de interviews kan meer inzicht verkregen worden in de achterliggende processen en oorzaken van bepaalde ontwikkelingen.

De interviews zijn in oktober en november 2011 gehouden. Er is gekozen voor semigestructureerde interviews. Voorafgaand aan de interviews is een topiclijst opgesteld die de respondenten ook toegestuurd hebben gekregen. Het voordeel van deze semigestructureerde methode is dat alle belangrijke punten aan bod konden komen, maar dat er ook voldoende ruimte voor de eigen inbreng van de respondent over bleef (Bryman, 2008, pp. 438-439). De geïnterviewden zijn geselecteerd op basis van hun rol en kennis met betrekking tot de ontwikkeling van Oss en Helmond. Voor een aantal geïnterviewden geldt dat hun namen naar voren zijn gekomen in het literatuur- en archiefonderzoek. Deze mensen zijn nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling van de economie in één van beide steden. Er zijn onder andere gesprekken gevoerd met oud-medewerkers van de afdeling Economische Zaken van de beide gemeenten. Met hen is gesproken over het beleid en strategie van de gemeente in het verleden en de uitwerkingen hiervan op de economie. Ook is gesproken met vertegenwoordigers van ondernemersverenigingen uit het verleden en het heden. Tevens is gesproken met een onderzoeker van de Rabobank en twee medewerkers van de Kamer Van Koophandel van Oss c.q. Helmond. Deze twee partijen staan wat verder van de steden af en hebben daarom een objectiever beeld ten opzichte van de ontwikkelingen. Een compleet overzicht van de geïnterviewde personen en hun betrokkenheid bij (één van) de steden wordt gegeven in bijlage 2. Daar zijn tevens de verschillende topiclijsten te vinden. De complete uitwerkingen van de interviews zijn terug te vinden op de dvd die bij dit onderzoek hoort.

3.6 Beperkingen onderzoek

In dit hoofdstuk zijn de gebruikte onderzoeksmethoden uiteengezet en zijn de gemaakte keuzes beargumenteerd. Deze keuzes brengen een aantal beperkingen met zich mee. De beperkingen met betrekking tot de analyse van het cijfermateriaal zijn in paragraaf 3.4.2 reeds behandeld. De overige beperkingen worden in deze paragraaf uiteengezet.

De begrippen *related* en *unrelated variety* blijken moeilijk te operationaliseren door het ontbreken van de juiste, gedetailleerde informatie. Door de begrippen op kwalitatieve wijze te operationaliseren, komt de validiteit van de uitkomsten in gevaar. De inschatting of bedrijfstakken technologisch gerelateerd zijn, wordt op basis van de beschikbare data gedaan en kan daarom niet als geheel valide worden gezien (Baarde & De Goede, 2006, pp. 191-192). Daarnaast kan niet met zekerheid worden vastgesteld of veranderingen in de ene sector het gevolg zijn van veranderingen in een andere sector. Causale verbanden kunnen door het ontbreken van kwantitatieve onderzoeksmethoden niet bevestigd worden. Hierdoor blijft de analyse beperkt tot vermoedens en aannames. In de diepte-interviews zijn een aantal van deze vermoedens en aannames besproken om tot sterkere conclusies te kunnen komen.

Een tweede beperking aan het onderzoek komt voort uit de keuzes die gemaakt zijn bij de vergelijking van de historische data. Zoals eerder al is uitgelegd, zijn sommige data gehercodeerd of samengevoegd om vergelijking mogelijk te maken. Daarnaast zijn er onvoldoende gegevens beschikbaar om aaneensluitende reeksen op te kunnen stellen. Deze problemen samen leiden ertoe dat de uitkomsten gebaseerd op de historische data en bronnen met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd dienen te worden. De informatie kan goed gebruikt worden om iets te zeggen over de ontwikkelingen in grote lijnen, maar er kunnen geen harde conclusies uit getrokken worden. Daarnaast geldt ook voor de analyse aan de hand van de historische bronnen dat causaliteit niet verklaard kan worden. Er kan geen bewijs geleverd worden dat de ene ontwikkeling het directe gevolg is van de andere, er kunnen enkel patronen en mogelijke verbanden gesignaleerd worden.

Tot slot vormen Oss en Helmond in dit onderzoek de onderzoekseenheden. Aan de hand van de uitkomsten met betrekking tot de ontwikkeling van deze twee steden worden de hypothesen getoetst. Uit de uitkomsten van dit onderzoek kunnen echter geen algemeen geldende conclusies getrokken worden, aangezien het een onderzoek naar slechts twee steden betreft.

4. Literatuurstudie Helmond en Oss

De steden Oss en Helmond staan in dit onderzoek centraal vanwege hun bijzondere ontwikkelingsgeschiedenis. Voor beide steden geldt dat industriële sectoren eind 19e eeuw zijn opgekomen en lange tijd van groot belang zijn geweest voor de lokale ontwikkeling. Aan de hand van onderzoek van allerlei historische bronnen is getracht het 'verhaal' van beide steden in kaart te brengen. De ontwikkelingen in Helmond en Oss in de periode van eind 19^e eeuw tot de jaren '70 en '80 van de 20^e eeuw worden in dit hoofdstuk beschreven, met een focus op de ontwikkeling van de industrie. Voor beide steden geldt dat de literatuurstudie eindigt op het moment dat grote problemen in de industrie ontstonden. Voor Oss was dit rond 1972, in Helmond ontstonden de problemen eind jaren '60. De ontwikkelingen vanaf dat moment staan centraal in dit onderzoek en worden in de volgende hoofdstukken besproken en verklaard.

Dit hoofdstuk gaat in op de ontwikkeling van de industrie in Nederland vanaf eind 19e eeuw om zo een beeld te schetsen van de context waarbinnen de ontwikkelingen in Oss en Helmond zich hebben afgespeeld. In paragraaf 4.2 wordt de ontwikkeling van Helmond beschreven, het 'verhaal' van Oss is terug te vinden in paragraaf 4.3.

4.1 De industrialisatie in Nederland

De industrie in Nederland is pas ontstaan na het midden van de 19^e eeuw. Van een industriële revolutie zoals in Engeland, Duitsland of België was in Nederland geen sprake. Niet alleen kwam de industrie decennia later op in Nederland dan in omliggende landen, van een radicale verandering naar een industriële samenleving kan ook niet gesproken worden (Atzema & Wever, 1999, pp. 13-14). Atzema & Wever (1999, p.15) noemen het industrialisatieproces in Nederland het gevolg van evolutie, niet van een revolutie. De industrie is ontstaan vanuit sectoren waarin Nederland van oudsher sterk was, de (internationale) handel en landbouw (Atzema & Wever, 1999, pp. 13-15). De landbouwsector bood mogelijkheden op het gebied van de industriële verwerking van de agrarische producten, bijvoorbeeld in zuivel- of suikerfabrieken. Daarnaast leidde de Nederlandse specialisatie in de handel ertoe dat bedrijven zich gingen richten op de productie van vervoersmiddelen, zoals scheepsbouw of stoommachines. Nederlandse ondernemingen wisten tevens een graantje mee te pikken van de ontwikkelingen in de rest van West-Europa, waardoor Nederland uitgroeide tot belangrijk doorvoerland. De Nederlandse koloniën in Nederlands-Indië vormden een belangrijke bron van grondstoffen, bijvoorbeeld voor de textielindustrie (Atzema & Wever, 1999, pp. 15). Langzaam ontstonden vanuit de traditionele sectoren nieuwe sectoren en kwam de industrialisatie in Nederland op gang. Van Den Eerenbeemt (1989) spreekt over drie golven van verandering die een belangrijke rol hebben gespeeld in de industrialisatie van Nederland.

De eerste belangrijke verandering was de toenemende mechanisatie in traditionele sectoren. Een goed voorbeeld hiervan is de textielnijverheid. In de wintermaanden was huisnijverheid een belangrijke bron van bijverdiensten voor de boeren in Nederland. De textielsector is uit deze huisnijverheid ontstaan. Veelal vrouwen verwerkten wol of andere stoffen thuis of in kleine ateliers om wat geld bij te verdienen. De introductie van de stoommachine leidde ertoe dat de kleinschalige handenarbeid werd vervangen door fabrieksmatige productie. Door de komst van de stoommachine en de goedkope grondstoffen uit Nederlands-Indië kon de textielindustrie in Nederland snel tot ontwikkeling komen. Met de onafhankelijkheid van België verloor Nederland de belangrijkste textielindustrie in Vlaanderen. Nederland moest zelf een textielindustrie opbouwen. Vooral in Twente en Tilburg, maar ook in Helmond ontstonden centra voor textielnijverheid (Atzema & Wever, 1999, pp. 15-16; De Jonge, 1976, pp. 82-129). Naast de textiel vormden de kleding- en schoenenindustrie samen met de landbouw en metaalindustrie de belangrijkste trekkers van het industrialisatieproces (Atzema & Wever, 1999, 28-31).

De tweede golf van verandering vond plaats rond 1900, met de komst van de elektromotor (Van Den Eerenbeemt, 1989, pp.113-130). Toen de afzet van bedrijven begon te groeien, kon men gaan investeren in machines. Hierdoor kon de productie weer toenemen en groeide de industrie sterk. Dit bracht welvaart voor de samenleving. Daarnaast ontstond er grotere specialisatie en verbeterde de scholing. Er was groei in het onderwijs, de banken- en verzekeringssector en de verkeerssectoren. De vraag naar administratief personeel nam toe door het groeiende midden- en grootbedrijf (De Jonge, 1976, pp. 246-247). Naast de oude sectoren,

zoals de textielnijverheid en scheepsbouw, kwamen nieuwe sectoren op zoals de chemische- en grafische industrie. Deze nieuwe sectoren werden gekenmerkt door een hoge arbeidsproductiviteit, mede dankzij het gebruik van machines. Maar ook oudere sectoren, zoals de metaalindustrie en voedingsindustrie bleven groeien. Vooral in het interbellum maakte de industrie een sterke groei door. De groei is het sterkst in de metaal-elektro sectoren en de voedingsindustrie (Atzema & Wever, 1999, 28-31; De Jong, 1999).

De komst van de besturings- en informatietechniek na de Tweede Wereldoorlog kan gezien worden als de derde golf van verandering in de industrie (Van Den Eerenbeemt, 1989, pp. 113-130). De textiel- en kledingindustrie is vanaf de jaren '30 teruggezaakt en na de Tweede Wereldoorlog loopt ook de voedingsindustrie terug. Voor deze sectoren geldt dat het productieproces sterk geautomatiseerd is, waardoor er minder vraag naar arbeid is. Daarnaast begonnen de Nederlandse bedrijven na de oorlog een achterstand op te lopen omdat men onvoldoende investeerde in machines en nieuwe technieken. Voor het hele land waren de jaren '60 en '70 tijden van sterke achteruitgang. De concurrentiepositie van Nederland was verslechterd doordat de hogere lonen de productiekosten omhoog stuwden. Dit versterkte de stijging van de werkloosheid. Er was grote maatschappelijke onrust,stakingen en protesten. De industriële sector werd steeds kapitaalintensiever wat gepaard ging met een uitstroom van arbeid. Werkgevers en werknemers lagen met elkaar overhoop en loononderhandelingen verliepen uiterst moeizaam. Het aandeel van de industrie in de nationale economie nam sterk af (Atzema & Wever, 1999, p. 5; De Jager, 2006, pp. 25-26; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 99-101). De concurrentie haalde de Nederlandse bedrijven in waardoor bedrijven de deuren moesten sluiten of met elkaar moesten fuseren. Vanaf 1960 werd in veel gevallen de productie verplaatst naar lage lonenlanden en verdween de textiel- en kledingindustrie langzaam uit Nederland. Dit gold in minder sterke mate voor de voedingsindustrie, maar ook binnen deze sector ging veel werkgelegenheid verloren (Adang & Van Oorschot, 1995, pp. 27-30; Atzema & Wever, 1999, pp. 26-35; De Jong, 1999, pp. 207-328) De chemische industrie, metaalsectoren en grafische industrie bleven wel groeien.

Vanaf het einde van de 19^e eeuw groeit de industriële beroepsbevolking. Rond 1900 is ongeveer 33% van de beroepsbevolking werkzaam in de industrie. Dit percentage neemt toe in 20^e eeuw, tot om en nabij de 40% in 1930 en in 1960 loopt het op tot bijna 44%. Vanaf 1960 haalt de dienstensector de industrie echter in op het gebied van werkgelegenheid. In 1990 werkte 67% van de beroepsbevolking in de dienstensector tegen 28% in de industrie (Atzema & Wever, 1999, pp. 26-35; Knippenberg, 2003, pp. 16-17). In de huidige industrie (cijfers dateren uit 2008) domineren de volgende sectoren: de voedings- en genotmiddelen industrie; de chemische industrie; de metaal- en machine-industrie; de elektrotechnische industrie; uitgeverijen en drukkerijen. Deze bedrijfstakken nemen het overgrote deel van de industriële werkgelegenheid voor hun rekening (CBS, 2011).

In de volgende paragraaf staat de ontwikkelingsgeschiedenis van Helmond centraal. In paragraaf 4.3 worden de ontwikkelingen in Oss uiteengezet.

4.2 De ontwikkelingsgeschiedenis van Helmond

Rond 1232 stichtte hertog Hendrik I van Brabant de stad Helmond. Letterlijk betekent Helmond "laaggelegen, versterkte plaats". Waarschijnlijk is deze benaming afgeleid van een burcht in de moerassen waar de stad gevestigd is (Roosenboom, 2008, pp. 8-43). De ontwikkeling van de stad heeft lange tijd onder druk gestaan door oorlogen die Brabant teisterden. Pas met de komst van de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 17^e eeuw kwam rust voor de stad. De stad had toen een zwakke positie binnen de Republiek en bleef hierdoor arm. De ligging van de stad in Brabant was ongunstig te noemen tegenover de ligging van belangrijke steden als 's-Hertogenbosch. Daarnaast waren de Heren van Helmond, het stadsbestuur, lange tijd vooral in eigen gewin geïnteresseerd en minder in de ontwikkeling van de stad.

De Helmonders waren actief in de landbouw en de corporatieve nijverheid, waarvan de wevers het belangrijkste gilde vormden (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 17-27). Pas in de 19^e eeuw kon de economie in Helmond echt tot ontwikkeling komen, mede door de inzet van koning Willem I. Een aantal ondernemers zag haar kans schoon en de thuisnijverheid maakte plaats voor textiel fabrieken. De opkomst van de industrie ging hand in hand met de groei van de stad. Vooral in de eerste decennia van de 20^e eeuw nam het inwonertal in de stad sterk toe. De economie van de stad kreeg het in de jaren '30 en vanaf eind jaren '60 zwaar te

verduren door crises in de industrie. De stad kende een hoge werkloosheid en veel bedrijven moesten de deuren sluiten.

In deze paragraaf wordt ingegaan op de ontwikkeling van Helmond, met een nadruk op de ontwikkeling van de industrie in de stad. De inzet van het stadsbestuur heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van de stad. De sociale en institutionele veranderingen die de stad heeft doorgemaakt worden dan ook uitvoerig besproken.

4.2.1 Ontwikkeling van de productiestructuur

4.2.1.1 Van huisnijverheid naar industrie

Helmond kende vanaf het midden van de 13^e eeuw een lange economische bloeiperiode, waarbij de stad vooral een regionaal centrum was voor de textiel- en ijzerverwerkende nijverheid. Producten uit Helmond werden in deze periode in heel Europa verkocht en door specialisatie wist men zich te onderscheiden van andere nijverheidscentra. Tot eind 15^e eeuw werd de productiestructuur gedomineerd door een corporatieve nijverheid, waarbij ambachtslieden in gilden georganiseerd waren (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 30-31). Vanaf de 16^e eeuw kreeg de stad te maken met veel oorlogsgeweld, bijvoorbeeld tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De nijverheid en handel verdwenen bijna geheel en de economie raakte in verval. Vanaf de 16^e tot en met de 18^e eeuw was de stad zeer arm en kon de economie door verschillende bezettingen en het oorlogsgeweld niet tot ontwikkeling komen (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 30-33).

De thuisnijverheid had altijd naast de landbouw bestaan en het weven was de belangrijkste industrie voor Helmond in de 17^e en 18^e eeuw. Deze industrie was zeer afhankelijk van handelaren uit de Noordelijke Nederlanden, vooral uit Haarlem en Leiden. De handelaren uit deze steden maakten handig gebruik van de vele wevers in Helmond. Door het grote aanbod hoefden de handelaren geen hoge prijzen te betalen aan de wevers. De handelaren konden de textielproducten tegen een hogere prijs doorverkopen via hun handelsnetwerken. De inkomsten uit de textielhandel kwamen in de Noordelijke Nederlanden terecht terwijl Helmond zelf arm bleef. (De Jager, 2006, p. 9; Gemeente Helmond, 2011a; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 10-27).

De totstandkoming van de Bataafse Republiek en later de Franse overheersing betekenden voor Helmond meer zelfstandigheid. Ondernemers zagen mogelijkheden in de stad en men ging investeren in de industrie. Er was voldoende kennis vanuit de thuisnijverheid en er waren ook voldoende arbeidskrachten om een overgang naar de industrie mogelijk te maken. In het verleden hadden de adellijke bestuurders vooral uit eigen belang gehandeld, maar vanaf eind 18^e eeuw raakte het stadsbestuur betrokken bij het stimuleren van de werkgelegenheid (Gemeente Helmond, 2011a; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 10-27) .

Helmond was door de aanwezige thuisnijverheid altijd een centrum voor textiel geweest voor de omgeving. Maar omdat er voldoende werk te vinden was in de landbouw en handel ontwikkelde de industrie zich hier pas veel later dan in bijvoorbeeld Engeland. Swinkels en Van Hooff (2010) onderscheiden in hun beschrijving van de ontwikkeling van de nijverheid en industrie in Helmond drie belangrijke factoren die tussen 1836-1874 de ontwikkeling van de industrie in Helmond beïnvloedden. Zij noemen; de afscheiding van België, de industrialisatiepolitiek in combinatie met de Nederlandse Handels Maatschappij en de ontwikkelingen op het gebied van technologie en infrastructuur (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 80-90, 116-117). Deze factoren worden hieronder nader toegelicht.

Toen Willem I in 1813 koning werd van een onafhankelijk Nederland trof hij een land aan met een economische achterstand. Voor de industrialisatiepolitiek die de koning probeerde te voeren, was in eerste instantie weinig animo in de Noordelijke Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden kon Willem I wel mogelijkheden ontplooiën. Voor Helmond betekende dit een impuls van de textielnijverheid. Toen België zich echter afscheidde van Nederland, moest Nederland terug naar een systeem van vrijhandel. Het wegvallen van de invoerrechten en een toename van de concurrentie betekende voor Helmond een tijdelijke terugval van de textielnijverheid (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 80-90, Wennekes, 1993, pp. 29-43).

Maar de onafhankelijkheid van België bracht niet enkel slecht nieuws. De positie van de Helmondse industrie binnen Nederland werd hierdoor sterker. Dit als gevolg van de tweede factor die door Swinkels en Van Hooff wordt genoemd: de oprichting van de Nederlandse Handels Maatschappij (NHM). De NHM zorgde

voor de handel met Nederlands-Indië. Met de afscheiding van België kwam Nederland zonder een leidend textielgebied te zitten, maar Nederlands-Indië moest toch voorzien worden van textiel. De Nederlandse overheid greep in met subsidies en er werden in een aantal steden fabrieken opgericht door ondernemers. De textielsector in Helmond kon van de subsidies en het grotere afzetgebied profiteren (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 80-90; Wennekes, 1993, pp. 29-43).

Ontwikkelingen op technologisch- en infrastructureel vlak vormen de laatste factor van belang voor de ontwikkeling van de industrie in Helmond. In 1823 besloot koning Willem I tot de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, waarmee Helmond een directe waterverbinding kreeg met steden op de lijn 's-Hertogenbosch – Maastricht (Gemeente Helmond, 2011a). Daarnaast kwamen er verharde wegen, een spoorlijn op het traject Tilburg-Eindhoven-Venlo en een tramverbinding met 's-Hertogenbosch. De verbeterde verbindingen versterkten de positie van Helmond als centrum voor textiel in de regio. De omliggende dorpen, waar de textielnijverheid op kleinere schaal plaatsvond, verloren aan belang en de textielsector begon zich in Helmond te concentreren (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 117-118).

Tevens vond een proces van mechanisering plaats in de textielnijverheid. Stoomkracht werd gebruikt om weefgetouwen aan te sturen en de komst van deze grote machines betekende tevens de opkomst van de fabrieken in de stad. De mechanisering in Helmond verliep overigens traag ten opzichte van andere Brabantse steden. Pas rond 1880 waren de meeste weverijen in Helmond over op door stoom aangedreven weefgetouwen (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 88-90).

Bovengenoemde drie factoren waren ook van invloed op de totstandkoming van andere industriële bedrijfstakken naast textiel. Vanaf het midden van de 19^e eeuw ontstond er in Helmond ook veel bedrijvigheid binnen de metaalnijverheid (o.a. klein-metaal en machines) en de levensmiddelen industrie (o.a. margarine en cacao). Dit kwam de diversiteit van de productiestructuur van Helmond ten goede. De groei van de verscheidene industriële bedrijfstakken stimuleerde ook andere vormen van werkgelegenheid, bijvoorbeeld in de bouw, handel en transport (De Jager, 2006, pp. 14-15; Roosenboom, 2008, pp. 172-173; Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 88, p. 120).

Voor de ontwikkeling van de Helmondse industrie heeft privaat ondernemerschap een belangrijke rol gespeeld (De Jager, 2006, pp. 10-11). In de volgende paragraaf wordt een kort overzicht gegeven van de belangrijkste ondernemers die de industrie in Helmond hebben gevormd.

4.2.1.2 De rol van ondernemerschap bij de ontwikkeling van de industrie in Helmond

Volgens Swinkels en Van Hooff kunnen twee groepen ondernemers onderscheiden worden die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de industrie in Helmond; de 'autochtone ondernemers' en 'allochtone ondernemers' (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 108-115). De autochtone groep bestaat uit invloedrijke families die vanaf begin 19^e eeuw generaties lang hun stempel hebben gedrukt op de stad. Niet alleen in economisch opzicht, men had ook veel politieke macht en was sterk verbonden met de katholieke kerk. Deze families van textielabrikanten waren vermogend en behoorlijk conservatief. Men hield de onderlinge banden in stand door huwelijken en zakenafspraken. Niet alle families hebben hun positie in de 19^e eeuw weten te behouden. Van de textielfamilies konden alleen de families Bogaers, Raymakers en Swinkels zich handhaven (De Jager, 2006, pp. 10-11; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 108-115).

Figuur 4.1: Huidige gevel van de Vlisco fabriek in Helmond

Naast de groep 'autochtone ondernemers' heeft de komst van ondernemers van buiten Helmond ook belangrijke gevolgen voor de stad gehad. De belangrijkste hiervan zijn de families Van Vlissingen (Vlisco Textiel, opgericht in 1846), Ramaer (in samenwerking met Raymakers) en Begemann (metaalfabriek, opgericht in 1871). Deze ondernemers kwamen van boven de rivieren en hingen het protestantse geloof aan. De protestante ondernemers hadden een ander soort relatie met hun werknemers. Waar de katholieke ondernemers zich als vaders over hun werknemers ontfermden, waren de protestante ondernemers zakelijker en

Bron: Foto door auteur. 2011

zij stelden zich meer als directeuren op. Ook durfden de allochtone ondernemers eerder te investeren in het gebruik van machines, waardoor zij eerder actief waren in gemechaniseerde textielsectoren. De autochtone groep was minder vernieuwend, hun bedrijven hielden zich bezig met weven en men bleef hierbij lange tijd met het systeem van thuiswevers werken. Er kan gesteld worden dat de komst van ondernemers van buiten Helmond gunstig was voor de omschakeling naar gemechaniseerde arbeid in de industrie (De Jager, 2006, p. 13; Roosenboom, 2008, p. 162-164; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 108-115).

4.2.1.3 De glorie tijd van de Helmondse industrie: 1880-1960

Eind 19^e eeuw waren de vooruitzichten voor de textiel- en metaalindustrie goed. Door een toename in de vraag was er een sterke groei van de investeringen en vernieuwingen in de industrie. In 1900 bestond de textielsector uit 16 ondernemingen met in totaal 2710 arbeidskrachten. De fabriek van Van Vlissingen (Vlisco) was met 580 werknemers de grootste werkgever. Van Vlissingen behield deze positie tot begin jaren '60. Eind jaren '50 was het bedrijf uitgegroeid tot 3710 personen werkzaam in de eigen fabriek en 693 arbeiders werkzaam bij dochterondernemingen (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 98-99, pp. 116-122). De Eerste Wereldoorlog had aanvankelijk weinig invloed op de industrie in Helmond, maar door de oorlog was er minder export mogelijk en waren er grondstoftekorten. Na de oorlog wisselden tijden van opleving en tijden van crisis elkaar af. De sectoren in Helmond waren erg vraagafhankelijk en daarmee conjunctuurgevoelig. De beurskrach in 1929 had dan ook grote gevolgen voor de industrie. Arbeiders kwamen in grote getale op straat te staan en sommige fabrieken moesten de deuren sluiten, zoals de Gebr. Van Thiel, NV Swinkels en de Cacaofabriek. Dit zorgde voor grote sociale onrust in de stad. De ontwikkeling van de industrie kwam abrupt tot stilstand. Zo liep de werkloosheid in de textielindustrie op tot 43% en in de metaalnijverheid zelfs tot 64% begin jaren '30 (De Jager, 2006, p. 20; Roosenboom, 2008, pp. 254-255; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 95-96). In de jaren '30 herstelde de industrie zich weer, maar het duurde bijna 10 jaar voordat de industrie weer op het niveau was van voor de crisis. Zo werkten er in 1937 weer meer dan 5000 personen in de textielsector (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 95-96). Het herstel zette zich door tot het begin van de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers legden een aantal fabrieken stil en andere bedrijven werden bezet. Daarnaast moesten bedrijven personeel leveren om in Duitsland te werken. De werkloosheid was hoog en de productie werd ernstig verstoord door een tekort aan grondstoffen. Helmond werd op 22 september 1944 bevrijd. Bij veel bedrijven kwam de productie na de oorlog snel weer op gang (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 97-98).

Figuur 4.2: Foto van het kasteel van Helmond tussen de fabrieken rond 1955

Na de Tweede Wereldoorlog ging het voorspoedig met de industrie in Helmond. De eerste jaren na de oorlog vormden een herstelperiode, daarna brak een tijd van vernieuwingen aan met de komst van nieuwe bedrijfstakingen aan. De stad groeide uit tot de derde textielstad van Nederland en ook de positie van de metaalindustrie was sterk (De Jager, 2006, pp. 20-21). In de jaren '50 en '60 zorgde de metaalsector voor 25% van de werkgelegenheid in de stad. De metaalsector toonde een breed scala van bedrijvigheid. Zo werden er schroefbouten geproduceerd, maar ook gietwerk, staalconstructies en pompen (Adang & Van Oorschot, 1995, pp. 49-59). Er waren ook andere industriële bedrijfstakingen aanwezig in de stad, zoals de houtindustrie, chemicaliën en levensmiddelen. Een belangrijk levensmiddelenconcern afkomstig uit Helmond was het grootwinkelbedrijf EDAH. Dit bedrijf ontstond door een fusie tussen vier kruideniersfamilies, te weten de familie Ebben, Damen, Aukes en Hettema.

Bron: VICH, 2006, p. 31

De EDAH groeide uit tot een groot bedrijf en opende haar 100ste vestiging in 1939 (De Jager, 2006, pp. 26-27; Roosenboom, 2008, pp. 172-173; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 98-99, pp. 121-122). Zo had Helmond zich in de eerste helft van de 20^e eeuw ontwikkeld tot echte industriestad.

In 1947 telde de gemeente Helmond circa 8000 arbeidsplaatsen in de industrie en rond 1960 was dit aantal gegroeid tot ongeveer 11500 arbeidsplaatsen. Helmond vormde een belangrijk centrum van werkgelegenheid voor arbeiders uit omliggende dorpen. Deze pendel was ook noodzakelijk, want voor de beroepsbevolking uit Helmond gold Eindhoven als belangrijke trekpleister. In tegenstelling tot in Helmond was in Eindhoven voldoende vraag naar hoog geschoolde arbeid. De Helmondse beroepsbevolking liet zich steeds vaker scholen. Veel arbeiders verkozen een baan in de technische industrie in Eindhoven, waardoor Helmond te kampen had met een overschot aan woonforensen. Arbeiders uit omliggende dorpen vulden de arbeidstekorten in Helmond aan (ETIN, 1958).

Vanaf de jaren '60 veranderde dit beeld echter compleet en kreeg de Helmondse economie zware klappen te verduren. De glorie-dagen van een aantal industriële bedrijfstakken waren voorgoed voorbij (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 137-138).

4.2.1.4 De teloorgang van de traditionele industrie in Helmond vanaf 1960

Eind jaren '50 werden de eerste tekenen van de teloorgang van de textielindustrie zichtbaar. Het begon met een afname van de werkgelegenheid in de textielsector. Dit was het gevolg van een toename van de productiviteit door mechanisatie en rationalisatie van de productie. Daarnaast verminderde ook de vraag naar textielproducten. De consument ontwikkelde een voorkeur voor luxe producten en de fabrikanten probeerden hier met specialisatie en automatisering op in te spelen. Al deze zaken maakten dat de vraag naar arbeid sterk terug liep (De Jager, 2006, pp. 24-25; Roosenboom, 2008, pp. 346-383; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 98-99).

In 1961 werd de weverij van Ramaer onverwacht gesloten. In de jaren daarna volgden Claus Garen- en Weefindustrie (1962), Hatéma en Carp (beide 1969) en Terwindt, Arntz&Holtuz (1972). Andere bedrijven moesten noodgedwongen overgaan tot fusies of werden door grotere holdings overgenomen. Een verdere stijging van de arbeidsproductiviteit maakte een deel van de arbeiders overbodig. De markt kon het grote aanbod niet aan en er ontstond een aanbodoverschot. Door nationale loonafspraken begin jaren '60 stegen de lonen in Helmond daarnaast sterk, wat de vraag naar arbeid verder deed teruglopen (Roosenboom, 2008, p. 346, p. 352; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 99-101).

Niet alleen de textielsector kreeg zware klappen. De ontslagen en faillissementen in de textiel hadden ook invloed op de metaalsector. De metaalindustrie werd gedeeltelijk meegesleurd met de problemen in de textielindustrie. Maar dit is niet de enige reden voor de grote verliezen waar de metaalsector in de jaren '60 en '70 mee te maken kreeg. Als mogelijke verklaringen noemen Swinkels & Van Hooff (2010) dat bedrijven grote investeringen bleven doen, terwijl de vraag begon terug te lopen. Ook worden een toename van de internationale concurrentie en een gebrek aan innovatief gedrag genoemd als redenen voor de neergang van de metaalindustrie (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 99-101).

Er ging veel werkgelegenheid in de traditionele sectoren verloren. De ontwikkelingen in Helmond vanaf eind jaren '60 worden in de volgende hoofdstukken beschreven en verklaard.

Figuur 4.3: Afbraak van het fabriekscomplex van Begemann in 1993

Bron: Van Hooff & Lieshout, 2006, p. 148.

4.2.2 Institutionele en sociale ontwikkelingen

De manier waarop Helmond in het verleden bestuurd werd, heeft grote invloed gehad op de economische ontwikkeling van de stad. Pas toen het lokale bestuur zich echt voor het welzijn van de stad en haar inwoners ging inzetten, kwam nieuwe bedrijvigheid op die het begin van de industrie in Helmond zou betekenen. Het gemeentebestuur heeft in de 19^e en 20^e eeuw getracht de ontwikkelingen in de industrie zo goed mogelijk te ondersteunen. Toch kon ook zij de grote ontslaggolven niet tegenhouden of zomaar oplossen. Door de Helmondse situatie onder de aandacht te brengen in Den Haag kon Helmond financiële hulp krijgen om uit het economische dal te kunnen komen.

De katholieke kerk had in het verleden grote invloed op de werkgevers en werknemers waardoor conflicten lange tijd konden worden voorkomen. De opkomst van vakbonden betekende dat de werknemers een stem kregen en hun positie konden versterken.

In deze paragraaf worden de belangrijkste institutionele en sociale ontwikkelingen in de geschiedenis van Helmond beschreven.

4.2.2.1 Politiek en industrie in de 19^e eeuw

De komst van het Bataafse bestuur (eind 18^e eeuw) betekende verandering voor Helmond. Lange tijd was de stad bestuurd door de zogenaamde Heren van Helmond, aristocraten die voornamelijk uit eigen belang handelden. Het nieuwe stadsbestuur was liberaler en er was ook plaats voor fabrikanten. Concreet betekende dit dat het stadsbestuur zich actiever ging inzetten om de werkgelegenheid in de nijverheid en industrie te stimuleren. Door de politieke macht die sommige ondernemersfamilies bezaten, vond er veel samenwerking plaats tussen het stadsbestuur en de ondernemers. Met het gezamenlijke doel om de industrie te verbeteren, vonden infrastructurele projecten plaats zoals de komst van de Zuid-Willemsvaart, de aanleg van een nieuwe haven en de aanleg van een gasfabriek. Het bestuur van de stad heeft zich ook sterk gemaakt voor de ontwikkeling van de beroepsbevolking. Dankzij de inzet van het gemeentebestuur kreeg Helmond in 1866 een Hogere Burger School (HBS). Op deze manier konden de arbeiders beter opgeleid worden en moeilijkere taken uitvoeren in de fabrieken (Roosenboom, 2008, p. 182; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 102-103).

De bescherming van de industrie werd ook de kern van het nationaal economisch beleid. De industrialisatieplannen van koning Willem pakten veelal positief uit voor Helmond. Er kwamen protectionistische maatregelen waar de industrie in Helmond profijt bij had en de NHM werd nauw betrokken bij de export van producten naar Nederlands-Indië. De in 1845 opgerichte Kamer van Koophandel van Helmond was in die tijd zeer actief in het behartigen van de Helmondse belangen. Zo zorgde de Helmondse Kamer van Koophandel dat de 'katoentjes' uit Helmond door de NHM werden gekocht en geëxporteerd (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 102-103).

4.2.2.2 Tijden van gehoorzaamheid en vlijt

Van oudsher vormde de thuisnijverheid de basis van de nijverheid in Helmond. De ondernemers hadden weinig mensen in vaste dienst, de thuiswerkers werkten op bestelling en werkten voor zichzelf als er weinig werk was. Met de toenemende mechanisatie werd het werk verplaatst naar fabriekshallen. De fabrikanten kregen opeens een grote groep mensen in vaste loondienst. Het katholieke geloof speelde een zeer grote rol in de stad en bepaalde mede de relatie tussen werkgevers en werknemers. De katholieke ondernemers zagen het als hun plicht om als 'een goede vader' voor hun werknemers te zorgen (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 132-139).

De arbeidsomstandigheden waren zwaar. De mensen moesten lange dagen maken in de fabrieken, terwijl de lonen in Helmond lager waren dan het landelijke gemiddelde. De fabrikanten konden profiteren van deze lage loonkosten en bouwden met hun vergaarde rijkdommen statige huizen op een hoger gelegen deel van de stad (de zogenaamde 'Herenbult'). Ondanks de scheve verhoudingen werd Helmond gekenmerkt door een relatief weinig arbeidsonrust, zeker ten opzichte van Twente en Oss (De Jager, pp. 16-17). Roosenboom (2008) draagt hiervoor de volgende redenen aan. Hij stelt dat er te weinig hooggeschoolde leiders waren, die een voortrekkersrol op zich konden nemen. Daarnaast had de katholieke kerk een grote invloed (Roosenboom, 2008, pp. 172-173). De katholieke geestelijken waren vaak familieleden van de fabrikanten. In arbeidsconflicten koos de kerk meestal de kant van de werkgevers. Door hun arbeiders op zondag verplicht naar de Heilige Mis te sturen, konden de werkgevers er zeker van zijn dat zij te horen kregen over belangrijke

waarden als gehoorzaamheid en vlijt. Tenslotte was er veel persoonlijk contact waardoor problemen meestal in de kiem gesmoord konden worden.

De Jager (2006) stelt dat de arbeiders vaak meer konden verdienen in de fabriek dan wanneer zij thuis zouden werken en dat er daarom weinig arbeidsonrust was. Men wilde hun baan niet verliezen. Ook klaagde men nauwelijks over de slechte woonomstandigheden. Hun in de stad waren niet best, maar nog wel altijd beter dan hun huizen op het platteland (De Jager, 2006, pp. 16-17).

De patriarchale arbeidsverhoudingen bleven lange tijd bestaan. Werkgevers genoten een groot aanzien onder de arbeiders en ze stonden dan ook ver boven het 'gewone volk'.

Figuur 4.4: Vaandel van de Rooms-katholieke Textielarbeiders Bond

De werknemers gingen zich pas laat, eind 19^e eeuw, organiseren. In 1896 werd in Helmond een afdeling van het Rooms Katholieke Werklieden Verbond (RKWV) opgericht op initiatief van een plaatselijke geestelijke. Dit was nog geen echte vakbond te noemen, de fabrikanten mochten ook lid worden en de activiteiten hadden als doel de arbeider te onderwijzen. De eerste echte vakbonden ontstonden in 1902 en 1903. Dit waren onderafdelingen van het RKWV en wederom gericht op de katholieke normen en waarden. Een eerste staking vond plaats in 1903 bij de textiel fabriek van Sander en Swane en had als doel hogere lonen en betere omstandigheden af te dwingen.

Bron: Roosenboom, 2008

De staking werd ondersteund door de nieuwe vakbonden. Na twee maanden van stakingen en grote onrust in de stad, kwamen werkgever en werknemers tot een compromis. In de jaren daarna breken ook bij andere fabrieken stakingen uit (De Jager, 2006, p. 18; Roosenboom, 2008, p. 215, p. 223, p. 235, p. 348; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 141-143).

De werkgevers organiseerden zich in 1903 voor het eerst in de Helmondse Vereniging van Fabrikanten der Textielindustrie. In deze vereniging werkten de katholieke ondernemers samen met hun protestante collega's. Deze vereniging bleek echter niet zo succesvol. In 1927 werd de Kring Helmond van de Rooms Katholieke Werkgevers Vereniging opgericht. Deze vereniging was ook voor ondernemers buiten de textielsector, maar had wel een sterk katholiek karakter (Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 104).

De katholieke kerk speelde ook een belangrijke rol bij het onderwijs van de Helmonders. Er was lange tijd nauwelijks behoefte aan hooggeschoolde arbeid, waardoor het opleidingsniveau van de arbeiders uit Helmond en omstreken zeer laag te noemen was. De ondernemers trokken dit zich aan en financierden de oprichting van onderwijsinstellingen. Deze onderwijsinstellingen werden in de meeste gevallen geleid door katholieke zusters en broeders. In 1911 krijgt Helmond op initiatief van een aantal vooraanstaande ondernemers ook een katholieke ambachtschool. Dit om aan de vraag aan ambachtelijke vaardigheden te kunnen voorzien (Roosenboom, 2008, p.186, p.193, p.210, p.226, p.246).

De arbeidsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers waren al decennia lang scheef te noemen. De werkgevers verdienden veel geld aan de industrie, terwijl de arbeiders tegen lage lonen moesten blijven werken. Lange tijd zag men deze sociale ongelijkheid niet als probleem omdat de arbeiders hun lot redelijk rustig ondergingen. Maar na de Tweede Wereldoorlog kwamen er meer conflicten tussen werkgevers en werknemers. In de eerste jaren na de oorlog had men met de wederopbouw een gezamenlijk doel. Maar toen de economische situatie vanaf de jaren '50 verbeterde, wilden de arbeiders ook meedelen in de winsten. Toen het daarna slechter begon te gaan met de industrie groeide ook het aantal conflicten. Door een stijging van de inflatie en de werkloosheid werden loononderhandelingen bemoeilijkt. De arbeidsverhoudingen veranderden. De arbeiders zagen lange tijd op tegen de werkgevers, maar met de komst van meer socialistische denkbeelden begon dit te veranderen (Roosenboom, 2008, p. 348; Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 105).

4.2.2.3 De Helmondse industriepolitiek in de 20e eeuw.

Ook in de 20e eeuw zaten het stadsbestuur en de ondernemers op één lijn. Zeker in tijden van crisis konden de fabrikanten rekenen op steun van het stadsbestuur. In de periode tussen 1917 en 1937 zorgde het stadsbestuur voor sociale voorzieningen zoals financiële steun voor werklozen, bouwde men arbeidswoningen en werden verbeteringen in de infrastructuur gerealiseerd. (Roosenboom, 2008, pp. 254-255; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 103-105).

Het gemeentebestuur zette zich na de oorlog ook in om de industrie weer op het niveau van voor de oorlog te krijgen. Er kwamen plannen voor een nieuw bedrijventerrein van 68 hectare. Op een hoger ruimtelijk schaalniveau voerde de gemeente samen met omliggende gemeenten een regionale industriepolitiek. De kern van deze politiek was de NV Induma, de regionale ontwikkelingsmaatschappij die in het leven was geroepen om bedrijfsruimte voor het MKB te realiseren (De Jager, 2006, pp. 28-29; Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 105). Maar deze initiatieven van de gemeente konden niet voorkomen dat de industrie in Helmond steeds verder achteruit ging, de werkloosheid snel opliep en de gemeente er financieel steeds slechter voor kwam te staan. Zoals eerder is beschreven, kwam Helmond in de zestiger jaren in de problemen door haar te eenzijdige economische structuur. De stad was geheel gericht op de textiel- en metaalindustrie. Binnen deze industrietakken was vooral vraag naar laaggeschoolde arbeid. Dit beeld kwam ook terug in het opleidingsniveau van de bevolking. Het overgrote deel van de Helmondse beroepsbevolking was laaggekwalificeerd. De hoger opgeleiden werkten meestal niet in Helmond, maar waren actief in technische sectoren in Eindhoven (Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 105; Werkgroep Gemeente Helmond, 1968).

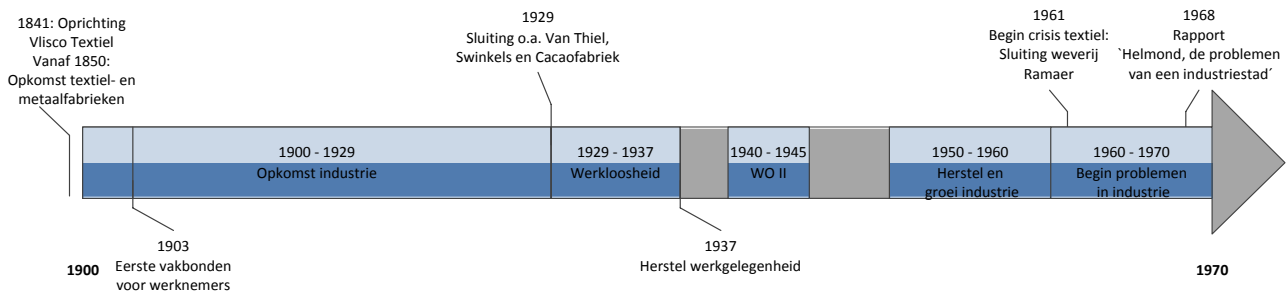
Maar er speelde meer. De Werkgroep Gemeente Helmond (1968) spreekt in haar rapport over de problemen van industriestad Helmond over 'een problematiek die is verweven in de sociale, economische en ruimtelijke sfeer'. De werkgroep bepleitte een geïntegreerde aanpak van de problemen in de stad. Volgens het rapport had de stad een tekort aan culturele centra en ontbrak een modern voorzieningenapparaat. Het sociale klimaat moest verbeterd worden door de afstand tussen de traditionele normen en de moderne tendensen te overbruggen. Voor de inwoners is het een tijd van onzekerheid en onduidelijkheid. Langzaam verdween de verzuiling en de kerk verloor haar dominante positie. In het rapport wordt ook ingegaan op de stedenbouwkundige problematiek in de stad. Er bevond zich industriële bedrijvigheid direct in het centrum van de stad, wat als zeer ongunstig voor de leefbaarheid werd gezien. De bereikbaarheid van de Helmond over de weg, over het water en via het spoor werd ook als onderontwikkeld beschreven (Gemeente Helmond, 1968-1977; Werkgroep Gemeente Helmond, 1968). In de volgende hoofdstukken wordt aandacht besteed aan de initiatieven vanuit de gemeente Helmond vanaf de jaren '70 en verder.

4.2.3 Tijdslijn ontwikkeling Helmond

De inzichten uit het bestaande literatuuronderzoek naar de ontwikkelingen in Helmond zijn samengevat in een tijdslijn. Op deze tijdslijn zijn de belangrijkste gebeurtenissen in de Helmondse economie opgenomen, tot ongeveer begin jaren '70. Daarnaast zijn gebeurtenissen die de economie of industrie indirect hebben beïnvloed of van groot belang waren voor de verdere ontwikkeling van de stad ook opgenomen. In figuur 4.5 is de tijdslijn voor Helmond weergegeven.

Door de opkomst van de industrie groeide de economie van Helmond tussen 1900 en 1929 sterk. De beurskrach en wereldwijde economische crisis van 1929 waren de belangrijkste oorzaken van de hoge werkloosheid in de stad tussen 1930 en 1937. Na 1937 trok de werkgelegenheid in de industrie weer aan en vooral na de Tweede Wereldoorlog maakte de industrie een sterk groei door. De groei van de industrie betekende een impuls voor de werkgelegenheid in de stad. Er waren vooral bedrijven in de textielindustrie en voedings- en genotmiddelenindustrie.

Figuur 4.5 Tijdlijn Helmond tot 1970

Vanaf begin jaren '60 begon de werkgelegenheid in de industrie terug te lopen. Veel bedrijven gingen failliet en het aantal bedrijven in de industrie daalde sterk. Het gemeentebestuur signaleerde deze problemen en schreef een rapport om de hachelijke situatie in Helmond aan het licht te brengen. De ontwikkelingen na die tijd worden in de volgende hoofdstukken besproken en zo mogelijk verklaard.

4.3 De ontwikkelingsgeschiedenis van Oss

Oss kreeg stadsrechten in 1399, als gevolg van een serie oorlogen die de positie van Brabant aantastten. Het plaatsje Oss was toen al uitgegroeid tot een regionaal centrum en het vormde een strategisch verdedigingspunt ten opzichte van de oprukkende Hertog van Gelre (BHIC, 2011a). In het stadsrechtencharter stond ook dat Oss het alleenrecht had op de handel en productie van wol en linnen. Handelaren uit Oss en omgeving waren al in de 14^e eeuw actief in de textielsector. Zij kochten producten uit de thuisnijverheid en verhandelden die (Osse Canon, 2011a). In de 16^e en 17^e eeuw werd de regio opnieuw geteisterd door oorlogen. Dit was van negatieve invloed op de economische ontwikkeling in Oss. Pas vanaf 1700 kwam er meer rust en kon vooral de landbouw floreren. Voor de handel en nijverheid waren het juist zwaardere tijden. Oss groeide en werd een centrum waar de lokale boeren hun spullen verkochten. De komst van de boterwaag in 1768 versterkte deze positie en maakte Oss het centrum van de boterhandel in de regio (Osse Canon, 2011b). Met name deze boterhandel zou de basis gaan vormen voor de opkomst van de industrie in Oss vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw. Een belangrijke rol is weggelegd voor een aantal katholieke en joodse handelsfamilies wier ondernemingen uitgroeiden tot succesvolle bedrijven. Oss werd eind 19^e eeuw en begin 20^e eeuw een industriestad. Het overgrote deel van de inwoners was werkzaam in een boter- of vleesverwerkende fabriek. De gevolgen voor de stad waren dan ook groot als een belangrijke werkgever besloot te vertrekken of mensen moest ontslaan wegens tegenvallende resultaten. Oss heeft zeker in de jaren '30 en vanaf de jaren '60 van de 20^e eeuw te kampen gehad met grote ontslaggolven en bijhorende sociale onrust. In de jaren '70 werden de arbeiders mondiger en gingen ze zich organiseren in arbeidersbewegingen. De Socialistische Partij (SP) heeft niet voor niets haar wortels liggen in arbeidersstad Oss. Toch konden de arbeidersverenigingen de teruggang van een aantal belangrijke sectoren niet tegenhouden.

In deze paragraaf wordt ingegaan op de ontwikkeling van Oss, met een nadruk op de ontwikkeling van de industrie in de stad. De productiestructuur is, zoals gezegd, sterk gevormd door een aantal belangrijke ondernemersfamilies. Aan de geschiedenissen van deze families wordt in dit hoofdstuk dan ook de nodige aandacht besteed. Daarnaast wordt ook een beeld geschetst van de veranderende institutionele constructies in de stad.

4.3.1 Ontwikkeling van de productiestructuur

4.3.1.1 De opkomst van de industrie: concurrentie als drijfveer

In de 18^e eeuw en een groot deel van de 19^e eeuw vormden de landbouw en veeteelt de belangrijkste sectoren in Oss. Een aantal families en dan vooral een aantal families van joodse afkomst, hebben een cruciale rol gespeeld in de ontwikkeling van Oss tot een industriestad. Door heftige concurrentie tussen de Osse ondernemers kon de industrie snel tot ontwikkeling komen. Oss kent een lange traditie in de textielindustrie. De wattenfabriek van de familie Van Den Bergh werd geopend in 1856 en was daarmee de

eerste fabriek in Oss. De industrie in Oss is echter pas echt op gang gekomen door enerzijds de productie van boter, anderzijds door vleesverwerking (Stadsarchief Oss, 2011a; Weijers, 1981, pp. 15-16). De ontwikkelingen in de boterindustrie staan centraal in de volgende paragraaf.

4.3.1.2 'De boteroorlog'

Oss was sinds de 18^e eeuw het centrum voor boterhandel in de regio. In de regio was veeteelt een belangrijke sector, zodoende was er voldoende boter beschikbaar. Zoals gezegd was de komst van een boterwaag in 1768 een grote stimulans voor de ontwikkeling van Oss als 'boterstad'. Veel handelaren kwamen naar Oss om daar hun geld met de handel in boter te verdienen. Zo ook de familie Van Den Bergh en de gebroeders Jurgens. Beide families zetten als snel een breed handelsnetwerk op. Op den duur verhandelden ze ook boter afkomstig van buiten de regio en gingen hun producten zelfs de grens over (Stadsarchief Oss, 2011). Via zijn internationale handelscontacten hoort Jurgens over de uitvinding van kunstboter, margarine, door een Fransman. De familie Jurgens kocht het patent en begon in 1871 met de productie van margarine in Oss. Vanaf 1872 gebruikte de familie Jurgens stoommachines in hun fabriek. Nergens ter wereld werd toen op zo'n grote schaal margarine geproduceerd (Stadsarchief Oss, 2011a; Wennekes, 1993, pp. 222-224).

De familie Van Den Bergh was als concurrent van de gebroeders Jurgens ook zeer geïnteresseerd in het recept voor margarine. Toen zij dit in handen wisten te krijgen, begonnen ook zij met productie in Oss. Het ging beide bedrijven voor de wind en al snel ging hun margarine het hele land door (Wennekes, 1993, pp. 222-250).

Figuur 4.6: Het kantoor van de gebr. Van Den Bergh staat nog steeds in Oss

Bron: Foto door auteur. 2011

Zowel Jurgens als Van Den Bergh bouwden hun fabrieken in Oss omdat ze daar reeds gevestigd waren. Maar de goedkope arbeidskrachten in de stad waren ook een groot pluspunt. Door toenemende mechanisatie op het platteland waren er voldoende arbeidskrachten aanwezig, die tegen lage lonen ingehuurd konden worden. De grootschalige productie van margarine in Oss leidde ertoe dat ook gerelateerde sectoren opkwamen in de stad, zoals vetmelterijen, kuiperijen en kistenfabrieken (Stadsarchief Oss, 2011a; Weijders, 1981, pp. 17-18; Wennekes, 1993, pp. 222-250).

De toegenomen handel vroeg om aanpassingen van de infrastructuur in en rond de stad. In 1881 werd Oss via een spoorlijn verbonden met Nijmegen en 's-Hertogenbosch. De fabrikanten konden goederen via deze lijn aan- en afvoeren. Maar de fabrikanten pleitten ook voor een waterverbinding, wat stukken goedkoper zou zijn voor het vervoer van goederen.

De concurrentie tussen Jurgens en Van Den Bergh bleek nu echter een bottleneck in de ontwikkeling van de stad. Beide fabrikanten dienden een plan in bij de gemeente voor een nieuwe haven. Het plan waarbij de haven dichterbij de fabriek van Jurgens zou komen te liggen werd aangenomen. De katholieke Jurgens had het gemeentebestuur achter zich te weten krijgen, ten koste van zijn concurrent. Voor de joodse Van Den Bergh betekende dit de druppel. Al vaker had hij problemen ondervonden met de katholieke bestuurders en wederom werd hij tegengewerkt. In 1891 werd besloten de gehele fabriek van Van Den Bergh naar Rotterdam te verplaatsen, omdat de bereikbaarheid daar vele malen beter was. Dit betekende het directe ontslag van ongeveer 250 werknemers en een deel van hen belandde in de criminaliteit (Stadsarchief Oss, 2011a; Weijers, 1981, pp. 19-20; Wennekes, 1993, pp. 222-250).

De concurrentie tussen Jurgens en Van Den Bergh nam steeds grotere proporties aan. Men probeerde elkaar op elk front af te troeven en schroomde zelfs praktijken als bedrijfsspionage niet. Toch groeide bij beide partijen het besef dat samenwerking grote voordelen zou bieden. Uiteindelijk deden beide partijen concessies en werd in 1927 'de vrede van Oss' getekend (Stadsarchief Oss, 2011). De NV's van Jurgens en Van Den Bergh fuseerden tot de Margarine Unie. De fabriek van Jurgens in Oss werd als gevolg hiervan gesloten en alle productie werd naar Rotterdam verplaatst. Er verdwenen bijna 1300 arbeidsplaatsen en dit was wederom

een grote klap voor de werkgelegenheid in Oss. Want het verdwijnen van de fabrieken van Jurgens en Hartog (zie volgende paragraaf) betekende dat de kuiperijen, kistenfabrieken en de middenstand in ernstige problemen kwamen en veelal hun productie ook moesten verplaatsen.

De Margarine Unie groeide ondertussen door een serie van fusies, met daarbij als belangrijkste fusie die met de Engelse Lever Brothers, uit tot het grote concern Unilever (Weijers, 1981, pp. 24-25; Wennekes, 1993, pp. 250-257).

Met 'het vertrek van de boter' raakte Oss een belangrijke industrie kwijt. Maar in Oss was ook een andere industrie tot ontwikkeling gekomen, namelijk de vleeswerkende industrie.

4.3.1.3 De vleesverwerkende industrie in Oss

De regionale veeteelt bood ook veel kansen voor handelaren van vee. Twee families wisten uit te groeien tot belangrijke veehandelaren, de katholieke familie Hartog en de joodse familie Van Zwanenberg. Hartog begon in 1878 met een kleine slagerij, zodat hij zijn handelswaar meteen kon verwerken. Daarnaast verwerkte Hartog ook de afvalproducten voor de margarine- en zeepproductie en startte een kuiperij. Hartog's bedrijf maakte een snelle groei door en rond 1890 werd de slachterij een moderne fabriek. Rond 1900 had Hartog ongeveer 50 personen in dienst en werd het vlees tot in Engeland geëxporteerd. Na de Eerste Wereldoorlog had het bedrijf het dusdanig moeilijk, dat toch besloten werd om opnieuw

margarine te gaan produceren. Hierdoor speelde Hartog zich in de kijker bij concurrenten Jurgens en Van Den Bergh (zie vorige paragraaf) en werd het bedrijf tegen gunstige afspraken onderdeel van de Margarine Unie en later dus Unilever (BHIC, 2011b; Stadsarchief Oss, 2011b). De margarinetak verhuisde naar Rotterdam, maar de vleesfabriek bleef in Oss. Binnen het Unilever concern was het wel een ondergeschoven kindje en er is vele malen gesproken over een sluiting van het bedrijf. De vleestak herwon haar bestaansrecht met de productie van vleeswaren en de introductie van het merk UNOX. Dit merk groeide, zeker na de Tweede Wereldoorlog uit tot belangrijke vleeswaren merk in Nederland. In 1940 werkten er ongeveer 1000 personen bij de oude fabriek van Hartog. Pas in 1970 ging Hartog/Unox een fusie aan met de grote concurrent uit Oss, de vleesfabrikant Van Zwanenberg (BHIC, 2011b; Stadsarchief Oss, 2011b).

De grote concurrent van Hartog was de familie Van Zwanenberg. Twee neven uit deze familie van veehandelaren begonnen in 1883 een slachterij in Heesch, om in 1887 naar Oss te verhuizen. Zij gingen verder onder de naam Zwanenberg Slachterijen en Fabrieken. In 1888 werkten er al 30 personen bij de fabriek van Van Zwanenberg en het bedrijf groeide de decennia daarna gestaag. Na de Eerste Wereldoorlog stopte de groei en kende het bedrijf een aantal moeilijke jaren. De komst van een nieuwe directeur, Saal van Zwanenberg, in 1921 betekende een nieuwe impuls voor het bedrijf. Saal van Zwanenberg maakte zijn vleesfabriek weer gezond en begon met een farmacietak, Organon (zie volgende paragraaf). Toch werd het bedrijf hard geraakt door de crisis in 1929, waardoor het zich ook ging toeleggen op groente- en fruitconserven (BHIC, 2011b). Tijdens de Tweede Wereldoorlog moest de joodse familie Van Zwanenberg het land ontvluchten en kwam hun bedrijf onder Duitse leiding. Na de oorlog kwam de productie langzaam weer op gang en vooral de jaren '50 en '60 waren goede jaren voor het bedrijf. Maar de groei was voornamelijk toe te schrijven aan de groei van de Organontak. Daarnaast kwamen de activiteiten van Organon steeds verder van de vleeswerking af te staan. Toen Organon door fusies bij het AKZO concern terecht kwam, wilde men van de vleesverwerking af. Bij de vleesfabriek werkten nog zo'n 3500 mensen, terwijl de hele organisatie al meer dan 25000 werknemers telde (BHIC, 2011b; Wennekes, 1993, pp. 480-500).

Figuur 4.7: de fabrieken van Hartog en Zwanenberg rond 1950

Bron: de Bruijn & Gilsing, 2011, p. 31

4.3.1.4 Organon

Saal van Zwanenberg richtte Organon in 1923 op. Hij zag mogelijkheden in de grote hoeveelheden slachtafval die zijn bedrijf genereerde. Toen hij hoorde dat insuline uit de alvleesklier van een varken gehaald kon worden, begon hij een samenwerking met farmacoloog Laqueur. Deze samenwerking resulteerde in de oprichting van Organon. Binnen Organon werd wetenschappelijk onderzoek gekoppeld aan commercieel interessant onderzoek (BHIC, 2011b; Stadsarchief Oss, 2011b; Wennekes, 1993, pp. 480-500).

Figuur 4.8: Het verpakken van Organon-producten eind jaren '60

Bron: de Bruijn & Gilsing, 2011, p. 44

Na de Tweede Wereldoorlog had Van Zwanenberg nieuw kapitaal in het bedrijf geïnjecteerd en bracht het bedrijf allerlei biomedische producten op de markt. De belangrijkste uitvinding van Organon is wel de anticonceptiepil, die wordt gelanceerd in 1961. De anticonceptiepil van Organon werd in eerste instantie negatief ontvangen, bijvoorbeeld door leiders van de katholieke kerk. Toch behaalde het bedrijf grote successen met 'de pil' en werd het product over de hele wereld verkocht. Het succesvolle bedrijf fuseerde in 1967 met de Koninklijke Nederlandsche Zoutindustrie en in 1970 ook met Algemene Kunstzijde Unie. Hiermee kwam het AKZO concern tot stand. Op dat moment besloot men de vleestak los te koppelen van de Organontak, wat leidde tot bovengenoemde fusie (Stadsarchief Oss, 2011c; Wennekes, 1993, pp. 480-500).

Als onderdeel van AKZO groeide Organon sterk. Inmiddels was AKZO gefuseerd tot het bedrijf AKZO Nobel. Organon kon profiteren van de overname van andere bedrijven, maar het bedrijf werkte ook samen met andere partijen. Het bedrijf groeide vooral op onderzoeksgebied sterk.

4.3.1.5 Oss als industriestad

In de voorgaande paragrafen is de opkomst van de boterindustrie en de vleesverwerkende industrie in Oss beschreven. De industrie in Oss is ontstaan door de concurrentie tussen ondernemersfamilies. Tot 1930 domineerden de boter- en vleesindustrie de economie van Oss. Dit bood kansen voor de ontwikkeling van gerelateerde sectoren, zoals kuiperijen of kistenfabrieken. Later kwamen ook transportbedrijven, verpakingsbedrijven en technische bedrijven die zich bezig hielden met machineonderhoud. Maar de eenzijdigheid van de economische structuur in Oss maakte dat wanneer het slecht ging met de boter- of vleeshandel, het ook slecht ging met de economie in Oss. Tussen 1929 en 1936 was er bijvoorbeeld grote werkloosheid in de stad, als gevolg van de beurskrach in 1929 en de sluiting van de Jurgens fabrieken in de stad. Het ETIN (1947) stelde dat het vertrek van Jurgens "dit een volkomen doorbreking betekende van het economische fundament der gemeente en dat men zich gesteld zag voor de onmogelijke taak op korte termijn een nieuwe economische bestemming te vinden voor het grootste gedeelte der beroepsbevolking" (ETIN, 1947, p. 9). Oss kende een werkloosheid van rond de 26% in die periode, terwijl het landelijke gemiddelde rond de 12,5% lag (Osse Canon, 2011c; Weijers, 1981, pp. 24-25).

Vanaf 1930 kwamen er ook andere industrieën naar de stad. De wattenfabriek opgericht door een andere tak van de familie Van Den Bergh was uitgegroeid tot Tapijfabriek Bergoss en concurrent Desseaux had in 1930 ook een tapijfabriek (Desso) geopend. Door de werkloosheid lag het loonniveau erg laag en dit trok bijvoorbeeld Philips aan (in 1930). Philips had vraag naar ongeschoolde arbeid en daar was in de stad voldoende aanbod van. Binnen de verpakingsindustrie vestigde Thomassen & Drijver zich in Oss. Dit bedrijf produceerde blikken en vestigde zich in de nabijheid van Hartog en Van Zwanenberg die belangrijke afnemers van de blikken waren.

Ook in de transportsector kwam er bedrijvigheid. Transport vond plaats over de weg, met paard en wagen. Een van de transportbedrijven was die van Rosmalen uit Oss. Het bedrijf was één van de meest succesvolle bedrijven uit de regio en werd in 1981 verkocht aan Van Gend&Loos. Een ander succesvol transportbedrijf is dat van de familie Vos. Harry Vos richtte in 1944 zijn transportbedrijf op, wat in de jaren '60 en '70 uitgroeide tot een groot, internationaal opererend bedrijf. Het bedrijf is nu bekend onder de naam Vos

Logistics en is nog steeds een grote speler binnen de transportsector (De Bruijn & Gilsing, 2011, pp. 68-78; Osse Canon, 2011c; Osse Canon, 2011d; Weijers, 1981, pp. 25-27).

Na de Tweede Wereldoorlog braken er gunstige tijden aan voor de industrie in Oss. In 1947 telde de stad 29 bedrijven met meer dan 10 werknemers en in totaal 4317 arbeidsplaatsen. In 1960 was dit aantal uitgegroeid tot 40 bedrijven die werk boden aan 10050 arbeiders. Deze toename van het aantal bedrijven en arbeidsplaatsen ging gepaard met een stijging van de arbeidsproductiviteit. Dit betekende dat de productie nog harder steeg dan de stijging van het aantal banen doet vermoeden (Weijers, 1981, pp. 28-30).

In de jaren '50 en '60 was de groei van de industrie voornamelijk afkomstig van de vleesverwerkende industrie. Hartog had in 1949 nog geen 1000 werknemers in dienst en in 1954 waren dit er al meer dan 4000. Zwanenberg groeide in deze periode met 650 werknemers. Maar ook andere sectoren deden het goed, zo telde de tapijfabriek van Desso in 1963 500 werknemers. Toch was de werkloosheid in Oss nog altijd hoger dan in de rest van Nederland. Waarschijnlijk was het arbeidsaanbod door uitstroom uit de landbouwsector erg groot en kon niet iedereen van werk worden voorzien. Hierdoor bleven de lonen lange tijd erg laag. Het feit dat een groot deel van het werk in de industrie in Oss laaggeschoolde arbeid betrof, hield de loonkosten ook laag (Weijers, 1981, pp. 32-33).

De industrie kreeg ook een impuls door verbeteringen in de infrastructuur van de stad. Al sinds de begintijden van Jurgens en Van Den Bergh hadden de ondernemers in de stad behoefte aan een goede verbinding over water. In 1968 werd de realisatie van het Burgemeester Deelenkanaal voltooid, waarmee Oss verbonden werd met de Maas. In 1986 bleek de haven van Oss te klein geworden en werd deze uitgebreid met onder andere een containerterminal. Dit maakt dat Oss nu een belangrijke haven voor binnenvaartschepen in Nederland heeft (Osse Canon, 2011d).

Oss had een sterke concurrentiepositie door de lage lonen in de stad. Maar vanaf 1960 ontstond er krapte op de arbeidsmarkt wat betekende dat de lonen konden gaan stijgen. Tevens werden in de jaren '60 nationale loonafspraken van kracht wat een verdere stijging van de lonen teweeg bracht. Deze hogere lonen maakten dat het voor ondernemers in Oss, net zoals in Helmond het geval was geweest, aantrekkelijker werd om diepte-investeringen te doen. Hierdoor werd de positie van de werknemers op de arbeidsmarkt zwakker. Daarnaast stagneerde de afzet door een afname van de vraag (Weijers, 1981, pp. 35-40). Bedrijven moesten op zoek naar nieuwe producten om een nieuwe afzetmarkt aan te kunnen boren. De vestiging van Philips in Oss ging zich toeleggen op de productie van spotjes. Dit betekende tevens dat er efficiënter gewerkt kon worden en er minder mensen in de fabriek nodig waren. Organon startte in 1961 met de productie van de anticonceptiepil. Bergoss stapte begin jaren '70 over op een nieuw productieproces, waardoor er met minder arbeid meer geproduceerd kon worden. Desso boorde een nieuwe markt aan door zich toe te leggen op de productie van tapijt. Unilever mechaniseerde de soepafdeling waardoor deze zeer winstgevend werd (Peeters, 2011, p. 57). Toch kwamen Unilever en ook Zwanenberg in de problemen, voornamelijk omdat een groot deel van hun productieproces moeilijk te mechaniseren viel en de hogere loonkosten dus een groot probleem vormden. De problemen bij Unilever en Zwanenberg werkten ook door bij Thomassen en Drijver. Zij gingen op zoek naar nieuwe klanten en automatiseerden een deel van het productieproces (Weijers, 1981, pp. 40-46).

Vanaf de Tweede Wereldoorlog was de werkgelegenheid in Oss aldoor gestegen. Maar vanaf 1972 liep de werkgelegenheid in de stad weer sterk terug (Weijers, 1981, pp. 46-50). Oss kreeg weer te maken met een periode van werkloosheid en onrust. Dit keer lieten de arbeiders het er echter niet bij zitten en men begon zich steeds vaker te verenigen in vakbonden. In de volgende paragraaf wordt hier aandacht aan besteed.

4.3.2 Institutionele en sociale ontwikkelingen

Het imago van Oss is lange tijd vrij negatief geweest, mede door gebeurtenissen uit eind 19^e eeuw en in de jaren '30 van de 20^e eeuw. De arbeiders moesten lange dagen maken en de lonen bleven tot na de Tweede Wereldoorlog laag ten opzichte van het nationale loonniveau. De positie van de arbeiders bleef decennialang onveranderd. In deze paragraaf worden de institutionele en sociale ontwikkelingen in Oss uiteengezet.

4.3.2.1 Tijden van sociale onrust

De ondernemersfamilies die aan de wieg hebben gestaan van de industrie in Oss zijn vaak begonnen als handelaren. Ze hadden nauwe contacten met boeren uit de regio. Toen deze handelaren zich ook op de verwerking van de dieren en hun producten gingen toeleggen, veranderde de relatie met de boeren. De overstap op een grootschaligere vorm van productie betekende dat er arbeid nodig was om in de fabrieken te werken. In de agrarische sector liep de vraag naar arbeid terug door toenemende mechanisatie en de boeren werden aangetrokken door de werkgelegenheid in de fabrieken. Boeren die altijd eigen baas waren geweest, werden opeens arbeiders en moesten luisteren naar de regels van de fabrikanten. Dit betekende een grote overgang voor de boeren (Slager, 2001, pp. 18-19; Spanjaard, 1998, pp. 82-83).

Een kleine groep industriëlen werd in korte tijd heel rijk. Hierdoor ontstonden grote contrasten in de stad. Er ontstond sociale ongelijkheid in de stad tussen de rijke fabrikanten en de arme arbeiders. De fabrikanten lieten mooie huizen bouwen voor zichzelf op de Heuvel, terwijl de huisvesting van de arbeiders slecht was. De arbeidsomstandigheden waren slecht, maar niemand durfde te klagen. Het aanbod van arbeid was groter dan de vraag naar arbeid, dus als een arbeider voor problemen zorgde, stond hij of zij zonder pardon op straat (Osse Canon, 2011e; Slager, 2001, pp. 19-21). De spanningen onder de arbeiders liepen steeds verder op en in 1888 kwam het tot een eerste confrontatie tussen de arbeiders en de fabrikanten. Kuipers in de margarinefabriek van Van Den Bergh gingen staken. Deze staking ging gepaard met vernielingen, geweld en brandstichting, maar de onlusten waren van korte duur.

Een paar jaar later in 1891, toen Van Den Bergh zijn fabriek in Oss sloot, vielen er veel ontslagen. Een golf van criminaliteit ging door de stad. In de jaren daarna waren mishandeling, vernieling en zelfs moord aan de orde van de dag. Vooral door arbeiders uit de vleesfabrieken werd veel gevochten. Zij hadden altijd gereedschappen op zak om het vlees mee te bewerken en zij konden dan ook met hun priemen de nodige schade aanrichten. De situatie werd van kwaad tot erger en de nationale pers schreef veelvuldig over de problemen (Osse Canon, 2011e; Slager, 2001, pp. 19-20; Wennekers, 1993, pp. 240-250).

De plaatselijke politie kon kreeg de situatie niet onder controle en de marechaussee werd door de Rijksoverheid naar Oss gestuurd om de moordpartijen op te lossen en de criminaliteit te stoppen. Dit lukte en de rust keerde terug in de stad. Het imago van Oss bleef echter nog jarenlang slecht, ondanks de vermindering van de criminaliteit (Osse Canon, 2011e; Wennekers, 1993, pp. 240-250).

Het geweld laaide echter weer op toen de margarinefabriek van Jurgens uit de stad verdween in 1929. Er vielen wederom veel ontslagen en er was nauwelijks opvang voor deze arbeiders. Een grote groep, de 'bende van Oss' terroriseerde de stad met geweld, inbraak en brandstichtingen. Wederom vonden er een aantal moorden plaats, waardoor de Nederlandse pers weer breed berichtte over de problemen in de stad. De onrust hield een aantal jaren aan en werd aangewakkerd door nationaalsocialistische partijen die tegen de joodse ondernemers waren en de arbeiders probeerden op te jatten. In 1934 werd de marechaussee wederom ingeschakeld om orde op zaken te komen stellen. Zij ontdekten een groot aantal andere misstanden, waar zelfs in de Tweede Kamer over werd gepraat. 'De Zaak Oss' is echter nooit tot de bodem onderzocht door het begin van de Tweede Wereldoorlog (Osse Canon, 2011f).

Figuur 4.9: Huldiging van de marechaussee ten tijde van het oprollen van de Osse Bende. circa 1935

Bron: Osse Canon, 2011f

4.3.2.2 De positie van de arbeiders

Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, waren de arbeidsomstandigheden in de Osse industrie slecht. De arbeiders waren hier ontevreden over, maar toch was men slecht georganiseerd. Weijers (1981) draagt hiervoor de volgende redenen aan. De eerste reden was het grote aanbod van arbeid. Niemand durfde zijn of haar baan op het spel te zetten door bijvoorbeeld aan te sturen op stakingen. Daarnaast voerden de fabrikanten een zeer streng regime en genoten zij een hoge mate van respect. De katholieke kerk speelde ook een belangrijke rol, men werd geleerd om gehoorzaam te zijn en hard te werken. De kerk, het

gemeentebestuur en de politie staan volledig aan de kant van de fabrikanten. Men werkt samen om de arbeiders rustig te houden en het 'rode arbeiders', socialistisch gezinde arbeiders, uit de fabrieken te weren (Slager, 2001, pp. 21-23; Weijers, 1981, pp. 27-28).

Toch was de kerk wel betrokken bij het lot van de arbeiders. De kerk had een belangrijke rol in de totstandkoming van de eerste arbeidersorganisatie. In 1903 werd de Osse afdeling van Roomsche Katholieke Werklieden Vereeniging opgericht. Het bestuur van deze vereniging bestond uit de pastoor en enkele notabelen (Spanjaard, 1998, pp. 84-85; Weijers, 1981, pp. 27-28).

Tot aan de Tweede Wereldoorlog was er weinig animo onder de arbeiders om zich te organiseren. Men wilde koste wat kost hun baan behouden, zeker toen het economisch slechter begon te gaan met de industrie. De fabrikanten speelden hier slim op in. Unilever werkte bijvoorbeeld met lijsten waarop de mensen stonden die na een reorganisatie mochten blijven. Op deze manier zorgden de leidinggevenden ervoor dat de arbeiders harder ging werken om maar op de 'goede lijst' terecht te kunnen komen. Daarnaast speelt het feit dat voornamelijk hoger opgeleiden in die tijd lid waren van vakbonden een grote rol. Men keek neer op de laaggeschoolde arbeiders. Er zijn dan ook maar weinig mensen lid van een vakbond. Men is ook bang voor ontslag zodra men begint te klagen over het werk (Weijers, 1981, pp. 66-71).

In de jaren '70 lieten de arbeiders vaker hun stem horen en sloten meer mensen zich aan bij vakbonden. Men raakte geïnspireerd door geslaagde acties van de vakbonden. Daarnaast nam de invloed van de katholieke kerk langzaam af en werd de sociale controle minder sterk. De tijd leek rijp voor de komst van een arbeidersorganisatie. De succesvolle opkomst van de Socialistische Partij (SP) in Oss is hier het bewijs van (Weijers, 1981, pp. 66-71).

4.3.2.3 Oss en de SP

Eind jaren '60 vormde zich een groep maatschappijkritische jongeren in Oss. Deze jongeren kwamen vaak uit gezinnen waar vader en opa bij één van de grote fabrikanten in Oss werken of hebben gewerkt. Maar de nieuwe generatie had vaak de mogelijkheid om langer en beter onderwijs te genieten. Door de invloed van de ideeën van Mao, Marx en Lenin, maar ook belangrijke gebeurtenissen zoals de oorlog in Vietnam, ontstonden onder de jongeren allerlei groeperingen en subculturen. Daarnaast nam de invloed van de katholieke kerk en de Katholieke Volkspartij (KVP) af. Dit bood de jongeren de ruimte en de vrijheid om na te denken en te discussiëren over de huidige maatschappij.

De Osse afdeling van de SP is ontstaan uit zo'n groep maatschappijkritische jongeren. Deze groep was voornamelijk geïnteresseerd in de Marxistisch Leninistische denkbeelden. Men begon met het verspreiden van lokale krantjes en het organiseren van kleine acties tegen de gevestigde orde. Maar de jongeren gingen ook de deuren langs om er achter te komen wat er werkelijk leefde onder de arbeiders. Wekelijks trokken de jongeren de arbeiderswijken in om daar met de Ossenaren te praten. Doel was de arbeiders te verenigen, waardoor er massaal actie gevoerd kon worden tegen de huidige maatschappij. Een aantal van de jongeren ging zelf bij één van de fabrieken in Oss werken om aan de lijve te ondervinden onder welke omstandigheden de arbeiders moeten werken. Daarnaast konden de leden op deze manier ook nuttige netwerken binnen de bedrijven opbouwen en kon de partij altijd op de hoogte van wat er onder de arbeiders leeft (Slager, 2001, p. 73).

De Osse jongeren sloten zich aan bij de KEN (Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland) wat later de Socialistiese Partij (SP) werd. Door zich bij een partij aan te sluiten, konden de jongeren op grotere schaal acties gaan organiseren (Slager, pp. 73-78). Maar de Ossenaren stonden niet te springen om demonstrerend op te trekken naar het gemeentehuis, zo bleek tijdens de eerste huurdemostratie die in 1972 door de SP in Oss werd georganiseerd (Slager, 2001, pp. 84-86). De jonge SP leden realiseerden zich toen dat het veel tijd en energie zou gaan kosten om de bestaande maatschappelijke structuren in de stad te doorbreken. Er bestond weinig vertrouwen in de lokale politiek. Decennialang koos het gemeentebestuur de kant van de fabrikanten en werd er nauwelijks geluisterd naar de wensen en problemen van de arbeiders (Slager, 2001, pp. 133-134). De jongeren van de SP liepen zelf ook tegen dit probleem aan. Met ruim duizend klachtenformulieren van huurders uit de arbeidersbuurten van Oss klopten zij in 1973 aan bij de woningbouwvereniging Sint Willibrordus. Deze organisatie weigerde de formulieren te accepteren waarop SP besloot ze op het stadhuis af te leveren. Daar werden de formulieren door de desbetreffende wethouder in de

prullenbak gegooid. Voor de SP betekende dit een bevestiging dat de lokale politiek zich niet interesseerde in de problemen van de arbeiders (Slager, 2001, pp. 104-108).

Door dit soort acties won de SP aan populariteit in Oss. Een andere, zeer geslaagde, actie is de staking bij Bergoss in 1973. Een aantal SP leden dat bij Bergoss werkte, zette de staking op poten en de SP ondersteunde de staking met pamfletten. De staking werd groot nieuws in heel het land en de Osse afdeling van de SP kreeg veel media-aandacht. Maar vooral in Oss zelf zorgde de actie voor veel positieve aandacht voor de SP (Slager, 2001, pp. 115-124).

In 1974 besloot het centrale bestuur van de SP dat de afdelingen in het land mee konden gaan doen aan de gemeenteraadsverkiezingen. In Oss was men daar in eerste instantie op tegen. Zoals gezegd staan de arbeiders zeer negatief tegenover de lokale bestuurders in Oss. Toch besepte de afdeling in Oss zich dat als zij echt voor verandering in de stad (en in het land) willen zorgen, ze zelf in de gemeenteraad plaats zouden moeten nemen. De SP ging meedoen aan de verkiezingen in Oss en behaalde tot ieders grote verrassing drie zetels (Slager, 2001, pp. 138-139).

Maar de volksvertegenwoordigers van de SP botsten veelvuldig met de vertegenwoordigers van de zittende partijen. In de Osse gemeenteraad ontstond een sfeer van "de SP tegen de rest" (Slager, 2001, pp. 141-142). De SP probeerde de andere partijen op de kast te jagen door gevoelige onderwerpen aan te snijden en de stevige uitspraken te doen.

Niet alleen in de gemeenteraad, maar ook door allerlei initiatieven zoals een medisch centrum met eigen huisartsen (Ons Medisch Centrum), een juridisch spreekuur en allerlei voorlichtingsavonden wist de SP zich vanaf de jaren '70 in Oss te profileren en aan populariteit te winnen. De partij ging door met actie voeren, bijvoorbeeld voor meer veiligheid op straat (Slager, 2001, pp. 253-272). Het is ook de SP die het dumpen van giftige stoffen door bedrijven als Philips (de zogenaamde gifschandalen) aan de orde stelde en behaalde hiermee meerdere successen. De bedrijven in Oss merkten dat ze niet meer met alles weg konden komen door de komst van de SP in de gemeenteraad (Slager, 2001, pp. 299-319).

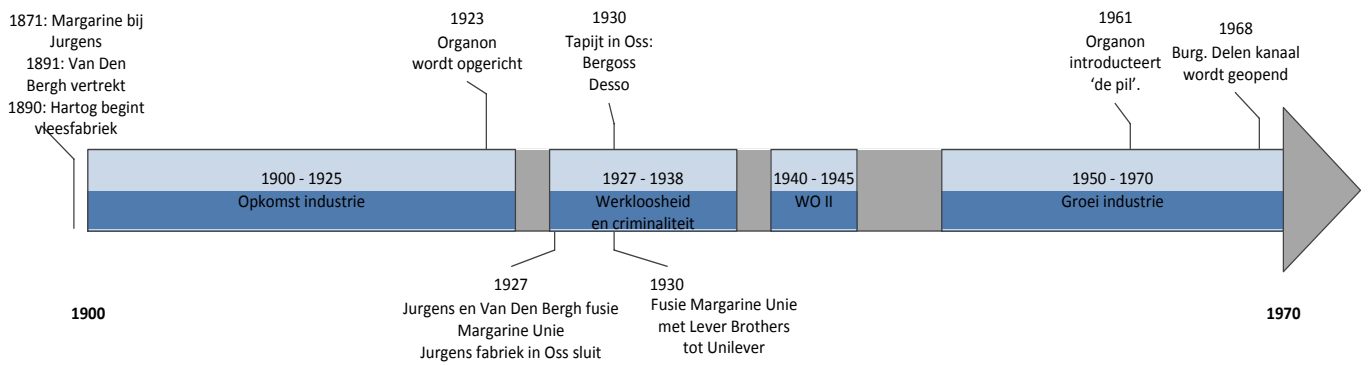
In 1994 kwam de SP voor het eerst met twee zetels in de Tweede Kamer terecht. In datzelfde jaar veroverde de Osse afdeling van de SP negen zetels in de gemeenteraad. Toch kwam de partij niet in het college van B&W terecht. De andere partijen durfden een samenwerking met de SP niet aan. Toen er door een bestuurscrisis in 1995 een nieuw college moest komen, was een aantal partijen wel bereid samen te werken met de SP. In 1995 kwam de SP voor het eerst in het college van B&W in Oss en moest de partij dus wethouders leveren (Slager, 2001, pp. 391-399). Dat de inwoners van Oss tevreden waren met de SP, blijkt uit de verkiezingsuitkomst van 1998. De SP groeide tot dertien zetels en maakte wederom deel uit van het college. Vanaf dat moment is de SP niet meer weg te denken uit de lokale politiek in Oss, ook al heeft de partij de afgelopen jaren zetels verloren en tijdens de laatste verkiezingen een gevoelige verlies geleden.

In Oss is de SP uitgegroeid tot belangrijke partij door te luisteren naar de problemen en wensen van de arbeiders. Slager (2001) stelt in zijn boek naar het ontstaan van de Osse afdeling van de SP dat de partij de 'gewone Ossenaar een stem heeft gegeven' (Slager, 2001, p. 447). Met de komst van de SP lijkt de traditionele maatschappelijke structuur die sinds het begin van de 20^e eeuw in Oss aanwezig was, voor altijd doorbroken te zijn.

4.3.3 Tijdslijn Oss

De inzichten uit het literatuuronderzoek zijn samengevat in een tijdslijn. Op deze tijdslijn zijn de belangrijkste gebeurtenissen in de economie opgenomen. Daarnaast zijn gebeurtenissen die de economie of industrie indirect hebben beïnvloed of van groot belang waren voor de verdere ontwikkeling van de stad ook opgenomen. In figuur 4.10 is de tijdslijn voor Oss weergegeven.

Figuur 4.10 Tijdslijn Oss tot 1970

Op de tijdslijn in figuur 4.10 is te zien dat de opkomst van de industrie plaatsvond tussen 1900 en 1925. Eind jaren '20 en begin jaren '30 kreeg de stad te maken met hoge werkloosheid door de sluiting een belangrijke werkgever (Jurgens) en de gevolgen van de wereldwijde economische crisis begin jaren '30. Na de Tweede Wereldoorlog groeide de industrie weer sterk tot eind jaren '60. Tussen 1970 en 1985 was er een sterke teruggang van de werkgelegenheid in de industrie waar te nemen. Deze ontwikkelingen worden in de volgende hoofdstukken besproken.

5. De veerkracht van Helmond en Oss onderzocht

Op basis van de inzichten uit het literatuuronderzoek en de verzamelde data kunnen de ontwikkelingen in Helmond en Oss vanaf de jaren '70 van de twintigste eeuw onderzocht worden. In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de reële economie van beide steden in kaart gebracht. In het theoretische hoofdstuk is de reële economie beschreven als een soort bovenlaag die rust op het fundament. Deze bovenlaag is in het hoofdstuk drie geoperationaliseerd. Er is een aantal variabelen gepresenteerd die een afspiegeling vormen van de reële economie van een stad. Deze variabelen worden hieronder aan de hand van grafieken geanalyseerd. De grafieken zijn gebaseerd op cijfermateriaal uit verschillende jaren. Zoals in hoofdstuk drie al is besproken, is het onmogelijk gebleken voor alle jaren cijfermateriaal te achterhalen. De data geven hierdoor wellicht niet de volledige en feitelijke ontwikkeling weer. Daarom is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de grafieken. Waar mogelijk wordt de analyse van het cijfermateriaal ondersteund met informatie uit de interviews.

In de eerste paragraaf worden de ontwikkelingen in Helmond besproken, de tweede paragraaf staat in het teken van de ontwikkelingen in Oss. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een analyse van de in hoofdstuk twee opgestelde hypothesen.

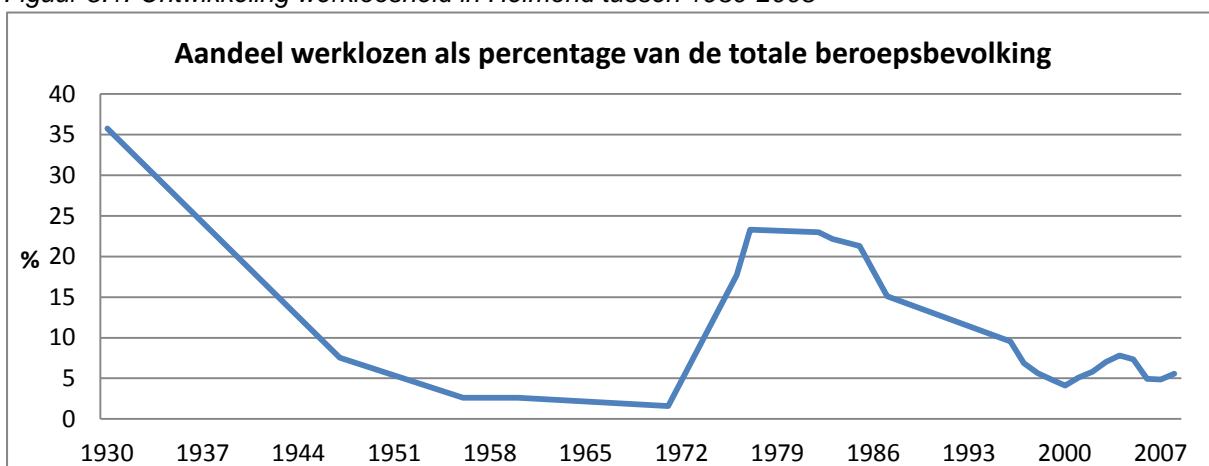
5.1 Beschrijving van de ontwikkelingen in Helmond

Uit het literatuuronderzoek is naar voren gekomen dat de industrie in Helmond begin jaren '60 in de problemen raakte. Een aantal belangrijke industriële bedrijven moest de deuren sluiten waardoor veel mensen op straat kwamen te staan. In deze paragraaf ligt de aandacht op de ontwikkelingen in Helmond vanaf die tijd.

5.1.1 Ontwikkeling van de werkloosheid

Ten eerste wordt gekeken naar de ontwikkeling van de werkloosheid. Als er onvoldoende kan worden ingespeeld op veranderingen in de externe condities, kan de stad zich onvoldoende aanpassen. De stad heeft in dat geval onvoldoende veerkracht, met werkloosheid tot gevolg. In figuur 5.1 wordt de ontwikkeling van de werkloosheid in Helmond weergegeven. Er wordt gekeken naar het aantal werklozen als percentage van de totale beroepsbevolking.

Figuur 5.1: Ontwikkeling werkloosheid in Helmond tussen 1930-2008

Bronnen: CBS, 1930, 1960, 1971; CBS, Statline 2011; ETIN, 1947; Gemeente Helmond, 1980-1989; NV Induma, 1986. Bewerkt door auteur.

De ontwikkelingen die in het literatuurhoofdstuk zijn beschreven, zijn terug te zien in figuur 5.1. Na de Tweede Wereldoorlog was er nauwelijks werkloosheid als gevolg van de positieve ontwikkelingen binnen de industrie. In figuur 5.1 is te zien dat de problemen voor Helmond begonnen vanaf 1972. De economie begon al terug te lopen eind jaren '60, maar de eerste gevolgen hiervan werden zichtbaar in de statistieken vanaf 1972. Het ETIN (1967) stelde dat de werkgelegenheid in de jaren '60 in Helmond in de problemen kwam door een

eenzijdige oriëntatie op twee bedrijfstakken (textiel en metaal) en de afhankelijkheid van een klein aantal bedrijven. De bestaande bedrijven hadden een geringe groeikracht en nieuwe vestigingen van bedrijven boden maar weinig nieuwe arbeidsplaatsen (ETIN, 1958, 1967). Er was te weinig vervangende werkgelegenheid. De afname van de industrie kon maar gedeeltelijk worden opgevangen door een groei van andere sectoren zoals de dienstensector (ETIN, 1967). Hierdoor verergerden de problemen in de jaren '70 en '80 en in die tijd was er een sterke stijging van de werkloosheid.

Helmond had rond 1975 te kampen met een werkloosheidspercentage van rond de 8%. Vooral jongeren onder de 23 jaar konden moeilijk aan een baan komen. Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt sloten onvoldoende op elkaar aan, de jongeren hadden vaak een te hoge opleiding voor het arbeidsaanbod. Deze groep hoger opgeleide jongeren had eerder werk kunnen vinden in Eindhoven, maar ook daar had de industrie het zwaar en kwamen veel mensen op straat te staan. Vooral binnen de elektro- en metaalindustrie was sprake van stagnatie (Adang & Van Oorschoot, 1995, pp. 79-85; Gemeente Helmond, 1981). Een volgende recessie midden jaren '70 betekende een verdere verslechtering voor de stad. Uit een sterktezwakte analyse van Helmond uitgevoerd door de regionale ontwikkelingsmaatschappij NV Induma bleek dat de stad nog te afhankelijk was van de textiel-, en metaalindustrie, want Helmond kende een oververtegenwoordiging in deze bedrijfstakken ten opzichte van Nederland. Deze bedrijfstakken hadden te maken met een terugloop in de werkgelegenheid waardoor de werkgelegenheid in Helmond ook verslechterde (NV Induma, 1986). De werkloosheid steeg tot 22% in 1982. Het gemeente bestuur luidde meerdere malen de noodklok bij de overheid, maar zelfs de overheid kon niet voorkomen dat Helmond tot midden jaren '90 het zorgenkindje van Zuidoost-Brabant bleef (Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 100-101). Want ondanks het feit dat de werkloosheid vanaf het begin van de jaren '80 terug liep, was het werkloosheidspercentage in Helmond nog altijd veel hoger dan in andere regio's in Zuidoost Brabant. In de jaren '90 daalt de werkloosheid, met opnieuw een kleine stijging rond 2005.

De werkloosheid in Helmond ligt in 2010 nog steeds structureel hoger dan in de rest van Nederland. Eind 2008 stond 8,8% van de beroepsbevolking als werkzoekende ingeschreven. Het aantal werklozen is in 2009 als gevolg van de recessie wel toegenomen, maar de toename was minder sterk dan in de omliggende omgeving (Aalders & Geijers, 2011; Gemeente Helmond, 2009). Aalders & Geijers concluderen dat er sprake is van een mismatch op de arbeidsmarkt. Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt sluiten niet goed op elkaar aan (Aalders & Geijers, 2011, p. 12). Daarnaast is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking lager dan het Nederlandse gemiddelde. Het aandeel lager opgeleiden in de beroepsbevolking neemt wel langzaam af (Gemeente Helmond, 2009).

De ontwikkeling van de werkloosheid lijkt redelijk te kloppen met de ontwikkeling van de industrialisatie in Helmond. De teloorgang van de traditionele industrieën in de stad gaat hand in hand met een stijging van de werkloosheid in de stad. Dit beeld zou ook terug moeten komen in de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de stad.

5.1.2 Ontwikkeling van de werkgelegenheid

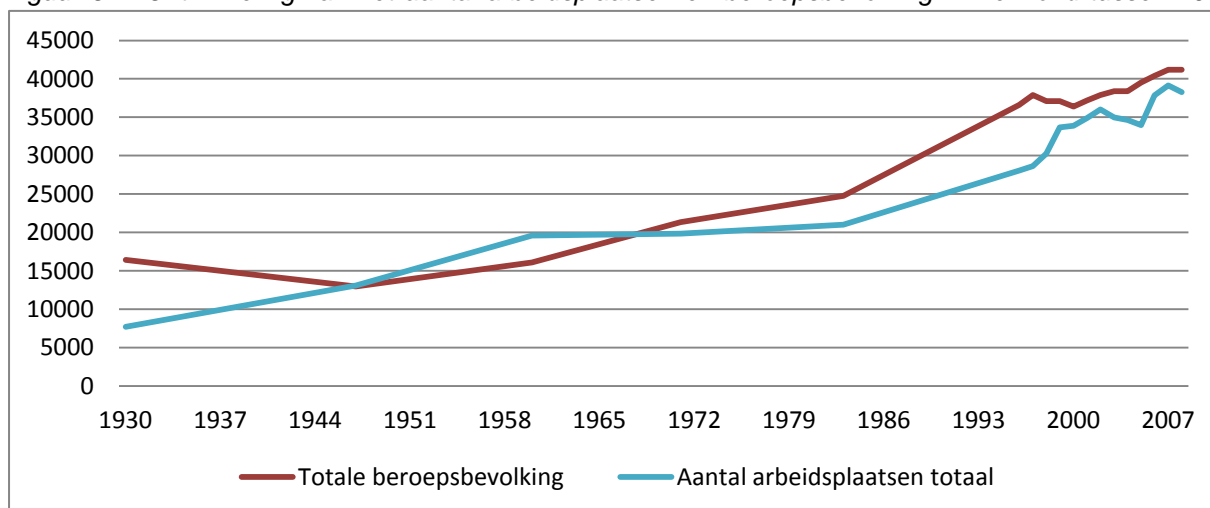
De werkgelegenheid wordt bekeken aan de hand van de ontwikkeling van het totaal aantal arbeidsplaatsen en de omvang van de beroepsbevolking in de stad. De stijging van de werkgelegenheid na de Tweede Wereldoorlog is goed te zien. Tussen 1945 en het eind van de jaren '60 was het aantal arbeidsplaatsen in de stad groter dan de totale beroepsbevolking. Dit betekent dat Helmond in die periode een belangrijk centrum was voor werkgelegenheid in de regio. Vanaf begin jaren '60 is een afname te zien van het aantal arbeidsplaatsen. Opvallend is dat de sterke afname van het aantal arbeidsplaatsen binnen de industrie niet terugkomt in deze figuur. Uit de data blijkt dat er zelfs geen sprake is van een afname van het totaal aantal arbeidsplaatsen tussen 1972 en 1983. Het lijkt aannemelijk dat andere sectoren het verlies aan arbeidsplaatsen binnen de industrie hebben opgevangen. De ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector wordt in de volgende paragraaf besproken.

In figuur 5.2 is te zien dat het aantal arbeidsplaatsen tussen 1972 en 1985 nauwelijks veranderde. In die periode was wel sprake van een sterke stijging van de beroepsbevolking. Twee oorzaken lijken hieraan ten grondslag te liggen. Ten eerste de algemene bevolkingsontwikkeling vanaf de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog was er sprake van een geboortegolf in Nederland. Deze 'baby boomers' kwamen ongeveer vanaf eind

jaren '60 op de arbeidsmarkt terecht (Van Dalen e.a., 2006). Een tweede belangrijke ontwikkeling voor Helmond specifiek is de aanwijzing van Helmond als Groeistad. Hiermee kreeg Helmond de taak om in de jaren '80 grootschalige woningbouwprojecten uit te voeren om zo nieuwe bevolkingsgroepen naar de stad te trekken. De achterliggende redenen voor de aanwijzing tot Groeistad en de ontwikkelingen die de Groeistad-status teweeg hebben gebracht, worden in het volgende hoofdstuk uitgebreid toegelicht. Hier is het voldoende om te stellen dat de aanwijzing tot Groeistad betekende dat de bevolking in Helmond sterk groeide in de jaren '70 en '80 door de instroom van nieuwe inwoners. Hierdoor nam de beroepsbevolking ook sterk toe. Het aantal arbeidsplaatsen bleef achter bij de ontwikkeling van de beroepsbevolking, waardoor werkloosheid ontstond.

Daarnaast kende van oudsher Helmond ook een sterke inkomende pendel vanuit omliggende gemeenten. In 1960 kwamen er ongeveer 6.000 werkforensen naar Helmond toe. In 1979 waren dit er zelfs bijna 7.000 (CBS, 1960; Gemeente Helmond, 1981). Blijkbaar was er voldoende werk voor deze werkforensen in Helmond. Misschien was deze groep beter opgeleid dan het grootste deel van de plaatselijke beroepsbevolking. Maar er kunnen ook andere redenen aan de stijging van het forensisme ten grondslag liggen. Deze zijn niet onderzocht. Wat wel duidelijk wordt, is dat het forensisme tussen 1960 en 1979 gestegen is, maar het aantal arbeidsplaatsen in deze periode ongeveer gelijk gebleven is. De werkforensen bezetten arbeidsplaatsen die anders door de lokale beroepsbevolking zouden worden bezet. Daarom is de stijging van het forensisme een derde verklaring voor de stijging van de werkloosheid in Helmond in de jaren '70.

Figuur 5.2: Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen en beroepsbevolking in Helmond tussen 1930-2008

Bronnen: CBS, 1930, 1960, 1971; CBS, Statline 2011; ETIN, 1947; NV Induma, 1986. Bewerkt door auteur.

Vanaf het midden van de jaren '80 nam het aantal arbeidsplaatsen in Helmond weer toe. Deze ontwikkeling gaat samen met de daling van de werkloosheid die te zien is in figuur 5.1. In de volgende paragraaf wordt onderzocht vanuit welke sectoren de toename van de werkgelegenheid in de jaren '80 afkomstig is.

De ontwikkeling van de werkloosheid en het aantal arbeidsplaatsen en de totale beroepsbevolking zeggen iets over de veerkracht van Helmond. Door veranderingen in de vraag en toenemende concurrentie konden de belangrijke bedrijven in de industrie zich niet staande houden. Vooral in de textielindustrie waren de problemen groot in de jaren '70 en '80 met een terugloop van het aantal arbeidsplaatsen en hoge werkloosheid als gevolg. Uit figuren 5.1 en 5.2 is op te maken dat het bedrijfsleven in Helmond niet meteen een antwoord had op de problemen in de belangrijkste industrieën. Er was onvoldoende vervangende werkgelegenheid in de stad. De werkloosheid liep op en er kwamen ook geen nieuwe arbeidsplaatsen bij. Na het midden van de jaren '80 begon de werkloosheid terug te lopen.

Vanaf het midden van de jaren '90 lag de werkloosheid in Helmond voor het eerst niet hoger dan het Nederlandse gemiddelde (De Jager, 2006). Het aanpassingsproces heeft echter lang geduurd, ongeveer vanaf begin jaren '70 tot het begin van de jaren '90. In die periode kende Helmond een hoge werkloosheid (figuur 5.1) en een zeer beperkte toename van het aantal arbeidsplaatsen (figuur 5.2). Op basis van de

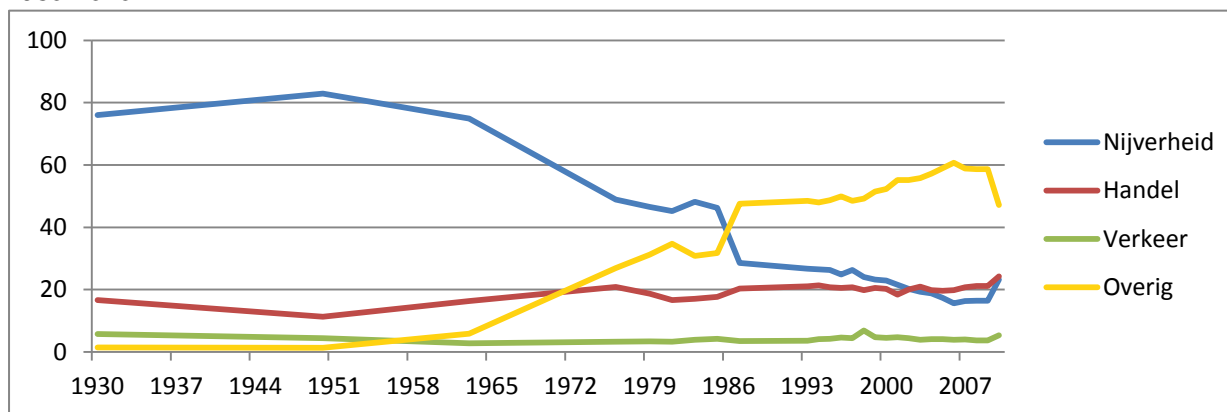
gegevens kan worden gesteld dat Helmond in die jaren niet veerkrachtig was. Het is interessant om te onderzoeken hoe dit komt en hoe het aanpassingsproces in Helmond uiteindelijk wel heeft plaatsgevonden. In de volgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingen binnen de verschillende sectoren. Er wordt gekeken aan welke sectoren de toename van het aantal arbeidsplaatsen eind jaren '80 toe te schrijven is.

5.1.3 Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector

Uit figuur 5.3 kan aanvullende informatie gehaald worden over de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen. In deze figuur wordt de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector weergegeven. Voor Helmond is er vanaf 1930 informatie beschikbaar met betrekking tot de verdeling van het aantal arbeidsplaatsen over de verschillende sectoren. De data uit 1930 en 1950 maken enkel onderscheid tussen de sectoren nijverheid, handel, verkeer en overig. De ontwikkeling van de arbeidsplaatsen wordt daarom onderzocht aan de hand van twee grafieken (figuur 5.3 en figuur 5.4). Voor de eerste grafiek wordt de indeling uit 1930 en 1950 gehanteerd, zodat ook deze gegevens meegenomen kunnen worden (figuur 5.3). Vanaf 1963 is meer gedetailleerde informatie beschikbaar. Figuren 5.4 en 5.5 geven een overzicht van de ontwikkelingen van het aantal arbeidsplaatsen per sector gebaseerd op de SBI '93 indeling (zie bijlage 1). Aangezien niet voor alle jaren relevante data te vinden is, is gekozen om een aantal jaren weer te geven. Er is getracht om even grote intervallen te hanteren tussen de jaren, maar dit bleek niet voor alle periodes mogelijk. Desalniettemin kan de ontwikkeling van de verdeling van de sectoren redelijk goed in beeld gebracht worden.

In figuur 5.3 staan de sectoren nijverheid, handel, verkeer en overig centraal. De sector 'nijverheid' bestaat uit de industrie en voor een aantal jaren ook uit de bouwnijverheid. In later jaren wordt de bouwnijverheid als aparte sector gezien en valt de bouwnijverheid onder 'overig'. Onder 'handel' vallen de handel (groothandel, detailhandel) en het bank- en verzekeringswezen. Met 'vervoer' worden transport, opslag en communicatie bedoeld. Onder 'overig' vallen de landbouw (voor zover daar gegevens over beschikbaar zijn), de zakelijke dienstverlening en overheidstaken.

Figuur 5.3: De ontwikkeling van het aandeel van de sectoren in het aantal arbeidsplaatsen in Helmond tussen 1930-2010

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Helmond, 1980-1989, LISA, 2011. Bewerkt door auteur.

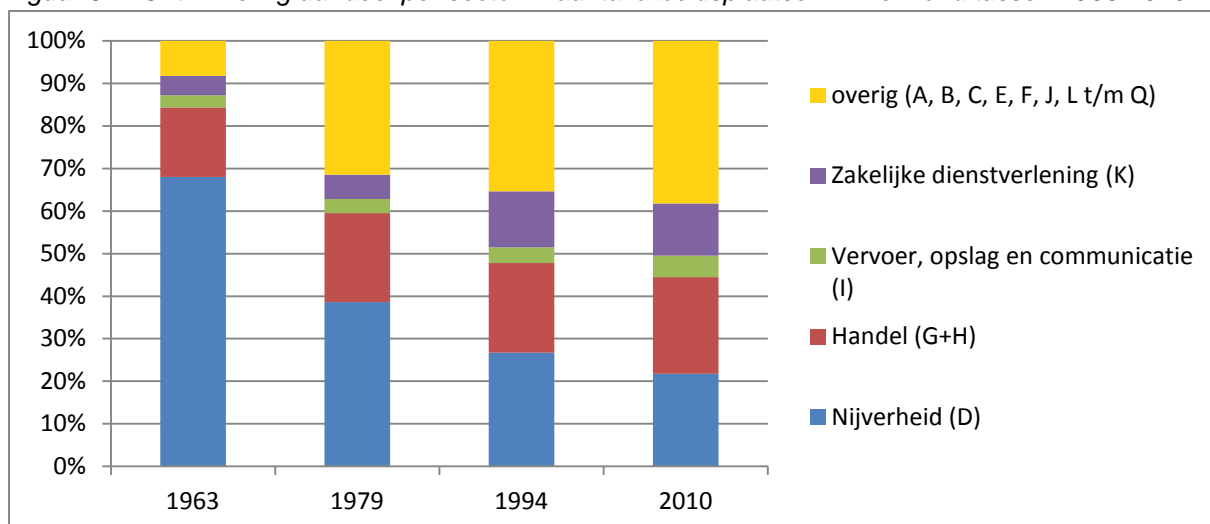
Lange tijd was het overgrote deel van het aantal arbeidsplaatsen afkomstig uit de nijverheid (industrie) (figuur 5.3). Rond de jaren '50 was meer dan 80% van het aantal arbeidsplaatsen in Helmond afkomstig uit een industrietak. Na 1960 begon het aandeel snel te dalen en in de jaren '80 is de industrie voor het eerst in decennia niet meer de belangrijkste sector als het gaat om het aantal arbeidsplaatsen. De overige sectoren (waar bijvoorbeeld de dienstverlening, gezondheidszorg en onderwijs deel van uitmaken) telden meer arbeidsplaatsen.

Het belang van de handel neemt in de jaren '90 toe. Tussen ongeveer 1975 en 1985 was er minder werk in deze sector. Dit trok in de jaren '90 weer aan en het aandeel van deze sector is sindsdien langzaam gegroeid.

Uit figuur 5.4 kan aanvullende informatie over het belang van de verschillende sectoren verkregen worden. In deze grafiek is te zien dat de industrie in 1963 zorgde voor ongeveer 70% van het totaal aantal arbeidsplaatsen. Dit aandeel neemt af door de tijd, in 2010 is het gedaald tot minder dan 20% van het totaal aantal arbeidsplaatsen. Deze daling is te verklaren door zowel een afname van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie als een toename van het aantal arbeidsplaatsen in andere sectoren. Het aandeel van de sectoren handel, zakelijke dienstverlening en de overige sectoren neemt in deze periode juist toe. Dit komt ook naar voren in figuur 5.3.

In de industrie nam het aantal arbeidsplaatsen af door verschillende redenen. De belangrijkste reden was het verdwijnen van industriële bedrijvigheid. Zoals in het literatuuronderzoek naar voren is gekomen, waren de problemen het grootst in de textielindustrie. Arbeidstekorten hadden de lonen doen opdrijven. Daarnaast gingen veel bedrijven over op kapitaalintensieve vormen van productie, waardoor de productiviteit sterk steeg. Dit terwijl de vraag naar de meest traditionele textielproducten, zoals dekens en katoenen luiers terug liep. De consument koos in toenemende mate voor luxe artikelen. In Helmond betekende de toenemende concurrentie, stijgende productie en afnemende vraag het einde voor een groot aantal bedrijven. De weverij van Ramaer; Claus Garen en Weefindustrie; Carp; Terwindt, Arntz & Holtuz en confectiebedrijf Leco hielden tussen 1961 en 1978 op te bestaan. Bij andere bedrijven werden ingrijpende reorganisaties doorgevoerd, zoals bij Hatéma en Diddens & Van Asten. Al deze ontwikkelingen zorgden voor een afname van het aantal arbeidsplaatsen (De Jager, 2006). Dezelfde ontwikkelingen waren zichtbaar in de metaalindustrie waar ook veel arbeidsplaatsen verloren gingen.

Figuur 5.4: Ontwikkeling aandeel per sector in aantal arbeidsplaatsen in Helmond tussen 1963-2010

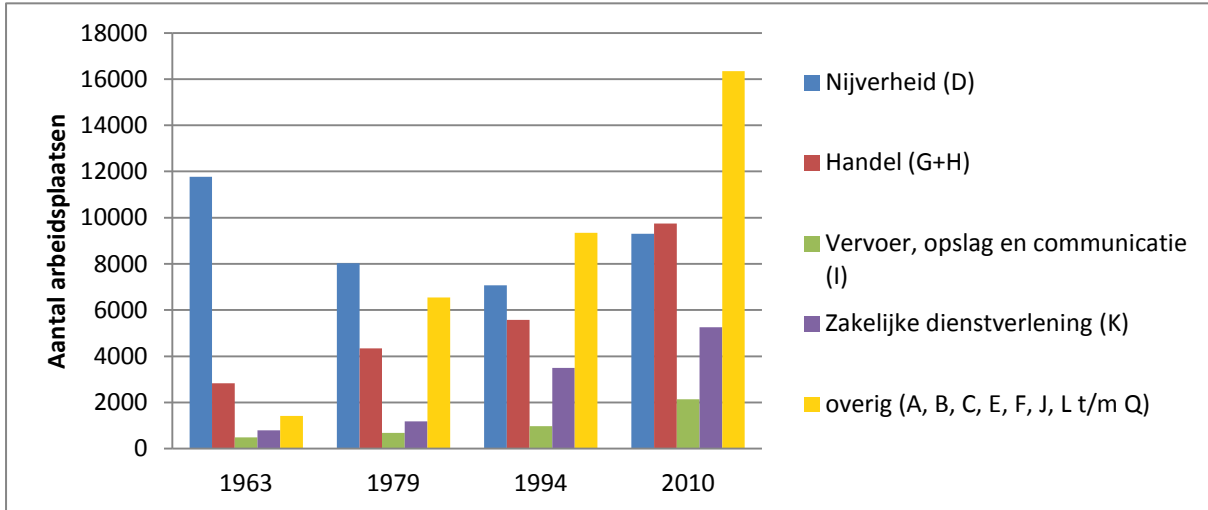
Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Helmond, 1980-1989. LISA, 2011. Bewerkt door auteur.

De ontwikkelingen binnen de industrie in combinatie met een toename van de (beroeps)bevolking in Helmond zorgden voor een hoge werkloosheid. De werkloosheid in Helmond kon gedeeltelijk opgevangen worden door groei in de zakelijke dienstverlening, maar de toename van de werkgelegenheid in de dienstverlening was lange tijd onvoldoende om de hoge uitstroom uit de industrie te compenseren. De industrie bleef tot midden jaren '80 in Helmond overheersen (figuur 5.3). De verhouding industrie/dienstensector was 48%-52% voor Helmond in 1976, terwijl voor Nederland als geheel de verhouding 39%-61% gold (Gemeente Helmond, 1981).

Zoals uit voorgaande figuren naar voren is gekomen, groeide het aantal arbeidsplaatsen in de jaren '70 en '80 nauwelijks. Eind jaren '80 nam het aantal arbeidsplaatsen weer toe. Deze groei is toe te schrijven aan een toename van het aantal banen in de zakelijke dienstverlening en 'overige' sectoren (figuur 5.4).

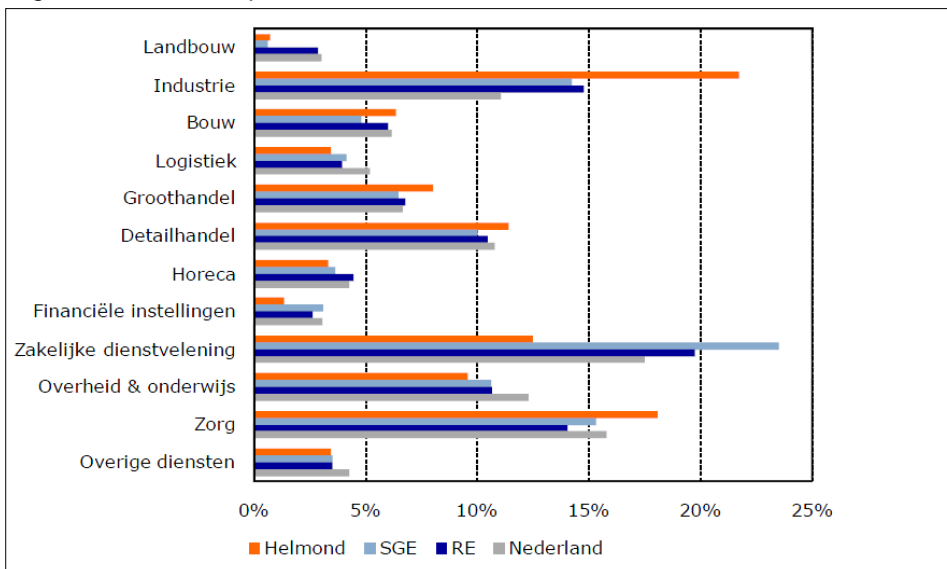
Figuur 5.5: Ontwikkeling totaal aantal arbeidsplaatsen per sector in Helmond tussen 1963-2010

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Helmond, 1980-1989, LISA, 2011. Bewerkt door auteur.

Beide sectoren zorgden in 1994 samen voor ongeveer de helft van het aantal arbeidsplaatsen. Ook als naar de absolute aantallen gekeken wordt, valt op dat de overige sectoren, handel en de zakelijke dienstverlening in de jaren '90 sterk gegroeid zijn wat betreft het aantal arbeidsplaatsen (figuur 5.5). In 2010 waren er meer dan 16.000 arbeidsplaatsen in de 'overige sectoren'. In figuur 5.6 wordt een meer gedetailleerd beeld van de werkgelegenheid in Helmond in 2010 gegeven. In 2010 waren de sectoren industrie, zorg, detailhandel en zakelijke dienstverlening de grootste sectoren wat betreft werkgelegenheid in Helmond (figuur 5.6). Het aantal arbeidsplaatsen in de industrie is in 2010 gedaald tot 9000 arbeidsplaatsen. Dit betekent dat het aantal arbeidsplaatsen in de industrie sterk is teruggelopen, maar dat de industrie in 2010 nog goed is voor meer dan 20% van de werkgelegenheid in Helmond (Aalders & Geijers, 2011). Helmond is nog steeds een industriestad. Het is interessant te onderzoeken welke industriële bedrijfstakken in 2010 bijdragen aan het aantal arbeidsplaatsen van de industrie als geheel. Dit wordt hieronder uitgewerkt (paragraaf 5.1.5).

Figuur 5.6: Aandeel per sector in aantal banen in 2010

Bron: Aalders & Geijers, 2011, p. 19

Naast het aandeel van de industrie komt uit figuur 5.6 naar voren dat de bedrijfstakken zorg, zakelijke dienstverlening en detailhandel voor veel werkgelegenheid zorgen in de stad. Helmond is voor een aantal jaar op rij benoemd als stad met het beste ondernemingsklimaat, gebaseerd op onderzoek naar de waardering

van ondernemers. Vooral de instelling van de gemeente wordt door de ondernemers als zeer positief gewaardeerd. De gemeente probeert door samenwerking met ondernemers het ondernemingsklimaat voortdurend te verbeteren (Gemeente Helmond, 2009).

De zorg is belangrijk voor de werkgelegenheid in Helmond (figuur 5.6). In het interview met dhr. Geijer is naar voren gekomen dat Helmond een belangrijk centrum is geworden voor gezondheidszorg in de Peelregio. De regio vergrijsst snel en in de toekomst zal de vraag naar zorg toenemen. Dhr. Geijer verwacht dan ook dat de werkgelegenheid in de zorg de komende jaren nog sterk zal toenemen. Het belang van de zorg voor de economie van Helmond gaat ten koste van de zakelijke dienstverlening. De zakelijke dienstverlening in Helmond blijft achter bij andere steden in Nederland in termen van werkgelegenheid. Uit het interview met dhr. Swinkels kwam dit ook naar voren. Hij stelde dat de zakelijke dienstverlening in Helmond moet concurreren met de sterkere zakelijke dienstverlening in Eindhoven.

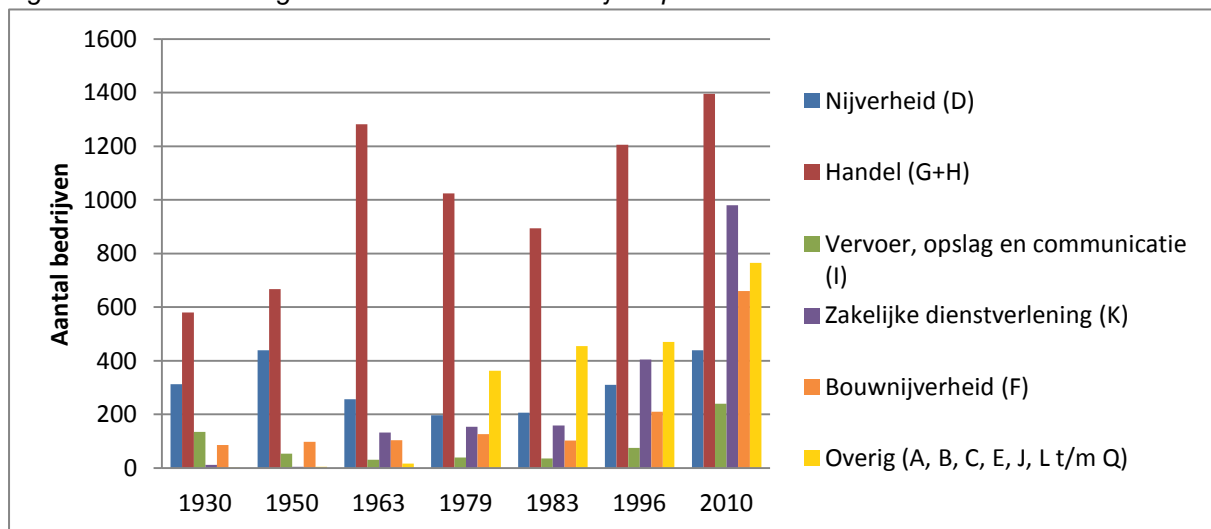
De toename van het totaal aantal arbeidsplaatsen eind jaren '80 in Helmond is toe te schrijven aan de toename van het aantal arbeidsplaatsen in de zakelijke dienstverlening, zorg en detailhandel. Deze sectoren vormen nu de belangrijkste sectoren in termen van werkgelegenheid voor Helmond samen met de industrie. Het is opvallend dat de industrie na een daling in de jaren '70 en jaren '80 de laatste jaren bezig lijkt aan een comeback. Meer dan 20% van de werkgelegenheid in Helmond is afkomstig uit de industrie. In paragraaf 5.1.5 worden de ontwikkelingen binnen de industrie nader toegelicht.

In de volgende paragraaf wordt gekeken naar de ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector als aanvulling op de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen.

5.1.4 Ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector

De ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector zegt iets over de ontwikkelingsrichting van de bedrijvigheid in een stad. Als er veel bedrijven in een bepaalde sector bijkomen door de tijd, betekent dit dat deze sector belangrijker wordt voor de economie van de stad. Er zullen voornamelijk nieuwe bedrijven worden opgericht in sectoren die groeien of waarin groei wordt verwacht. Figuur 5.7 laat de ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector zien in de stad. In de figuur is te zien dat de 'overige' sectoren pas vanaf 1979 worden weergegeven. Voor de meeste van de sectoren die tot deze categorie behoren was voor 1979 geen informatie beschikbaar.

Figuur 5.7: Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per sector in Helmond tussen 1930-2010

Bronnen: CBS 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Helmond 1980-1989; NV Induma, 1986. Bewerkt door auteur.

Opvallend is dat de sector industrie nooit de grootste sector was gezien het aandeel in het aantal bedrijven. De overheersing van het grootbedrijf in de industrie tot in de jaren '70 lijkt hiervoor een belangrijke verklaring. De handel heeft als sector voor alle weergegeven jaren het grootste aandeel. In 2010 vallen de meeste bedrijven in de stad onder de sector handel. Daarnaast is te zien dat het aantal bedrijven in de industrie na

1950 afneemt en dat het aantal bedrijven in andere sectoren toeneemt. In 1996 neemt het aantal bedrijven in de industrie echter weer toe en in 2010 telt Helmond ongeveer 450 bedrijven die tot de industrie behoren. Voor alle weergegeven jaren is handel de grootste sector. Tussen 1983 en 2010 is het aantal bedrijven in de zakelijke dienstverlening en in het vervoer, opslag en communicatie sterk gegroeid. In dezelfde periode is een toename te zien in het aantal bedrijven in de 'overige' sectoren.

In 1963 was ongeveer 70% van de werkgelegenheid in Helmond afkomstig uit de industrie (figuur 5.5). Dit komt neer op meer dan 12000 arbeidsplaatsen. De werkgelegenheid was afkomstig van ongeveer 250 industriële bedrijven (figuur 5.8). In 2010 telt Helmond ongeveer 350 bedrijven in de industrie die samen ongeveer 9000 arbeidsplaatsen genereren. Blijkbaar is het type bedrijvigheid in de industrie veranderd. Er zijn meer bedrijven in het Midden- en Klein Bedrijf (MKB) bijgekomen. In de volgende paragraaf wordt hier verder bij stilgestaan. Helmond wordt niet meer gedomineerd door grootschalige industriële bedrijvigheid, toch kent de stad ook nu nog relatief veel grootschalige bedrijvigheid. In 1950 behoorde ongeveer 2% van het bedrijfsleven tot het grootbedrijf. De stad telde toen twee bedrijven met meer dan 2000 werknemers, beide bedrijven behoorden tot de textielindustrie. In 2010 was 57,7% van de werkgelegenheid in de industrie afkomstig uit bedrijven met meer dan 100 werknemers. Dit komt neer op ongeveer 5200 arbeidsplaatsen in het grootbedrijf. De overheersing van een aantal grote industriële bedrijven in Helmond is afgenomen, maar nog steeds bestaat een aantal grote spelers.

Bovenstaande figuren worden gebruikt om uitspraken te kunnen doen over de rol *related of unrelated variety* in de ontwikkeling van Helmond. Zoals in het methodologische hoofdstuk is uitgelegd, heeft *related variety* te maken met technologisch nabije bedrijvigheid. De verdeling die in figuren 5.3, 5.4 en 5.5 wordt gebruikt, zegt weinig over het bestaan van *related variety*. Het is aannemelijk te veronderstellen dat de sectoren die worden onderscheiden in de SBI '93 (codes A t/m Q) onderling nauwelijks technologische nabijheid vertonen. Daar is de verdeling van de sectoren immers op gebaseerd. Het is zinvoller om te kijken naar de ontwikkelingen binnen een sector, zoals hieronder gedaan wordt.

Desalniettemin kan aan de hand van de ontwikkeling van de verschillende sectoren iets gezegd worden over de aanwezigheid van *related of unrelated variety*. De industrie was tot de jaren '80 de belangrijkste sector voor Helmond in termen van werkgelegenheid ondanks de terugloop van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie. De teloorgang van enkele belangrijke traditionele industrieën in combinatie met de toenemende werkloosheid in de jaren '70 wijst erop dat er geen sprake van was de opname van arbeid in *related variety*. De afname van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie duidt erop dat er geen sprake kan zijn geweest van ontwikkeling in *related variety*. Als dit wel het geval zou zijn geweest, was het aantal arbeidsplaatsen in de industrie gelijk gebleven of gestegen en was er geen stijging van de werkloosheid geweest.

De economie van Helmond werd ten tijde van de problemen in de industrie gekenmerkt door *unrelated variety*. Naast de industrie was de handel een belangrijke sector, vooral in termen van het aantal bedrijven. Daarnaast was een belangrijk deel van de werkgelegenheid afkomstig uit de 'overige' sectoren. Zowel de handel als de 'overige' sectoren kunnen verondersteld niet technologisch gerelateerd te zijn aan de industrie.

Het feit dat de werkloosheid zo snel zo hard kon oplopen, wijst er daarnaast op dat Helmond in die periode weinig veerkracht had. De werkgelegenheid die verloren ging in de industrie kon lange tijd ook niet door andere sectoren opgevangen worden. Weliswaar groeide de dienstensector, maar deze groei kon het verlies in de industrie niet geheel compenseren. Het omslagpunt kwam pas in de jaren '90, toen de werkloosheid in Helmond daalde tot het Nederlandse gemiddelde. Blijkbaar had Helmond een aantal jaren onvoldoende veerkracht en konden de negatieve ontwikkelingen in de industrie onvoldoende opgevangen worden.

Toch heeft Helmond zich later wel hersteld. Uit bovenstaande figuren is gebleken dat de industrie, handel, zakelijke dienstverlening en zorg sterk gegroeid zijn sinds de jaren '90 in termen van arbeidsplaatsen en aantal bedrijven. Het herstel van Helmond is toe te schrijven aan de ontwikkelingen in deze sectoren. In het volgende hoofdstuk wordt gezocht naar verklaringen voor de ontwikkelingen in de verschillende sectoren en de achterliggende processen.

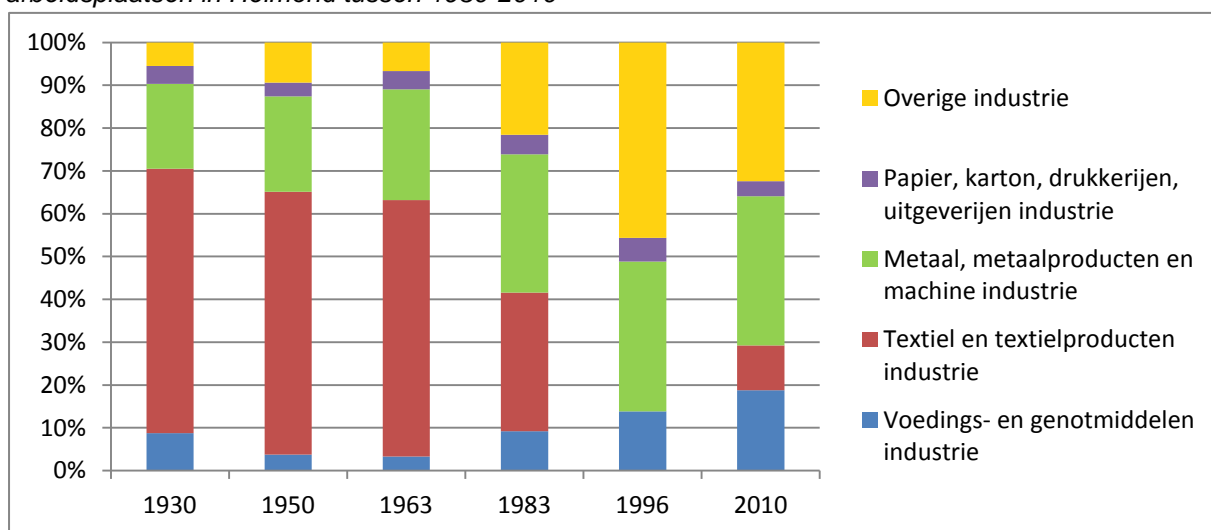
Helmond is nog steeds een industriestad. Of beter gezegd, Helmond is weer een industriestad geworden. Dit is ook uit de interviews naar voren gekomen. De traditionele industrieën zijn grotendeels verdwenen en er zijn andere bedrijfstakken voor in de plaats gekomen. Daarnaast is het MKB belangrijker

geworden binnen de industrie, ook al speelt het grootbedrijf nog steeds een rol van betekenis in Helmond. De ontwikkelingen binnen de industrie staan in de volgende paragraaf centraal. De opkomst van de 'overige' sectoren in Helmond waaronder zorg en zakelijke dienstverlening laat zien dat de economische structuur van Helmond zich verbreed heeft. Compleet nieuwe bedrijfstakken zijn tot ontwikkeling gekomen en vormen een belangrijke bron van werk voor Helmond op dit moment.

5.1.5 Ontwikkelingen binnen de industrie

In figuur 5.8 worden de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen binnen de sector industrie weergegeven gebaseerd op de SBI '93 indeling (zie bijlage 1). De weergegeven industrietakken zijn geselecteerd op basis van beschikbaarheid van data en het belang voor Helmond. De industrie in Helmond is ontstaan vanuit de textiel- en metaalindustrie. Onder metaalindustrie vallen de productie van primaire vormen van metaal, maar ook productie van machines en elektrische apparaten. Daarnaast wordt gekeken naar de voedings- en genotmiddelenindustrie en de grafische industrie.

Figuur 5.8: Ontwikkeling van het aandeel van industriële bedrijfstakken gemeten aan het aantal arbeidsplaatsen in Helmond tussen 1930-2010

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Helmond, 1980-1989, LISA, 2011. Bewerkt door auteur.

Uit figuur 5.8 valt op te maken dat de textielindustrie tot 1963 van groot belang was voor de werkgelegenheid in Helmond. Na die tijd nam het aandeel van de textiel in termen van het aantal arbeidsplaatsen in rap tempo af. Voor 1996 zijn geen data met betrekking tot de textielindustrie gevonden, waardoor deze industrietak in 1996 niet in de grafiek is opgenomen. In 2010 was de textielsector nog goed voor een kleine 10% van de totale werkgelegenheid in de industrie.

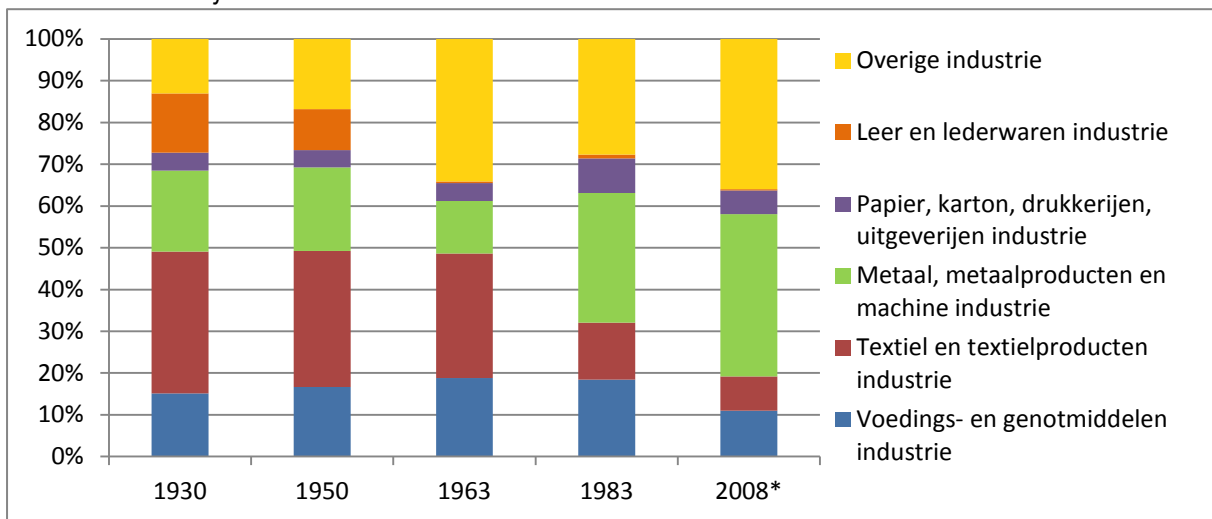
Door de tijd is het aandeel van de metaalindustrie weinig veranderd. Dit betekent niet dat het aantal arbeidsplaatsen in deze bedrijfstak altijd gelijk was. In 1963 werkten ongeveer 3000 mensen in de metaalindustrie. Dit aantal was in 2010 gedaald tot ongeveer 2300 arbeiders. Er is een afname in de metaalindustrie waar te nemen, maar deze daling was niet zo sterk als in bijvoorbeeld de textielindustrie.

In 1930 waren er vooral veel bedrijven in de textiel- en metaalindustrie (figuur 5.9). Daarnaast hadden de voedings- en genotmiddelenindustrie en de leer- en lederwarenindustrie een aandeel van ongeveer 15%. Het aandeel van de metaalindustrie is door de tijd toegenomen. In 2008 was bijna 40% van alle bedrijven in de industrie afkomstig uit deze bedrijfstak, wat neerkomt op ongeveer 500 bedrijven voor de hele deelregio Helmond. De textiel- en voedingsmiddelenindustrie hebben vanaf 1963 aan belang ingeboet.

Uit de interviews is naar voren gekomen dat een deel van de traditionele industriële structuur nog bestaat. Nog steeds zijn de textiel-, metaal- en voedingsmiddelenindustrie belangrijk voor Helmond. Dit komt enerzijds omdat een aantal van de grote industriële spelers nog steeds bestaat. Anderzijds komt dat door de groei van het industriële MKB. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht hoe het industriële MKB heeft

kunnen groeien.

Figuur 5.9: Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per industriële bedrijfstak als percentage van het totaal aantal bedrijven in de industrie in Helmond tussen 1930-2010

* Gegevens 2008 zijn voor de hele deelregio Helmond

Kader 5.1: Ontwikkelingen binnen twee traditionele industriële bedrijven: Nedschroef en Vlisco

Koninklijke Nedschroef Holding NV is ontstaan vanuit de klinknagels, moeren en schroefboutenfabriek van de gebroeders Van Thiel. Zij openden in 1894 hun boutenfabriek in Helmond. In 1920 ging het bedrijf na enkele eerdere naamswijzigingen verder onder de naam Nederlandse Schroefboutenfabriek N.V.. Na de Tweede Wereldoorlog ging het bedrijf zich richten op onderdelen voor de rijwielinindustrie en allerlei machines voor de productie van moeren en schroefbouten. In de jaren '70 liep de vraag bij de traditionele afnemers zoals de spoorwegen en de scheepsbouw terug en moest het bedrijf op zoek naar nieuwe afzetmarkten. De *automotive* industrie (met als grote speler DAF) werd een belangrijke nieuwe klant. Ondanks reorganisaties, overnames en de beursgang in 1987 is de holding van het bedrijf in Helmond gebleven. Op dit moment richt het bedrijf zich op bevestigingsmiddelen voor de *automotive* en machines en gereedschappen voor toeleveranciers aan de *automotive* (VICH, 2006).

Vlisco Helmond B.V. is sinds 1846 gevestigd in Helmond. Het bedrijf heeft zich vanaf de start bezig gehouden met het ontwerpen en produceren van handbedrukt textiel voor binnen- en buitenland. Pieter Fentener van Vlissingen (vandaar de naam Vlisco) kreeg batiks uit Nederlands-Indië opgestuurd en is begonnen deze op grote schaal te imiteren. Vanaf het eind van de 19^e eeuw is het bedrijf zich gaan richten op de verkoop van stoffen in (West-)Afrika. Vlisco fuseerde met een aantal belangrijke concurrenten en is uiteindelijk in 1972 onderdeel geworden van de holdingmaatschappij Gamma Holding. Na vergeefse pogingen om de Europese markt te betreden, is men zich bij Vlisco geheel gaan richten op de West-Afrikaanse markt. Het ontwerpen van zowel traditionele als moderne dessins staat bij Vlisco centraal. Vlisco is een toonaangevende producent van stoffen in Afrika en zorgt ter plekke ook voor veel werkgelegenheid. In Helmond werken er ongeveer 450 personen bij het bedrijf (VICH, 2006; Vlisco, 2011).

Bronnen: CBS 1930, 1950, 1963; NV Induma, 1986; Gemeente Eindhoven & Gemeente Helmond (2010). Bewerkt door auteur.

Uit figuren 5.8 en 5.9 kan opgemaakt worden dat de industrie in Helmond zich verbreed heeft vanaf de jaren '80. Vanuit de traditionele bedrijfstakken zijn nieuwe industrietakken ontstaan. Er kan gesteld worden dat er sprake is van een soort *regional branching* binnen de industrie. Vanaf 1975 was in Helmond sprake van groei in de moderne toeleveringsindustrie in de elektrotechniek en metaal. De metaalindustrie kreeg te maken met nieuwe klanten. Door te investeren in R&D en reorganisaties probeerden de bedrijven te voldoen aan de eisen van de markt. Bedrijven die zich bezighielden met de techno-industrie kwamen op in de stad. Voorbeelden hiervan zijn AAE (Advanced Automated Equipment) en GPT Axxicon BV. Deze bedrijven

maakten productieapparatuur voor bedrijven als Philips en DAF (Adang & Van Oorschot, 1995, pp. 151-180; De Jager, 2006, pp. 26-27; Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 101). Er is sprake van *regional branching* omdat deze bedrijven gerelateerd zijn aan de traditionele metaalindustrie, maar met nieuwe en innovatieve toepassingen van metaal bezig zijn. Daarom kunnen deze bedrijven gezien worden als nieuwe zijtakken aan de industrietak metaal.

Kader 5.2: Nieuwe industriële bedrijfstakken: Advanced Automated Equipment B.V.

Advanced Automated Equipment B.V. (AAE) is in 1976 opgericht als vertegenwoordiger in Nederland van het Canadese bedrijf AAE. Dit bedrijf maakte trilvullers die worden gebruikt in machines. AAE Helmond begon met de productie van deze trilvullers, maar richtte zich op den duur op de vraag van klanten. Het bedrijf denkt mee met de wensen van de klant en produceert op maat gemaakte proto- en seriebouw machines. AAE doet zaken met bedrijven als ASML, Philips, DAF en Nedcar. Momenteel werken er ongeveer 160 personen bij AAE in Helmond (AAE BV, 2011; VICH, 2006).

Een andere industrie die naar Helmond is gehaald, is de *automotive* industrie. De komst van het hoofdkantoor en de bijhorende productontwikkelingtak van Volvo Car naar Helmond in 1976 betekende een stimulans van de werkgelegenheid in de moderne industrie (NedCar, 2011). Deze ontwikkelingen komen ook in figuur 5.8 terug. De overige industrie neemt vanaf 1983 toe aan belang. Tussen 1990 en 2010 kwam er meer heterogeniteit binnen de industrie met de komst van nieuwe industrietakken zoals voeding, metalelektra, mechatronica en industriële bouw. Het industrieel palet is meer gediversifieerd geworden (Gemeente Helmond, 2011b). In 2010 zorgden de overige industriële bedrijfstakken voor ongeveer 33% van de werkgelegenheid in de industrie. Uit de beschikbare data kan niet goed opgemaakt worden in welke specifieke bedrijfstakken veel arbeidsplaatsen worden gecreëerd (figuur 5.8).

De belangrijkste industriële bedrijfstakken op dit moment zijn *automotive* en de voedingsmiddelenindustrie. Deze bedrijfstakken zijn ook de speerpuntsectoren van de gemeente Helmond. Voor beide bedrijfstakken geldt dat de gemeente sterk heeft ingezet op campusontwikkeling.

De Groene Campus is geopend in 2009. Deze campus is ontwikkeld als een centrum voor onderzoek en ontwikkeling waar bedrijven en onderwijsinstellingen op het gebied van *food* kennis kunnen uitwisselen. Innovatie is binnen deze bedrijfstak van groot belang en Helmond hoopt met het ontwikkelen van de campus veel innovatieve activiteiten naar de stad te halen en te houden. Op dit 'Food Technology Park' worden opleidingen aangeboden op VMBO, MBO en HBO niveau. De *food* industrie was in 2008 goed voor 1100 arbeidsplaatsen. Hierbij gaat het om bedrijven die voedselwaren ontwikkelen, maar ook bedrijven die zich bezig houden met het ontwikkelen en produceren van *food systems* (Aalders & Geijers, 2011; Gemeente Helmond, 2009).

Een tweede campusontwikkeling is gaande op het gebied van *automotive*. Deze industrietak is ontstaan vanuit de vestiging van het R&D centrum van Volvocar in 1979. In 2008 werkten 1600 mensen in de bedrijfstak *automotive*. De *automotive* bedrijven houden zich bezig met onderzoek, ontwikkeling en productie van (o.a.) voertuigontwikkeling, voertuigcommunicatie en veiligheid. De clustering van deze *automotive* bedrijven zorgt voor veel hoogwaardige werkgelegenheid in Helmond (Gemeente Helmond, 2009). Men wil deze werkgelegenheid graag behouden en doen toenemen. De ontwikkelingen van de HighTech Automotive Campus (HTAC) moet hieraan bijdragen. Men probeert onderwijsinstellingen die *automotive* opleidingen aanbieden op MBO en HBO niveau naar de campus te halen. De gemeente is op dit moment hard bezig met de ontwikkeling van de campus. In juni 2011 is een masterplan gepresenteerd. De gemeente wil de campus vestigen rondom een bestaande clustering van *automotive* bedrijven (Gemeente Helmond, 2011c). Met de ontwikkeling van de campus wil Helmond haar positie binnen de Brainportregio Eindhoven versterken.

De huidige industrie in Helmond bestaat uit een combinatie van de traditionele industrieën en nieuwe kennisintensieve industrietakken. Binnen de metaalindustrie is er sprake van *regional branching*. De nieuwe, kennisintensieve industrietakken op het gebied van metaal en elektrotechniek zijn als het ware zijtakken van de industrietakken metaal en machinebouw. De industrie heeft zich voor een deel ontwikkeld in de richting van *related variety*, zoals gezegd geldt dit vooral voor de metaalindustrie. Maar *related variety* speelt ook

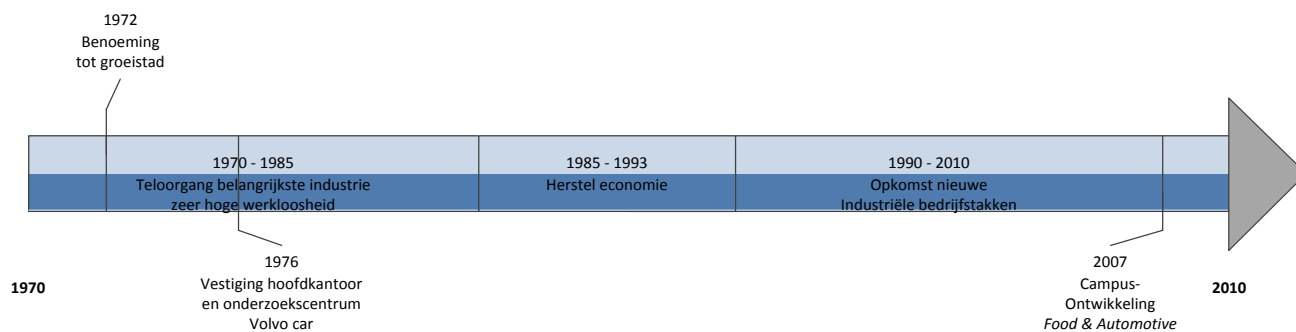

binnen andere industrietakken een belangrijke rol. De industrietakken *food* en *automotive* hebben de laatste decennia aan belang toegenomen. In deze industrietakken wordt in toenemende mate de combinatie gezocht met technieken uit de machinebouw- en metaalindustrie. Dit beeld kwam ook in de interviews naar voren. Dhr. Swinkels noemt Helmond stad van “kennisgeoriënteerde fabricagetechniek”. Er ontstaan in toenemende mate kleine bedrijven die gespecialiseerd zijn in de productie van *hightech* producten. Dat het MKB binnen de industrie belangrijker is geworden, is hierboven al aan bod gekomen. In figuur 5.4 is te zien dat het aantal arbeidsplaatsen in de industrie tot in de jaren '90 afgenomen is. Het aantal bedrijven is juist toegenomen in de laatste drie decennia. Dit wijst op het ontstaan van kleinere bedrijven binnen de industrie. Een toename van het aantal bedrijven en het aantal arbeidsplaatsen in 2010 ten opzichte van de situatie in 1994 wijst erop dat er meer bedrijfjes bijkomen, maar ook dat deze bedrijfjes steeds groter worden, bijvoorbeeld wanneer een bedrijf succesvol is. Dhr. Kerste van de KvK Eindhoven noemt dit soort bedrijven ‘pareltjes’, omdat de bedrijven een nichemarkt hebben gecreëerd waarin ze wereldspelers zijn. In de stad is een brede laag MKB gekomen dat volgens dhr. Kerste “het economisch weefsel van de stad vormt”. Het industriële MKB is vaak gericht op de grote spelers rondom Eindhoven, zoals Philips, DAF en ASML. Dhr. Kuijpers noemt dit “maatwerk industrie”. De industriële bedrijven leveren kwaliteit in een kort tijdsbestek. De industrie in Helmond heeft zich voor een deel ontwikkeld via *regional branching*. De industrie is een kennisintensieve industrie geworden gebaseerd op de traditionele industriële bedrijfstakken metaal en machinebouw. Dit geldt zeker voor de speerpuntsectoren van de gemeente Helmond. In het volgende hoofdstuk wordt verder ingegaan op de ontwikkeling van de traditionele industrieën tot de huidige hightech industrieën, de aanwezigheid van *regional branching* en *related variety*.

5.1.6 Tijdljn ontwikkeling Helmond vanaf 1970

In figuur 5.10 wordt de ontwikkeling in Helmond vanaf 1970 weergegeven in de een tijdljn. Er is te zien dat de stad te maken heeft gehad met een lange periode van teloorgang van de belangrijkste industrieën. De benoeming van Helmond tot groeistad in 1972 en de vestiging van het hoofdkantoor van Volvo Car in Helmond konden op de korte termijn niet voor een snelle toename van de werkgelegenheid zorgen. Het herstel trad ongeveer rond 1985 in met een stijging van het aantal arbeidsplaatsen en een daling van de werkloosheid.

Figuur 5.10: Tijdljn ontwikkeling Helmond vanaf 1970

In de jaren '90 kwamen nieuwe industriële bedrijfstakken tot ontwikkeling in de stad. Mede dankzij de opkomst van deze industrietakken is de industrie nog steeds een belangrijke sector in termen van werkgelegenheid in Helmond. Helmond is nog steeds een industriestad. In het volgende hoofdstuk wordt na gegaan hoe de ontwikkeling van de industrie heeft plaatsgevonden. Er wordt gekeken op welke manier Helmond de problemen in de periode tussen ongeveer 1970 en 1985 te boven is gekomen. In andere woorden, er wordt onderzocht wat de bron van veerkracht is van Helmond waardoor de economie zich heeft n herstellen vanaf ongeveer het midden van de jaren '80.

5.2 Beschrijving van de ontwikkelingen in Oss

De problemen in de industrie in Oss ontstonden iets later dan in Helmond. Uit de literatuurstudie is naar voren gekomen dat de industrie in Oss in de jaren '30 van de 20^e eeuw al te maken had gekregen met een sterke terugloop van de werkgelegenheid. Na deze crisisjaren ontwikkelde de industrie zich stormachtig. In de jaren

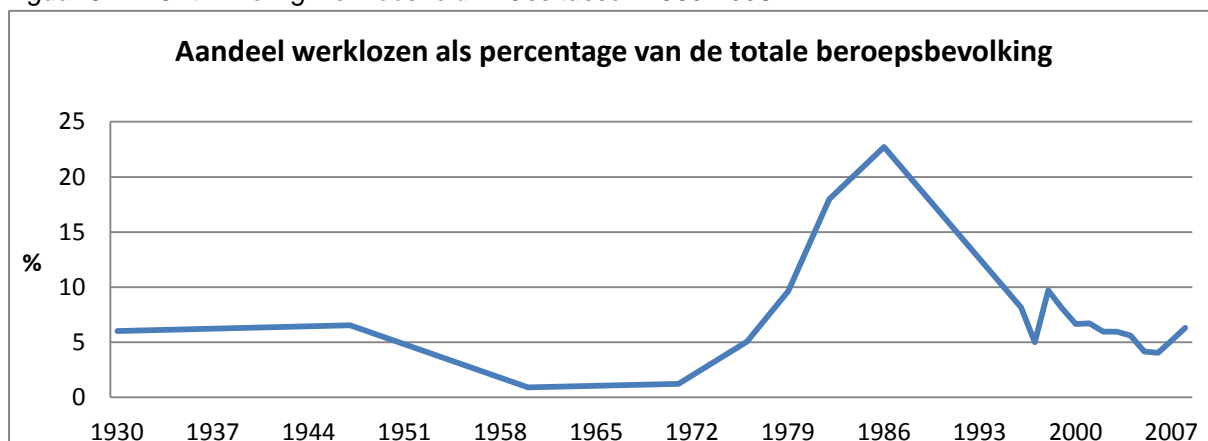
'70 kwam de industrie in Oss echter opnieuw in de problemen. In deze paragraaf staan de ontwikkelingen vanaf die tijd centraal.

5.2.1 Ontwikkeling van de werkloosheid

In figuur 5.11 wordt de ontwikkeling van de werkloosheid in Oss weergegeven. Hierbij gaat het om het aantal werklozen als percentage van de totale beroepsbevolking.

Uit figuur 5.11 komt naar voren dat na de Tweede Wereldoorlog het aantal werklozen als percentage van de totale beroepsbevolking begon af te nemen. Dit was hoogstwaarschijnlijk het gevolg van het herstel van de industrie na de crisis in de jaren '30 en de Tweede Wereldoorlog. De bedrijven in Oss draaiden op volle toeren, waardoor er een hoge vraag naar arbeid was en er bijna niemand ongewild zonder baan hoefde te zitten. De ontwikkeling die in figuur 5.11 te zien is, komt overeen met datgene wat uit de literatuurstudie naar voren gekomen is. Tot het begin van de jaren '70 ging het goed met de industrie in Oss. Vanaf het midden van de jaren '70 sloeg dit beeld om. De werkloosheid nam toen snel toe als gevolg van verandering van de vraag en toegenomen concurrentie. De stijging van de werkloosheid is voor een groot deel toe te schrijven aan ontwikkelingen binnen de vleesverwerkende industrie.

Figuur 5.11: Ontwikkeling werkloosheid in Oss tussen 1930-2008

Bronnen: CBS, 1930, 1960, 1971; CBS, Statline, 2011; ETIN, 1947; Gemeente Oss, 1976-1985, 1998, 1999, 2000. Bewerkt door auteur.

De families Van Zwanenberg en Hartog waren decennia lang elkaars concurrent geweest binnen de vleesverwerkende industrie in Oss. De concurrentie was soms op het scherpst van de snede, maar beide partijen hadden ook geprobeerd om samen te werken. Het kwam echter pas in 1970 tot een fusie en de bedrijven gingen verder als de Unilever Vleesgroep (UVG). De fusie betekende het ontslag van 1250 arbeiders. Dhr. Mink legt uit dat de UVG aanvankelijk financieel goed functioneerde, maar in de problemen kwam door prijsstijgingen in de grondstoffen en een exportverbod vanuit Amerika. Zelfs ondanks de fusie had de UVG te maken met verliezen, ontslagen en inkrimping. Toen de UVG in een verliespositie kwam, werd het hele bedrijf gereorganiseerd. De slachterijen in Oss werden gesloten, waardoor in één klap een grote groep mensen op straat kwam te staan. Dhr. Mink legt uit dat dit een zeer moeilijke beslissing was voor de UVG in sociaal opzicht. Door de reorganisaties ging de UVG wel steeds beter presteren.

Vanaf het begin van de jaren '90 nam de werkloosheid weer af. De kleine toename halverwege de jaren '90 lijkt eerder veroorzaakt door het ontbreken van gegevens uit begin jaren '90. Hierdoor ontstaat er een onvolledig beeld van de werkloosheid tussen 1986-1996.

Door de economische crisis wordt de industrie in Oss fors getroffen. Dit leidt tot een toename van de werkloosheid. In 2009 groeide de werkloosheid met 20%. In 2010 kende Oss werkloosheid van 7,6% wat neerkomt op ongeveer 2600 werklozen (Gemeente Oss, 2011).

5.2.2 Ontwikkeling van de werkgelegenheid

De werkgelegenheid wordt bekeken aan de hand van de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in de

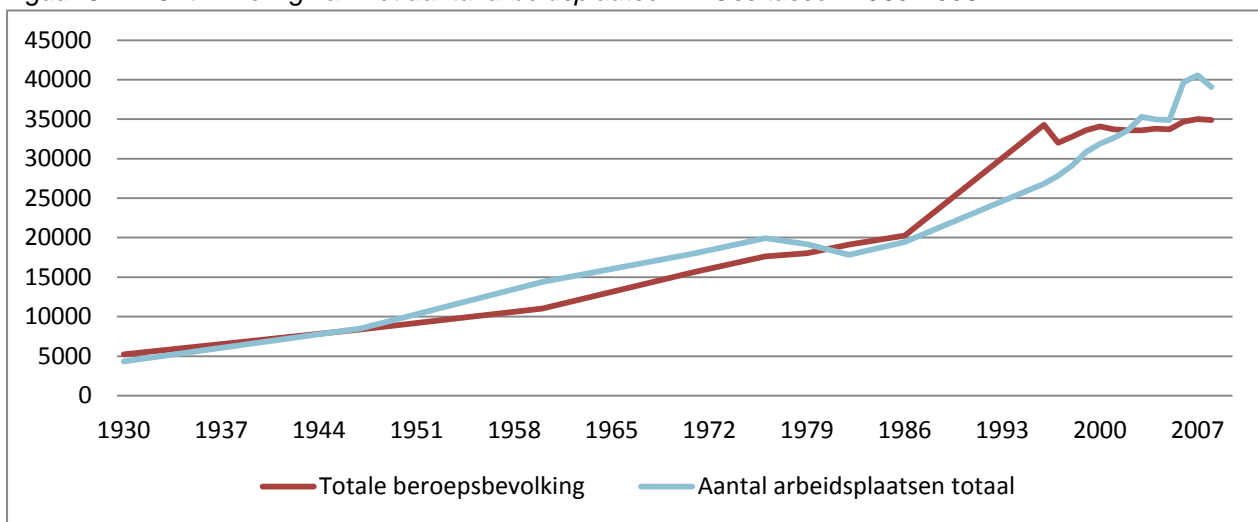

stad. Uit figuur 5.12 kan worden opgemaakt dat tussen er de jaren 1945 en 1980 sprake was van een situatie waarin het aantal arbeidsplaatsen groter was dan de lokale beroepsbevolking.

Dit is opvallend, aangezien er vanaf 1972 sprake was van een stijgende werkloosheid in Oss. Blijkbaar waren er nog wel voldoende arbeidsplaatsen, maar werden deze niet bezet door de plaatselijke beroepsbevolking. Een andere verklaring zou in het verschil in datametingen kunnen liggen. Daarnaast zou het zo kunnen zijn dat de personen die bijvoorbeeld ontslagen werden in de vleesverwerkende industrie niet geschikt waren om de beschikbare arbeidsplaatsen op te vullen, bijvoorbeeld omdat ze niet goed opgeleid waren. Om een beter beeld te krijgen van de ontwikkelingen in het aantal arbeidsplaatsen wordt in de volgende paragraaf gekeken naar het aantal arbeidsplaatsen per sector.

Tussen 1976 en 1986 nam het aantal arbeidsplaatsen in Oss in absolute aantallen sterk af. Dit ging gepaard met een toename van de beroepsbevolking. Beide ontwikkelingen zijn terug te zien in de ontwikkeling van de werkloosheid, welke in die periode sterk op liep (figuur 5.11). De stijging van de beroepsbevolking is enerzijds toe te schrijven aan nationale demografische ontwikkelingen als gevolg van de geboortegolf na de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast is een aantal naburige gemeenten in 1994 door Oss geannexeerd wat voor een toename van de totale beroepsbevolking heeft gezorgd (Osse Canon, 2011g).

Figuur 5.12: Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in Oss tussen 1930-2008

Bronnen: CBS, 1930, 1960, 1971; CBS, Statline, 2011; ETIN, 1947; Gemeente Oss, 1976-1985, 1998, 1999, 2000. Bewerkt door auteur.

Aan de hand van bovenstaande figuren (5.11 en 5.12) kan een eerste beschrijving gegeven worden van de veerkracht van Oss. In de jaren '70 kreeg Oss te maken met een stijging van de werkloosheid. Onder andere een reorganisatie binnen de Unilever Vleesgroep leidde ertoe dat veel mensen op straat komen te staan. Op dat moment had de Osse economie onvoldoende veerkracht. Over een periode van meer dan tien jaar bleef de werkloosheid in Oss stijgen.

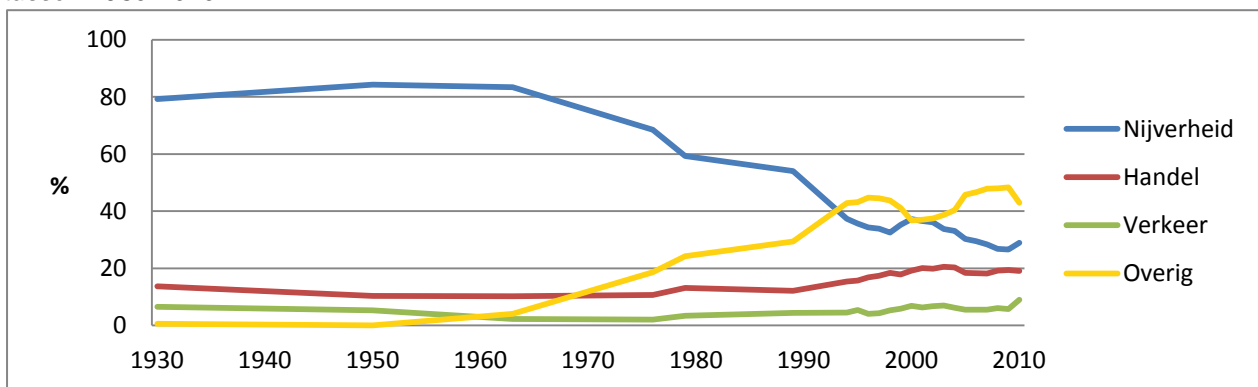
De stijging van de werkloosheid valt voor een deel te koppelen aan de stijging van de beroepsbevolking en de afname van het aantal arbeidsplaatsen tussen ongeveer 1979 en 1986. Vanaf eind jaren '80 daalt de werkloosheid in Oss als gevolg van een sterke stijging van het aantal arbeidsplaatsen. Kennelijk duurde het een aantal jaar voordat de economie zich voldoende kon aanpassen en er voldoende nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd konden worden. Maar opvallend is dat ontwikkeling van de beroepsbevolking vanaf 1980 het aantal arbeidsplaatsen voor blijft en is er toch een daling van de werkloosheid vanaf midden jaren '80. Blijkbaar is er iets veranderd in Oss wat ervoor gezorgd heeft dat de mensen weer aan het werk konden gaan. Uit de interviews is naar voren gekomen dat Oss in die tijd een economische transitie ondergaan heeft vanaf het moment dat de traditionele industrieën in de problemen kwamen. De werkgelegenheid in het MKB kon de werkgelegenheid die verdween binnen de industrie voor een deel opvangen. Deze ontwikkelingen worden in de volgende paragraaf besproken.

5.2.3 Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector

In figuur 5.12 wordt de algemene ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen en de totale beroepsbevolking weergegeven. Na een daling van het aantal arbeidsplaatsen in de jaren '70, nam het aantal arbeidsplaatsen midden begin jaren '80 weer toe. Het is interessant om te achterhalen welke sector of sectoren de oorzaak zijn van de toename van het aantal arbeidsplaatsen. In de data uit 1930 en 1950 wordt enkel onderscheid gemaakt tussen 'nijverheid', 'handel', 'verkeer' en 'overig'. De ontwikkeling van de arbeidsplaatsen wordt daarom aan de hand van drie grafieken onderzocht. Voor de eerste grafiek wordt de indeling uit 1930 en 1950 gehanteerd, zodat ook deze gegevens meegenomen kunnen worden (figuur 5.13). De meer gedetailleerde data die vanaf 1963 beschikbaar is, worden weergegeven in de figuren 5.14 en 5.15. Ook voor deze grafieken geldt dat onder 'nijverheid' de industrie wordt verstaan.

Uit figuur 5.13 komt naar voren dat de nijverheid tot in de jaren negentig het grootste aandeel had in het aantal arbeidsplaatsen. Tussen 1930 en het midden van de jaren '60 was de nijverheid zelfs goed voor meer dan 80% van het totaal aantal arbeidsplaatsen. In de jaren '90 wordt de nijverheid voorbij gegaan door de overige sectoren. De stijging van het totaal aantal arbeidsplaatsen in Oss vanaf midden jaren '80 gaat tegelijk op met een toename van het aandeel van de sector overig. Het is aannemelijk dat de toename van het aandeel van de sector 'overig' afkomstig is uit de groei van de dienstensector. In deze figuur wordt de dienstensector tot de overige sectoren gerekend. Vanaf de jaren '80 neemt de sector 'verkeer' ook aan belang toe. Hetzelfde geldt voor handel.

Figuur 5.13: De ontwikkeling van het aandeel van de sectoren gemeten in het aantal arbeidsplaatsen in Oss tussen 1930-2010

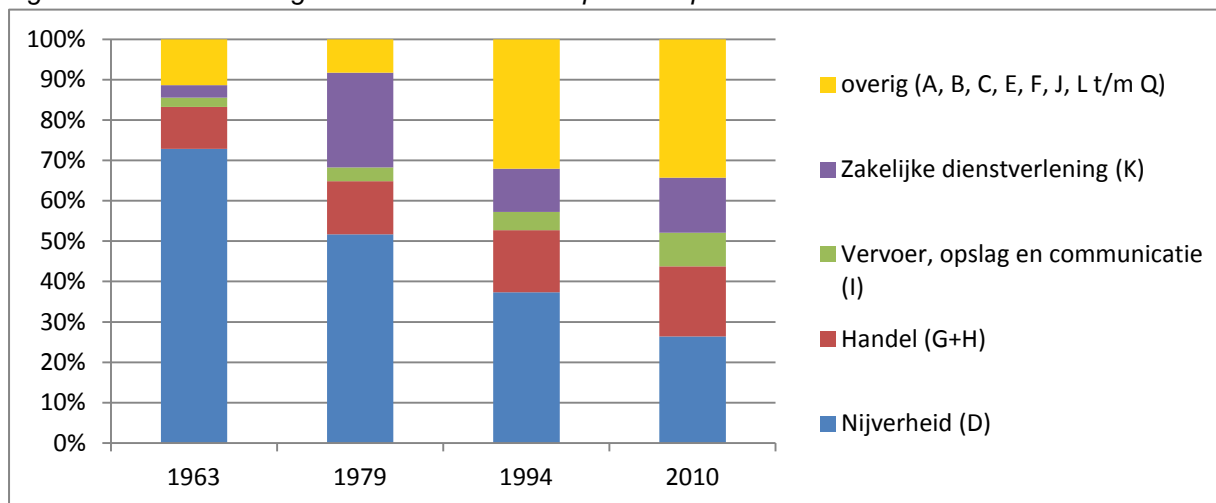
Bronnen: CBS 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; ETIN, 1990; Gemeente Oss, 1976-1985, LISA, 2011. Bewerkt door auteur.

In figuur 5.14 wordt het aandeel van het aantal arbeidsplaatsen per sector voor 1963, 1979, 1994 en 2010 weergegeven. In deze figuur wordt een groot deel van de sectoren tot de 'overige' sectoren gerekend om de grafiek overzichtelijk te houden. Onder 'overig' valt een groot deel van de dienstensector, waaronder de gezondheidszorg en onderwijs. De afname van het aandeel van de sector 'nijverheid' (industrie) is goed te zien. In 1963 zorgt de industrie voor meer dan 70% van het aantal arbeidsplaatsen. In 2010 is dit aandeel gedaald tot onder de 30%. Uit figuur 5.14 blijkt dat deze afname niet zozeer komt door een sterke afname in het totaal aantal arbeidsplaatsen in de industrie. Het totaal aantal arbeidsplaatsen blijft tot in 2009 rond de 10.000 liggen. De afname van het aandeel van de industrie in het totaal aantal arbeidsplaatsen is te verklaren door een toename in het aantal arbeidsplaatsen in andere sectoren. Het belang van de zakelijke dienstverlening lijkt na 1979 weer af te nemen. In de data afkomstig uit 1979 worden de financiële instellingen (sector J) tot de zakelijke dienstverlening gerekend. In de andere jaren is dit niet het geval. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor het hoge aandeel van de zakelijke dienstverlening in 1979. In figuur 5.15 is dit ook te zien, de zakelijke dienstverlening zou in 1994 met ongeveer 2000 arbeidsplaatsen zijn afgenomen. Dit lijkt niet waarschijnlijk.

Het aandeel van de sector 'handel' en de sector 'verkeer, opslag en communicatie' groeit gestaag (figuur 5.14). Het belang van deze sectoren voor de werkgelegenheid in Oss neemt door de tijd toe. Dit beeld komt

ook terug in het totaal aantal arbeidsplaatsen (figuur 5.15). De handel maakt tussen 1994 en 2010 een sterke groei door. Dit geldt in mindere mate ook voor de sector vervoer, opslag en communicatie.

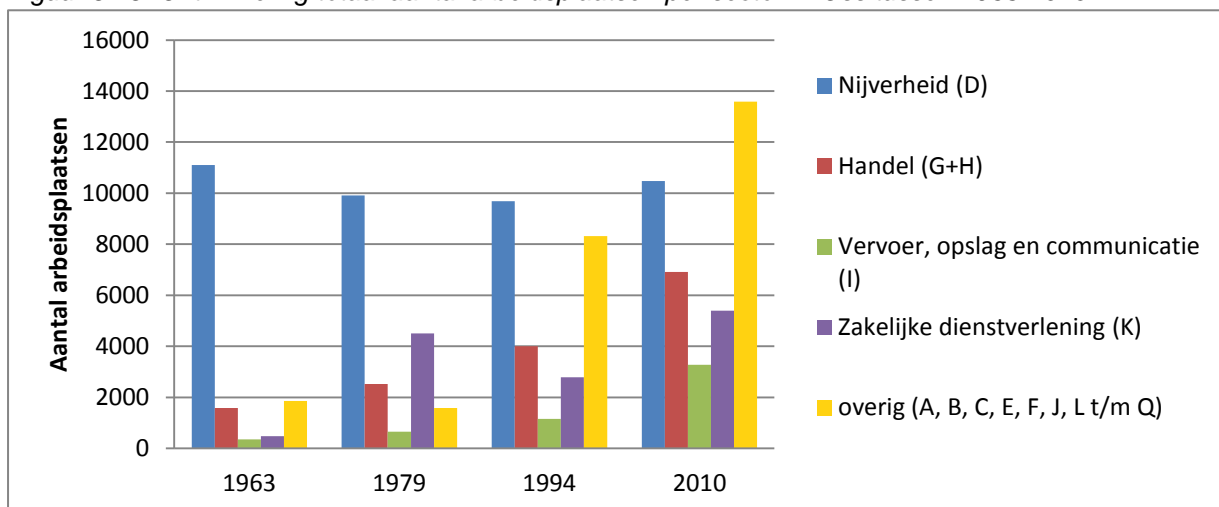
Figuur 5.14: Ontwikkeling aandeel aantal arbeidsplaatsen per sector in Oss tussen 1963-2010

Bronnen: CBS 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Oss, 1976-1985, LISA, 2011. Bewerkt door auteur.

De sector 'overige' groeit vanaf 1979 sterk. De groei is vooral toe te schrijven aan de gezondheid- en welzijnzorg, de bouwnijverheid en het onderwijs. In 2010 werkten bijna 5000 personen in de gezondheid- en welzijnzorg, ongeveer 3000 in de bouwnijverheid en bijna 2500 mensen in het onderwijs (Gemeente Oss, 2011).

Figuur 5.15: Ontwikkeling totaal aantal arbeidsplaatsen per sector in Oss tussen 1963-2010

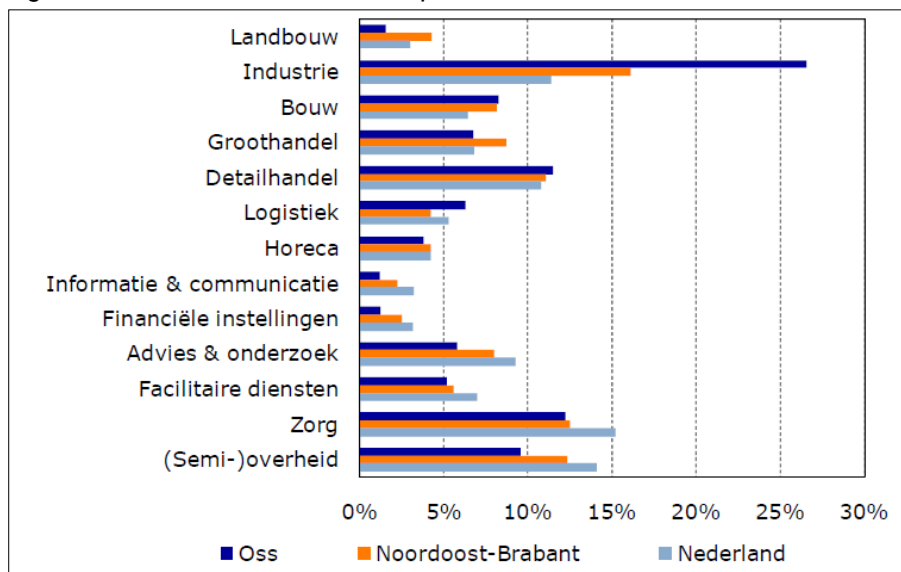
Bronnen: CBS 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Oss, 1976-1985, LISA, 2010. Bewerkt door auteur.

In figuur 5.16 wordt een meer gedetailleerd overzicht gegeven van de werkgelegenheid over de verschillende sectoren in Oss in 2009. In deze figuur is te zien dat meer dan 25% van de werkgelegenheid afkomstig is uit de industrie. De industrie speelt dus nog steeds een zeer belangrijke rol in Oss. In paragraaf 2.2.5 wordt uitgebreid ingegaan op de ontwikkeling van de industrie in Oss. Naast de industrie hadden de bedrijfstakken handel & reparatie (18,3%), gezondheidszorg (12,2%) en zakelijke dienstverlening (10,6%) de hoogste aandelen in de werkgelegenheid (Gemeente Oss, 2011). Daarnaast is ook de bedrijfstak communicatie/transport sterk vertegenwoordigd in Oss. De bereikbaarheid van Oss is verder verbeterd door de voltooiing van de A50 en verbeteringen aan knooppunt Hintham. Deze ontwikkelingen zullen de transportsector ten goede komen (ETIN Adviseurs, 2009; Van Der Velden & Geijers, 2010, pp. 38-40).

De economische crisis heeft voornamelijk de grootste impact gehad op de industrie, transport en bouw. Deze bedrijfstakken zijn conjunctuurgevoelig en hebben te maken gekregen met een grote terugloop in de vraag. Toch behoren deze bedrijfstakken voor Oss tot de belangrijkste groeisectoren voor de toekomst. Men

heeft de sectoren *pharma*, *life sciences*, *food* en logistiek als speerpuntsectoren aangewezen. Er wordt grote groei in deze bedrijfstakken en combinaties tussen deze bedrijfstakken verwacht (Gemeente Oss, 2010).

Figuur 5.16: Aandeel aantal banen per sector 2009

Bron: Van der Velden & Geijers, 2010, p. 16

De toename van het totaal aantal arbeidsplaatsen begin jaren '80 is toe te schrijven aan de toename van het aantal arbeidsplaatsen in de zakelijke dienstverlening, zorg, bouwnijverheid en handel. Het is opvallend dat de industrie na een daling in de jaren '70 en jaren '80 de laatste jaren bezig lijkt aan een comeback. Of beter gezegd, de industrie lijkt nooit weg geweest te zijn in Oss. In 2009 was meer dan 20% van de werkgelegenheid in Oss zijn afkomstig uit de industrie. De problemen in de industrie leidden desalniettemin tot grote werkloosheid in de jaren '70 en '80. Toch blijkt uit de gegevens gepresenteerd in figuur 5.15 dat de industrie ondanks deze negatieve ontwikkelingen al die tijd de belangrijkste sector is geweest voor Oss.

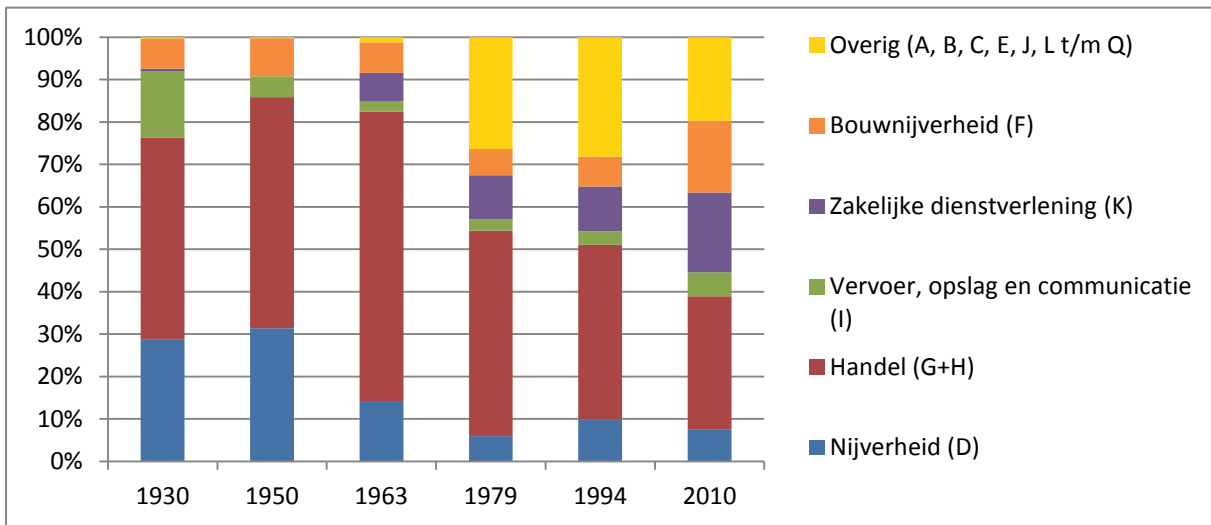
5.2.4 Ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector

Naast de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector wordt ook gekeken naar de ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector. In figuur 5.17 wordt de ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector als percentage van het totaal aantal bedrijven weergegeven. De absolute aantallen bedrijven per sector komen terug in figuur 5.18. Net zoals in het geval van Helmond, is voor een aantal sectoren geen cijfermateriaal beschikbaar voor de jaren 1930, 1950 en 1963. Hierdoor kunnen de uitkomsten hier en daar vertekend worden. Zo wordt het aantal bedrijven in de landbouw- en visserij (sector A en B) pas vanaf 1979 meegenomen in de tellingen van het CBS. Met deze kanttekeningen in het achterhoofd vallen de volgende zaken op.

De handel heeft voor alle jaren het grootste aandeel wat betreft het aantal bedrijven. In figuur 5.18 is te zien dat het aantal bedrijven in de handel in 1963 fors hoger is dan daarvoor. In 1979 is het aantal bedrijven in de handel sterk teruggelopen maar tussen 1994 en 2010 is wederom een stijgende lijn waar te nemen.

De nijverheid had in 1930 en vooral in 1950 een belangrijk aandeel in het aantal bedrijven in de stad. Rond die tijd bestonden er ongeveer 200 industriële bedrijven in de stad. Tussen 1963 en 1979 loopt het aantal bedrijven terug ten opzichte van 1950. Dit is opvallend, omdat de industrie in 1963 nog voor bijna 80% van de werkgelegenheid zorgde in Oss en het totaal aantal arbeidsplaatsen in de industrie rond de 11.000 lag. Het lijkt erop dat het aantal bedrijven tussen 1950 en 1963 door fusies of overnames afgenomen is, terwijl het aantal arbeidsplaatsen nauwelijks veranderde of misschien zelfs toenam in de industrie. De situatie in 1979 wijst echter op een andere ontwikkeling. De afname van het aantal bedrijven in de industrie rond die tijd hangt wel samen met een afname van het totaal aantal arbeidsplaatsen in de industrie en een stijgende werkloosheid. Dit wijst op de sluiting van industriële bedrijven, bijvoorbeeld door faillissement.

Figuur 5.17: Ontwikkeling van het aandeel van sectoren gemeten in het aantal bedrijven in Oss tussen 1930-2010

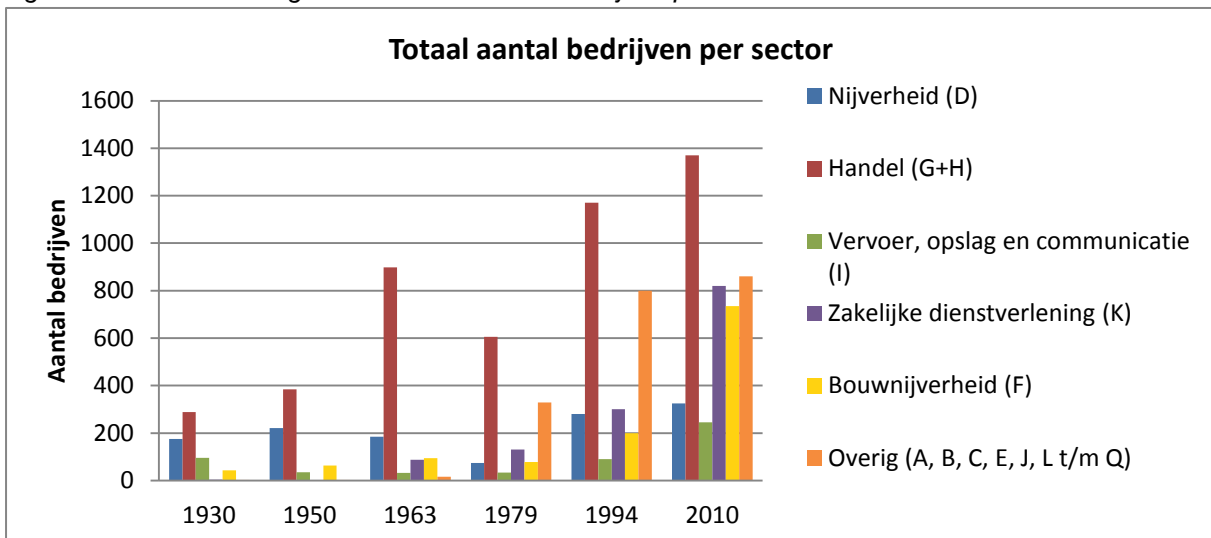

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Oss, 1976-1985. Bewerkt door auteur.

Een voorbeeld hiervan is het textielbedrijf Bergoss. Bergoss raakte in de jaren '70 in de problemen en voerde een reeks van reorganisaties door. Ondanks deze veranderingen kon een faillissement van Bergoss niet voorkomen worden. Het bedrijf werd in 1977 door Desso overgenomen en ging in 1982 failliet. Desso nam de gezonde delen van Bergoss over en slechts 80 Bergoss arbeiders konden hun baan behouden. Dit is een duidelijk voorbeeld waarbij een industrieel bedrijf geheel verdween en het aantal arbeidsplaatsen in de industrie ook afnam. In 1994 en 2010 is echter weer een toename van het aantal bedrijven in de industrie te zien. In 2010 waren er ongeveer 300 industriële bedrijven in Oss.

De bouwnijverheid heeft door de tijd een redelijk stabiel aandeel gezien het aantal bedrijven (figuur 5.17). In 1994 en vooral in 2010 stijgt het aantal bedrijven in de bouwnijverheid sterk ten opzichte van de voorgaande jaren. Ook de sectoren vervoer, opslag en communicatie, de zakelijke dienstverlening en overige sectoren groeien.

Figuur 5.18: Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per sector in Oss tussen 1930-2010

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; Gemeente Oss, 1976-1985. Bewerkt door auteur.

Als de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen per sector (figuur 5.15) en de ontwikkeling van het aantal bedrijven per sector (figuur 5.18) naast elkaar gelegd worden, valt een aantal zaken op.

Het aantal arbeidsplaatsen en het aantal bedrijven neemt vanaf 1994 toe voor de sectoren zakelijke

dienstverlening, handel en overige sectoren. Vooral in de handel neemt het totaal aantal bedrijven spectaculair toe. Het zelfde geldt voor de zakelijke dienstverlening. De toename van het aantal bedrijven binnen deze sectoren leidt tevens tot een toename van het aantal arbeidsplaatsen, maar het aantal arbeidsplaatsen stijgt minder hard dan het aantal bedrijven. Dit wijst erop dat de bedrijven binnen deze sectoren kleiner zijn wat betreft het aantal werknemers. Het MKB is belangrijker geworden voor de economie van Oss. Dhr. Luijpen stelt dat het wegvallen van de werkgelegenheid bij de grote industriële bedrijven in de jaren '70 is opgevangen door werkgelegenheid binnen het MKB. Hierdoor is er maar een kleine afname van het totaal aantal arbeidsplaatsen te zien (figuur 5.12). Bijna 99% van de bedrijven in Oss behoorde in 2010 tot het MKB. Het MKB was goed voor 79% van de werkgelegenheid (LISA, 2011). Dit betekent dat 21% van de werkgelegenheid in 2010 afkomstig was van het grootbedrijf. Bij de in totaal 50 vestigingen binnen het grootbedrijf werken ongeveer 8200 mensen. Deze werkgelegenheid is voornamelijk afkomstig vanuit de industrie.

In 2010 waren er ongeveer 300 industriële bedrijven in Oss. Het feit dat er zoveel bedrijven binnen de industrie bestaan, wijst op een verandering van het type industrieel bedrijf. De industrie in Oss is lange tijd gedomineerd geweest door een aantal zeer grote bedrijven. De beroepsbevolking was ingesteld op de laaggeschoolde loonarbeid binnen de industrie. Hierdoor was het MKB binnen de industrie nauwelijks tot ontwikkeling gekomen (ETIN, 1947). In 1950 waren er drie bedrijven in Oss met meer dan 1000 werknemers, twee bedrijven binnen de voedingsmiddelenindustrie en één metaalbedrijf. In 2010 is 21,1% van de werkgelegenheid in Oss afkomstig van het grootbedrijf. De industrie telt 17 bedrijven met meer dan 100 werknemers, 94,4% van de industriële bedrijven behoort tot het MKB (CBS, 1950; LISA, 2011). Het MKB is belangrijker geworden binnen de industrie, hier wordt in paragraaf 5.2.5 verder op ingegaan.

Zoals reeds is uiteengezet in het vorige hoofdstuk kan ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen en het aantal bedrijven per sector maar beperkt gebruikt worden om iets te zeggen over de rol van *related of unrelated variety* bij de economische ontwikkeling van Oss. Met behulp met figuren 5.13 t/m 5.18 kunnen de grotere lijnen in de ontwikkeling van de economie van Oss wel beschreven worden.

Net zoals in Helmond het geval is, heeft Oss gedurende een lange periode in de jaren '70 en '80 te kampen gehad met hoge werkloosheid. Blijkbaar was de economie van de stad onvoldoende veerkrachtig. Het verlies van werkgelegenheid binnen onder andere de vleesverwerkende- en textielindustrie kon niet door andere industrietakken worden opgevangen. Er lijkt dan ook geen sprake te zijn van de aanwezigheid van *related variety* in Oss ten tijde van de problemen begin jaren '70. Wat wel opvalt is dat, ondanks de problemen in de industrie in de jaren '70, de industrie door de tijd altijd de grootste sector is geweest met een groot aantal arbeidsplaatsen. Gedurende de gehele onderzochte periode is de industrie de belangrijkste sector geweest in Oss in termen van werkgelegenheid. En zelfs in 2009 is meer dan 25% van de werkgelegenheid in Oss voort komt industriële bedrijfstakken. Ondanks de grote klappen waar de industrie in de jaren '70 en '80 mee te maken heeft gekregen, is de industrie zeker niet uit Oss verdwenen. Ook in de interviews benadrukken de respondenten dit. Buitenstaanders zien Oss vaak als een stad waar de industrie geheel verdwenen is, dat de Osse industrie leeggelopen is. Maar dat beeld klopt niet, de industrie is nog zeker aanwezig en van aanzienlijk belang voor de economie van de stad. Na de terugloop van het absoluut aantal bedrijven in de industrie in de jaren '70 en '80 was er in de jaren '90 en 2000 sprake van groei van het aantal industriële bedrijven. Blijkbaar is er iets veranderd binnen de industrie waardoor de industrie al die tijd voor veel werkgelegenheid heeft kunnen blijven zorgen. Dit wordt in de volgende paragraaf onderzocht.

Met het gedeeltelijk teruglopen van de industrie hebben andere sectoren groei door gemaakt. Deze sectoren bestonden begin jaren '70 al in Oss, maar waren nauwelijks tot ontwikkeling gekomen. Oss werd begin jaren '70 dus gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety*. De sectoren handel, zakelijke dienstverlening, zorg en, in minder mate, vervoer hebben een groei doorgemaakt vanaf de jaren '80 zowel gezien het aantal arbeidsplaatsen als het aantal bedrijven. Vooral de handel en vervoer zijn sectoren die ondersteunend zijn aan de industrie. Tijdens de interviews is deze ontwikkeling door meerdere respondenten benoemd. De groei in de dienstensectoren heeft weliswaar een deel van de werkgelegenheid vanuit de industrie opgenomen, maar dit is niet direct gebeurd. Zoals gezegd heeft Oss eerst een aantal jaren met hoge werkloosheid te kampen gehad, voordat er door ontwikkelingen in andere sectoren nieuwe werkgelegenheid gecreëerd werd.

Uit figuren 5.13 t/m 5.18 kan opgemaakt worden dat de economische structuur van Oss de laatste decennia verbreed is. Dit is ook uit de interviews naar voren gekomen. De zakelijke dienstverlening heeft een groei doorgemaakt sinds de jaren '80. Toch kan niet gezegd worden dat Oss de transitie heeft gemaakt van industriestad naar dienstestad. Ook uit het rapport van de Rabobank (2010) komt naar voren dat de dienstensector in Oss achterloopt bij het landelijke gemiddelde (Van Der Velden & Geijers, 2010). Andere sectoren die belangrijk zijn geworden voor de economie van Oss in termen van werkgelegenheid zijn de gezondheids- en welzijnszorg en de bouwnijverheid.

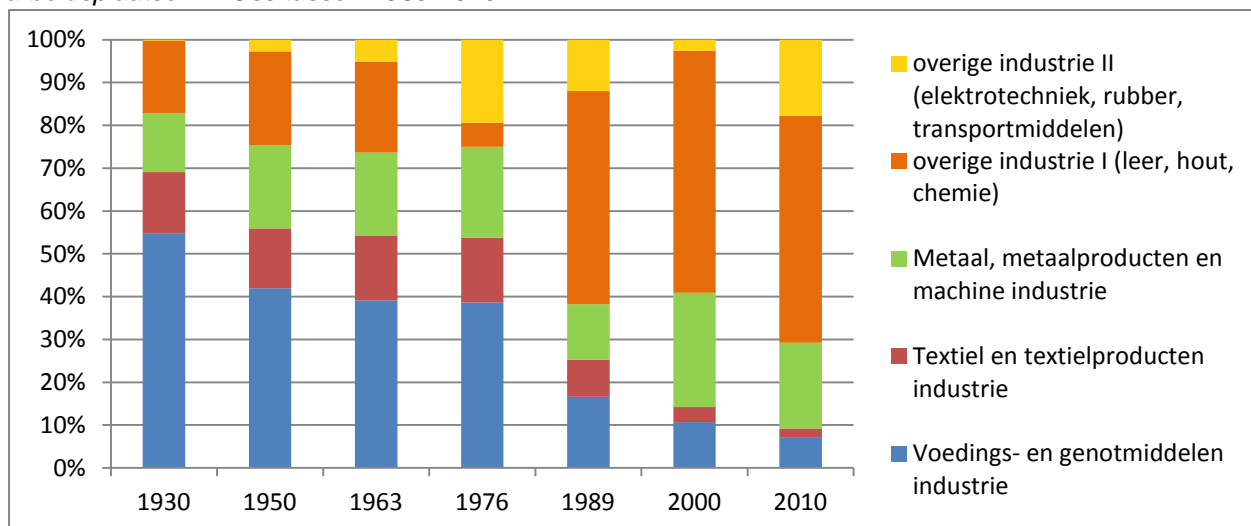
5.2.5 Ontwikkelingen binnen de industrie

Zoals hierboven al naar voren is gekomen, het is opvallend dat het totaal aantal arbeidsplaatsen in de industrie in Oss niet drastisch afneemt, ondanks de grote problemen bij een aantal industriële bedrijven in de jaren '70 en '80. Het is interessant om te onderzoeken welke industrietakken op dit moment nog sterk vertegenwoordigd zijn in Oss. In figuur 5.19 wordt de ontwikkeling van het aandeel van een aantal industriële subbedrijfstakingen weergegeven.

Voor Oss zijn de belangrijkste industrietakken in figuur 5.19 opgenomen, te weten de voedings- en genotmiddelenindustrie, de textiel en de chemie. Een aantal bedrijfstakingen wordt samengenomen in figuur 5.19. Dit is gedaan omdat de informatie met betrekking tot deze industrietakken alleen op deze manier beschikbaar was voor een aantal jaren en de data anders niet opgenomen zouden kunnen worden in de analyse. Voor Oss is de chemie een belangrijke industrietak als het gaat om de creatie van arbeidsplaatsen. Chemie is in deze figuur opgenomen onder de term 'overige industrie I', waar ook leer en hout onder vallen. Niet voor alle jaren konden de benodigde data verkregen worden. De verzamelcategorieën (overige industrie I en overige industrie II) zijn voor sommige jaren opgebouwd uit onvolledige informatie. Door het ontbreken van data moet de grafiek voorzichtig geïnterpreteerd worden en kunnen er geen harde conclusies aan de grafiek verbonden worden. Toch geeft het beschikbare cijfermateriaal een interessant beeld van de ontwikkeling van de verschillende industrietakken.

Het aandeel van de voedings- en genotmiddelenindustrie door de tijd neemt af. In 1930 zorgde deze bedrijfstak voor meer dan 50% van het totaal aantal arbeidsplaatsen. Dit aandeel daalt over de gehele periode tot minder dan 10% in 2010. Opvallend is daarnaast dat 'de overige industrie I' na 1976 weer aan belang begint toe te nemen.

Figuur 5.19: Ontwikkeling van het aandeel van industriële bedrijfstakken gemeten aan het aantal arbeidsplaatsen in Oss tussen 1930-2010

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; ETIN, 1990; Gemeente Oss, 1976-1985; LISA, 2000 en 2010. Bewerkt door auteur.

Deze ontwikkeling kan verklaard worden door de aanwezigheid en groei van het farmaceutische bedrijf Organon. Dit bedrijf is sinds de introductie van de anticonceptiepil in 1961 sterk gegroeid en was in 2010 goed voor meer dan 4500 arbeidsplaatsen.

Naast de industriële bedrijfstak 'chemie' is de metaal- en machine-industrie een belangrijke industrie voor Oss. Ongeveer 20% van de in totaal 10350 arbeidsplaatsen in de industrie zijn afkomstig uit deze bedrijfstak. Tot slot is de overige industrie, met name 'de vervaardiging van overige goederen' in 2010 een belangrijke industrietak voor Oss. Deze bedrijfstak bevat eigenlijk alle industriële activiteiten die niet onder één van de andere categorieën geschaard kunnen worden.

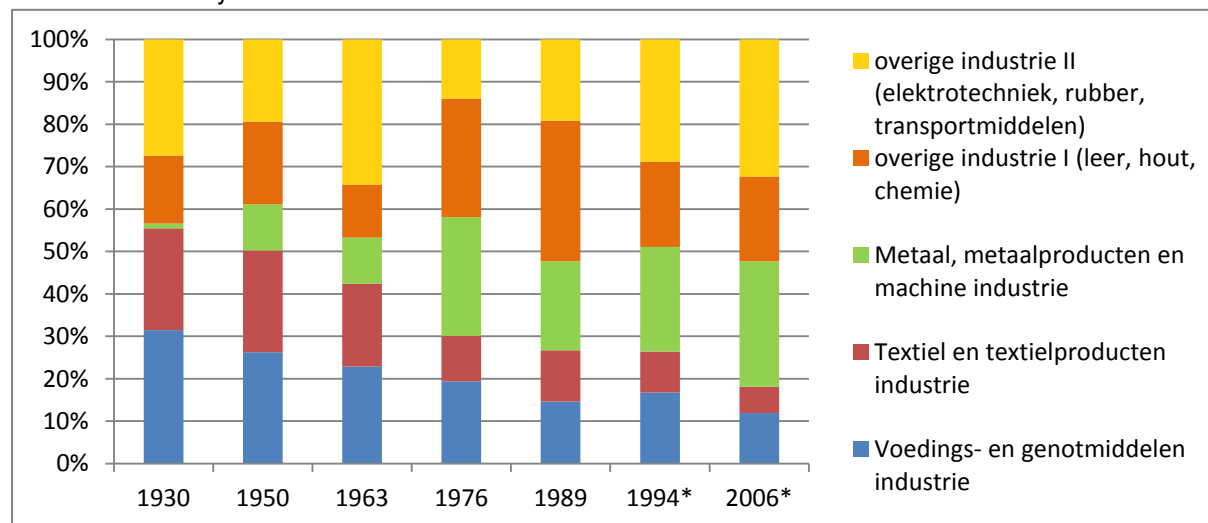
Kader 5.3: De farmaceutische industrie in Oss: Organon.

In het literatuuronderzoek is de ontstaansgeschiedenis van Organon tot de fusie met AKZO reeds besproken. Als onderdeel van AKZO Nobel groeide Organon gestaag door. In 2002 telde het bedrijf 13000 werknemers wereldwijd, waarvan 5000 in Nederland. Het merendeel van deze mensen was werkzaam op één van de vestigingen in Oss. Vanaf 2002 kwam Organon in onrustiger vaarwater terecht. Men verhuisde het hoofdkantoor naar de Verenigde Staten maar kwam terug van deze beslissing. In 2007 werd Organon door AKZO Nobel verkocht aan Schering-Plough. Dit bedrijf werd op haar beurt in 2009 overgenomen door Merck, Sharp and Dohme (MSD) (De Bruijn & Gilsing, 2011, pp. 45-47). In de zomer van 2010 kondigde MSD aan de onderzoeksafdeling te willen sluiten. Dit leidde tot groot verzet onder de werknemers en de ondernemingsraad van het bedrijf. Lange tijd leek een overname in de lucht te hangen, maar in de winter van 2011 bleek ook dit plan van de baan.

Op het moment wordt er gewerkt aan het zogenaamde 'plan B'. In dit plan verdwijnt het onderzoekscentrum van MSD, maar er komt een zogenaamd development centre voor terug. In dit centrum worden medicijnen voor opkomende markten ontwikkeld. Daarnaast werken MSD, de gemeente Oss, de provincie Noord-Brabant en het Rijk samen aan de ontwikkeling van een life sciences park in Oss. Met de komst van dit park hopen de betrokken partijen dat de onderzoeksactiviteiten niet uit Oss zullen verdwijnen. Het park biedt de mogelijkheid aan oud-werknemers van MSD om een eigen bedrijf op te richten waardoor hun kennis niet uit Oss verdwijnt (Life Science Park Oss, 2011; MSD, 2011).

Aan de hand van figuur 5.20 wordt de ontwikkeling van het aantal bedrijven binnen de industrie onderzocht. Helaas zijn er voor 1994 en 2010 geen gegevens gevonden met betrekking tot het aantal industriële bedrijven in Oss. Daarom is ervoor gekozen om cijfermateriaal op COROP-niveau mee te nemen in figuur 5.20.

Figuur 5.20: Ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven per industriële bedrijfstak als percentage van het totaal aantal bedrijven in de industrie in Oss tussen 1930-2006

* de gegevens voor 1994 en 2006 zijn op COROP niveau

Bronnen: CBS, 1930, 1950, 1963; CBS, Statline 2011; ETIN, 1990; Gemeente Oss, 1976-1985. Bewerkt door auteur.

In het voorgaande is gesteld dat het aantal bedrijven in de industrie tussen 1950-1979 daalde (figuur 5.18). Deze ontwikkeling lijkt gekoppeld aan de afname van het aandeel bedrijven in de voedings- en

genotmiddelenindustrie en de textielindustrie. Tussen 1976 en 2006 neemt het aandeel van de 'overige industrie I en II' toe. Het aandeel van de metaalindustrie blijft redelijk gelijk in deze periode.

Uit de figuren 5.19 en 5.20 en op basis van de interviews kan gesteld worden dat de ontwikkeling van de industrie in Oss gedreven is door een aantal grote spelers binnen de voeding- en genotmiddelen-, farmaceutische- en textielindustrie. De traditionele industriële bedrijfstakken zijn vanuit het agrarische cluster rondom Oss ontstaan. In deze bedrijfstakken is een aantal bedrijven in Oss groot en succesvol geworden. Sommige van deze grote spelers zijn niet uit Oss verdwenen ook al genereren ze nu veel minder werkgelegenheid dan tot de jaren '70. Unox, delen van Unilever en MSD zitten nog steeds in Oss, zij het in afgeslankte vorm. Deze bedrijven genereren nog altijd veel arbeidsplaatsen, maar houden de kennis ook binnen de bedrijfsmuren. Er is niet veel spin-off uit deze bedrijven. Met het development centre van MSD probeert men dit te creëren, maar het is nog maar de vraag of dit zal gaan lukken. Unox/Unilever is hiervan misschien wel het meest bekende voorbeeld.

Kader 5.4: Unox/Unilever, nog altijd in Oss.

Na de fusie van Unilever met Zwanenberg, gingen de bedrijven lange tijd als de Unilever Vlees Groep verder. Met de fusie konden efficiency voordelen behaald worden en werd zoals gezegd een deel van het personeelsbestand kon hierdoor worden wegbezuinigd. In 1996 verkocht Unilever de oud-Zwanenberg fabrieken en producten die verder gingen als de Zwanenberg Food Group. De fabriek sloot haar deuren definitief in 2006. Op dit moment produceert UNOX in Oss nog sauzen, soepen en de overbekende Unox rookworst (BHIC, 2011b; De Bruijn & Gilsing, 2011, pp. 30-31).

Maar niet alle grote spelers uit het industriële verleden van Oss zijn nog steeds in de stad aanwezig. De textielindustrie, voorheen vertegenwoordigd in de grote bedrijven Bergoss en Desseaux, is uit Oss verdwenen. Ook de vestiging van Philips die in de jaren '30 naar Oss gekomen was, is in 2006 uit de stad verdwenen (zie kader 5.5). Ondanks het vertrek van een aantal grote bedrijven, zorgen de 17 industriële bedrijven die tot het grootbedrijf behoren in 2010 voor bijna 8000 arbeidsplaatsen. Het industriële MKB is goed voor ongeveer 2300 arbeidsplaatsen. Binnen de industrie zijn de grote bedrijven nog steeds de belangrijkste werkgevers.

Kader 5.5: De textiel en het licht verdwenen uit Oss.

Desseaux (ook wel bekend onder de merknaam Desso) werd in 1977 de enige textielfabrikant in Oss toen concurrent Bergoss het hoofd niet meer boven water kon houden en failliet ging. Desso nam de producten en gebouwen van Bergoss over. In 1981 werd in de Dessofabriek in Oss begonnen met de productie van kunstgras. In 1988 werd de Osse concurrent Ossfloor overgenomen en in 1992 fuseerde Desso met ESCO uit Waalwijk. Inmiddels behoren de onderdelen van Desso tot het bedrijf Armstrong World Industries. In 2003 is de tapijtfabriek van Desso in Oss gesloten en in 2011 werd de fabriek van Ossfloor ook gesloten. De tapijtindustrie is misschien wel verdwenen uit Oss, maar Oss is nog altijd distributiecentrum voor de uit België afkomstige vloeren (De Bruijn & Gilsing, 2011, pp. 57-61).

Philips betrok in 1930 een aantal bedrijfspanden die leeg waren komen te staan na het vertrek van margarinefabrikant Jurgens uit Oss. In Oss kwam de eerste vestiging van Philips buiten Eindhoven, een afdeling voor fittingen. Philips Oss groeide na de oorlog snel, in 1948 telde het bedrijf 1300 werknemers. In 1958 kocht Philips een molen aan als ontvangstruimte en in de jaren '60 bouwde het bedrijf een nieuwe fabriek. Deze fabriek aan de Kantsingel verving de oude bedrijfspanden die in 1979 werden gesloopt. De vestiging in Oss groeide uit dat kenniscentrum waar nieuwe producten werden getest en ontwikkeld. Rond de eeuwwisseling werkten er nog enkele honderden mensen bij de Osse vestiging en in 2010 besloot Philips Oss geheel te verlaten (De Bruijn & Gilsing, 2011, pp. 77-78).

De traditionele industriële bedrijfstakken hebben aan de wieg gestaan voor nieuwe, meer kleinschalige industriële bedrijvigheid in Oss. Er is veel ontwikkeling gaande vanuit bedrijven die oorspronkelijk in dienst van Unilever of Zwanenberg werkten. Dhr. Van Den Hurk noemt als voorbeeld het bedrijf Verhoeven Transportsystemen. Oorspronkelijk maakte dit bedrijf transportbanden voor Hartog/Zwanenberg. Het bedrijf

heeft een ontwikkeling door gemaakt en houdt zich nu bezig met de logistieke afwikkeling voor luchthavens en maakt ook bakkerijmachines. Het bedrijf heeft dus niets meer te maken met de vleesverwerkende industrie. En zo zijn er meer voorbeelden van bedrijven die in eerste instantie als hulpindustrieën van de vleesverwerkende- of farmaceutische industrie zijn begonnen en in toenemende mate hun eigen weg zijn gegaan en zelf een belangrijke speler binnen hun eigen (niche) markt geworden zijn. Deze bedrijven opereren vooral binnen de maakindustrie. Ook dhr. Luijpen beschrijft deze ontwikkeling binnen de industrie. Hij stelt dat vooral het MKB binnen de industrie een groot deel van de werkgelegenheid die verdween bij de grote bedrijven industriële heeft opgevangen. Volgens dhr. Luijpen was er in Oss in de jaren '80 een breed scala aan mogelijkheden voor specialisten uit verschillende bedrijven om zelf ondernemer te worden. Voor een deel konden deze mensen terecht bij reeds bestaand MKB, voor een deel hebben deze mensen zelf een bedrijf gestart in die tijd.

Er zijn ook nieuwe industriële bedrijven naar Oss gekomen vanwege de ligging (haven), de aanwezigheid van andere industriële bedrijven of de gunstige grondprijzen in Oss. Ook door uitbreiding van lokale bedrijven is het industriële palet gevarieerder geworden.

Kader 5.6: Enkele nieuwe bedrijven in Oss

Heesen Yachts is in 1978 door dhr. F. Heesen opgericht. Het bedrijf is uitgegroeid tot een wereldspeler op het gebied van jachtbouw. Het bedrijf produceert luxe jachten, geheel aangepast op de wensen van de klant. Op dit moment werken er ongeveer 300 werknemers bij de jachtwerf in Oss (Heesen Yachts, 2011). **Meubitrend** bestaat sinds 1976 en is opgericht door meubelstofeerder G. van Veghel. Momenteel is het bedrijf gevestigd in een 30.000 m² tellend pand op bedrijventerrein het Vorstengrafdonk. Deze meubelfabrikant produceert kwaliteitsmeubelen die via detaillisten worden verkocht (Provincie Noord-Brabant, 2012).

Zoals gezegd is Oss nog altijd een industriestad. Voor een deel staan de oude industriële structuren nog overeind. De vleesverwerkende- en farmaceutische industrie zijn nog steeds sterk aanwezig in Oss. Binnen de industrie speelt het grootbedrijf nog steeds een belangrijke rol. Maar naast de traditionele bedrijfstakken kent de industrie in Oss ook nieuwe, meer kleinschalige bedrijvigheid. Zoals gezegd was een aantal van deze bedrijven oorspronkelijk toeleverancier voor het industrieel grootbedrijf. Door de tijd zijn de bedrijven hun productassortiment gaan uitbreiden en zijn de bedrijven minder of compleet niet meer afhankelijk geworden van het industrieel grootbedrijf. Hierbij is sprake van ontwikkeling in de richting van *unrelated variety*. Verhoeven Transportsystemen wordt hier wederom als voorbeeld gebruikt. Dit bedrijf heeft nu niets meer met de vleesverwerkende industrie te maken, terwijl het bedrijf begonnen is als producent van transportbanden voor Zwanenberg/Unox. Er kan gesteld worden dat naast de traditionele industrietakken nieuwe industrietakken tot ontwikkeling zijn gekomen.

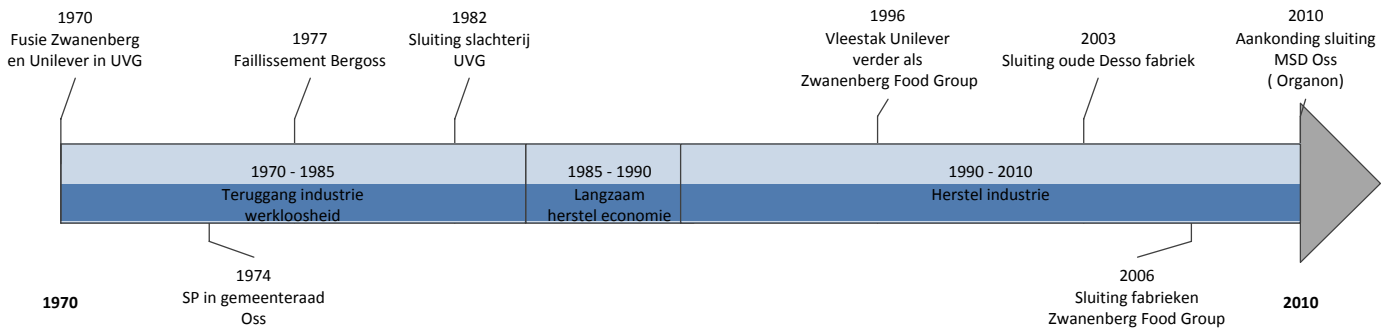
In Oss wordt binnen de industrie nu vooral getracht verbindingen te zoeken tussen de voedingsmiddelenindustrie en gezondheid, *life sciences* en voedselinnovatie (Gemeente Oss, 2007). In de toekomstvisie 2005-2020 van de gemeente Oss wordt de stad beschreven als moderne industriestad groot geworden door de voedings- en farmaceutische industrie. Deze industrieën zijn nog steeds belangrijk voor de stad, omdat er nog voldoende ruimte tot vernieuwing is. Een voorbeeld is de *life sciences* sector waarbij kennisontwikkeling en productie op het gebied van bio-, agro-, voeding-, en medische technologieën gecombineerd worden (Gemeente Oss, 2007). Op basis van de traditionele industrieën wordt het industriële palet van Oss nog steeds verbreed en vernieuwd.

5.2.6 Tijdelijk ontwikkelingen Oss vanaf 1970

Ook voor Oss is een tijdelijk gemaakt met daarop de ontwikkelingen van het begin van de jaren '70. Deze tijdelijk vormt een aanvulling op de tijdelijk die in hoofdstuk vier gepresenteerd is. Er is te zien dat Oss ongeveer net zolang als Helmond te maken heeft gehad met een periode van hoge werkloosheid en een terugloop van het aantal arbeidsplaatsen. Ook voor Oss geldt dat de economie zich vanaf het midden van de jaren '80 voldoende kon herstellen om uit de situatie van negatieve *lock-in* te kunnen komen.

De industrie in Oss heeft zich op een andere manier hersteld dan in Helmond. In Oss speelt een aantal van de traditionele industrietakken nog steeds een belangrijke rol binnen de economie van de stad. Het industrieel grootbedrijf zorgt nog altijd voor de meeste werkgelegenheid in Oss. Ook Oss is nog altijd een industriestad.

Figuur 5.21: Tijdlijn ontwikkeling Oss vanaf 1970

In het volgende hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de diepgaandere veranderingen die hebben plaatsgevonden in Oss en waardoor de stad opnieuw veerkracht heeft gekregen.

6. Analyse ontwikkelingen Helmond en Oss

In het vorige hoofdstuk zijn de ontwikkelingen van de economie in Helmond en Oss vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw beschreven. Er is vooral gekeken naar wat er is gebeurd in beide steden na de grote werkloosheidsgolf in de jaren '70 en '80. Aan de hand van de inzichten uit het vorige hoofdstuk wordt in dit hoofdstuk gezocht naar de verklaringen voor datgene wat gebeurd is. Hierbij wordt specifiek gekeken naar meer diepgaande ontwikkelingen en veranderingen in de economische, institutionele en ruimtelijke structuren van de steden. In hoofdstuk twee en drie is het fundament als theoretisch concept geïntroduceerd en toegelicht. De drie pijlers waaruit het fundament bestaat, de economische, institutionele en ruimtelijke pijler, vormen in dit hoofdstuk de leidraad van de analyse. Door naar de ontwikkelingen en veranderingen op economisch, institutioneel en ruimtelijk vlak te kijken, kunnen de ontwikkelingen beschreven in hoofdstuk vijf verklaard en geduid worden.

Het hoofdstuk begint met een analyse van Helmond, in paragraaf 6.2 wordt Oss besproken. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk worden de uitkomsten uit de analyse gebruikt om de in hoofdstuk twee opgestelde hypothesen te beantwoorden.

6.1 Analyse van de ontwikkelingen in Helmond

De economische pijler wordt als eerste beschreven, daarna volgt de institutionele pijler en ten slotte is er aandacht voor een aantal facetten met betrekking tot de ruimtelijke pijler. In dit hoofdstuk worden inzichten uit historische data, rapporten en nota's gecombineerd met de informatie uit de diepte-interviews.

6.1.1 Economische pijler

De economische pijler heeft een zekere mate van overlap met de verschillende indicatoren voor de reële economie die in het vorige hoofdstuk besproken zijn aangezien het bedrijfsleven ook deel uit maakt van de economische pijler van de stad. Daarom wordt in de analyse van de economische pijler ook aandacht besteed aan de ontwikkeling van het bedrijfsleven en de economische structuur van de stad. Andere zaken die worden meegenomen zijn de mate van ondernemerschap in de stad en het opleidingsniveau van de beroepsbevolking.

6.1.1.1 Ontwikkeling van de economische structuur

De stijging van de werkloosheid in de jaren '70 en '80 is te wijten aan een te eenzijdige economische structuur. De economie was te zeer georiënteerd op de textiel- en metaalindustrie waarbinnen slechts een klein aantal bedrijven actief was. Deze bedrijven hadden onvoldoende groeikracht en daarnaast was er onvoldoende vervangende werkgelegenheid in andere sectoren. In een rapport uit 1967 signaleerde het ETIN de eenzijdige structuur al. Het ETIN stelde in een rapport dat structuurveranderingen nodig waren in Helmond, er moest meer diversiteit komen in het industrieel assortiment en er moest worden ingezet op hoogontwikkelde industrietakken (ETIN, 1967). Een ander opvallend punt is dat volgens het ETIN economische initiatieven moesten worden ontplooid die aansloten bij de aanwezige metaalindustrie aangezien de textielindustrie op haar retour was. Er moesten bedrijven worden binnengehaald en tot ontwikkeling worden gebracht die hoogwaardige, gespecialiseerde producten maakten (ETIN, 1967).

Het cijfermateriaal dat in het vorige hoofdstuk is gepresenteerd duidt erop dat de adviezen van het ETIN wel zijn opgevolgd, maar dat de structuurveranderingen lang op zich hebben laten wachten. Toen de metaal- en textielindustrie in de problemen kwamen was er onvoldoende vervangende werkgelegenheid. Er kon geen ontwikkeling in gerelateerde bedrijfstakken plaatsvinden aangezien deze bedrijfstakken er toen simpelweg nog niet waren. De veronderstelling dat Helmond zich ontwikkeld heeft aan de hand van *related variety* lijkt hierdoor niet op te gaan. Het feit dat Helmond over een periode van bijna 20 jaar te maken heeft gehad met een zeer hoog werkloosheidsniveau wijst erop dat de economie zich niet gemakkelijk heeft kunnen herstellen. Pas eind jaren '80 begon het aantal arbeidsplaatsen sterk toe te nemen en krabbelde Helmond langzaam op (figuur 5.2).

Maar hoe is Helmond uit de situatie van negatieve *lock-in* gekomen? Uit het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen dat vooral de zorg en de handel in de afgelopen decennia belangrijke sectoren voor Helmond zijn geworden in termen van werkgelegenheid. Ook de zakelijke dienstverlening heeft een groei door gemaakt. De afname van de werkgelegenheid in de industrie is grotendeels door de groei van deze bedrijfstakken opgevangen. Helmond heeft een gedeeltelijke transitie van industriestad naar dienstestad doorgemaakt. Gedeeltelijk, omdat de dienstverlening in Helmond nog achter blijft bij het landelijke gemiddelde en omdat de industrie nog steeds een belangrijke rol speelt, in 2009 was 15% van de werkgelegenheid afkomstig uit de industrie. Helmond is nog altijd een industriestad ondanks de teloorgang van een groot aantal bedrijven en het verlies van veel werkgelegenheid binnen de industrie. Dit beeld wordt in de interviews ook bevestigd.

Het lijkt er wel op dat de ontwikkeling zoals het ETIN het in 1967 voorstelde uiteindelijk in grote lijnen heeft plaatsgevonden. De ontwikkelingen die binnen de industrie hebben plaatsgevonden, wijzen wel op het ontstaan van *related variety* door de tijd. Echter, toen de werkgelegenheid binnen de traditionele industrieën begon terug te lopen, waren er geen gerelateerde sectoren in Helmond aanwezig om de arbeid op te vangen. De economische structuur van Helmond bestond rond die tijd uit sectoren die niet technologisch gerelateerd waren. Het ontbreken van *related variety* binnen de economie van Helmond maakte dat nieuwe industrietakken niet direct tot ontwikkeling konden komen. Toen de werkgelegenheid in de industrie terug liep, ontstonden geen gerelateerde industrietakken om de arbeid op te vangen. Er was onvoldoende vervangende werkgelegenheid, met hoge werkloosheid als gevolg.. Zoals eerder gesteld, het veranderingsproces heeft wel bijna 20 jaar geduurd. Pas in de jaren '90 zijn binnen de industrie nieuwe industrietakken tot ontwikkeling gekomen.

Zoals ook uit de interviews naar voren is gekomen, is Helmond nog steeds een maakstad. De van oudsher belangrijke metaal-, voedingsmiddelen-, en textielindustrie hebben een ontwikkeling doorgemaakt. Deze ontwikkeling is deels afkomstig vanuit de industriële bedrijven die in Helmond zijn blijven bestaan, deels vanuit nieuw lokaal ondernemerschap. Dhr. Smits noemt als voorbeeld het bedrijf Spirotech. Dit bedrijf is gestart door een Helmonder die vanachter zijn bureau een goed idee heeft bedacht op het gebied van centrale verwarming. Dit bedrijf is nu wereldleider binnen deze markt geworden. En zo zijn er meer voorbeelden. In de interviews is naar voren gekomen dat arbeiders die bij de grote textiel- of metaalbedrijven ontslagen werden in sommige gevallen voor zichzelf zijn begonnen. Veelal hield men zich bezig met activiteiten die leken op of gelijk waren aan de activiteiten die ze op hun baan hadden moeten uitvoeren. Deze mensen hadden veel kennis over verwerking textiel en metaal. Men wist simpelweg niet beter of men deed bepaald werk, jongeren kwamen van de lagere school af en werden dan verder opgeleid bij de bedrijven in de stad. Op deze manier heeft de metaalindustrie zich steeds verder vernieuwd en ontwikkeld. Hierdoor heeft de industrie in Helmond zich doorontwikkeld in de richting van een meer kennis georiënteerde productie. De nabijheid tot Eindhoven heeft hier ook een belangrijke rol bij gespeeld, dit wordt later in deze paragraaf besproken. Dhr. Swinkels stelt dat de *automotive* en *food* "nieuwe en veelbelovende schragen onder de economie zijn". Binnen de Peelregio is Helmond het centrum voor *food* met een sterk MKB in de regio als versterking daaromheen. Voor de *food* richt Helmond zich op *food* en techniek. Helmond heeft een traditie in machinebouw en men hoopt zich met intelligente machines gebaseerd op *food* en gezondheid te onderscheiden van andere *food*-clusters in Nederland. Opvallend is dat het *food*-cluster op initiatief van het bedrijfsleven is ontstaan. De *food*-bedrijven hebben elkaar opgezocht om de hele *food*-keten samen te brengen en beter op elkaar af te stemmen. De geïnterviewden denken dat er veel potentie zit in de *food*. Dhr. Kerste denkt dat binnen deze industrietak "belangrijke sleutelspelers" in de stad aanwezig zijn die zorgen voor de noodzakelijke dynamiek.

Op de speerpuntsector *automotive* is sterk ingezet door de gemeente Helmond. Toen Volvo Car de stad dreigde te verlaten, heeft de gemeente ervoor gezorgd dat het kenniscentrum van Volvo in de stad zou blijven. Dit kenniscentrum is nu de basis voor de *automotive*. Men is bezig de *automotive* campus te ontwikkelen en *automotive* opleidingen naar de stad te halen. Met *automotive* probeert Helmond in te haken op andere ontwikkelingen binnen de Brainportregio. Een aantal geïnterviewden vraagt zich echter af of de ontwikkelingen binnen de *automotive* succesvol zullen zijn. Uit de interviews is naar voren gekomen dat het bedrijfsleven binnen de *automotive* nog achterblijft en er geen sleutelspeler in Helmond aanwezig is.

Uit het bovenstaande is naar voren gekomen dat de industrie in Helmond een ontwikkeling heeft doorgemaakt vanuit de traditionele industrietakken tot een meer "kennisintensieve maakindustrie". Zoals in

het vorige hoofdstuk gesteld is, heeft de industrie zich ontwikkeld via *regional branching*, uit de oude industrieën zijn nieuwe bedrijfstakken ontstaan door innovatief gebruik van kennis. Het is dus niet zo dat de arbeid uit de traditionele industrieën direct is opgevangen door de nieuwe industrietakken, het heeft bijna twee decennia geduurd voordat deze bedrijfstakken echt van de grond kwamen. Maar deze nieuwe bedrijfstakken zorgen inmiddels wel voor veel arbeidsplaatsen in de stad. Hierdoor is Helmond nog altijd een industriestad.

De economische structuur in Helmond heeft zich verbreed vanaf eind jaren '60. Er zijn nieuwe sectoren bijgekomen, zoals de zorg en de zakelijke dienstverlening, en ook de industrie is verbreed. Uit het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen dat het totaal aantal bedrijven de afgelopen decennia sterk toegenomen is. Er is beargumenteerd dat het MKB belangrijker is geworden voor de economie. Bijna 99% van het totaal aantal bedrijven behoort tot het MKB en samen zorgen deze bedrijven voor 60% van de totale werkgelegenheid. Dat betekent dat 40% van de werkgelegenheid nog steeds in het grootbedrijf zit. Deze grote spelers zijn in de interviews meerdere malen naar voren gekomen. Wat door de respondenten vaak genoemd is, is de relatie van de grote bedrijven met de stad. Deze relatie is door de tijd namelijk veranderd. De grote bedrijven zoals Vlisco, Nedschroef en Raymakers waren van oorsprong Helmondse bedrijven die door de tijd steeds groter geworden zijn. Deze bedrijven hadden sterke banden met de stad en haar inwoners. Nu zit alleen Nedschroef nog met een holding in de stad. De andere grote spelers, zoals Vlisco en Raymakers, zijn opgekocht door buitenlandse partijen en een groot deel van de besluitvorming vindt in het buitenland plaats. Hierdoor zijn deze bedrijven minder betrokken in lokale netwerken.

Het industriële MKB is daarom zo belangrijk voor de economie van Helmond nu. Deze bedrijven zitten wel sterk in lokale en regionale netwerken. Volgens dhr. Smits levert een groot deel van de Helmondse bedrijven aan hightech bedrijven als Philips, ASML, DAF die in dezelfde regio liggen. AAE (zie kader 5.2) is een voorbeeld van zo'n bedrijf. Dit is kleinschalig begonnen met het leveren van onderdelen aan ASML en is hierdoor uitgegroeid tot een hightech machinefabriek met op dit moment 150 werknemers. Dit type bedrijven is verantwoordelijk voor een groot deel van de toename van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie in de laatste decennia. Ondernemerschap speelt hierbij een belangrijke rol.

6.1.1.2 Ondernemerschap

De ontwikkeling van het zelfstandig ondernemerschap in Helmond vormt het volgende onderdeel van de economische pijler. Door iets te zeggen over het ondernemerschap in de stad kan het ondernemingsklimaat van Helmond in kaart worden gebracht.

Uit het onderzoek op basis van historische bronnen is weinig informatie gevonden met betrekking tot ondernemerschap in Helmond tot eind jaren '80. Het lijkt erop alsof de gemeente Helmond in die tijd vooral inzet op het aantrekken van bedrijven via acquisitie. De informatie die gevonden is, heeft betrekking op de lokale ontwikkelingsmaatschappij NV Induma. Deze organisatie versterkte leningen aan ondernemers en was actief in de aankoop van bedrijfsverzamelgebouwen. In paragraaf 6.1.2.1 wordt de rol van de NV Induma nader toegelicht.

Uit de interviews komt een gemengd beeld naar voren met betrekking tot het ondernemerschap. Enerzijds wordt Helmond van oudsher gekenmerkt door het bestaan van veel familiebedrijven. Anderzijds koos een groot deel van de arbeiders die in de jaren '70 en '80 op straat kwam te staan ervoor om geen werk te zoeken en van de WW te leven. Dhr. Mustert zag in die tijd dat het ondernemerschap in Helmond niet makkelijk van de grond kwam. Hij zag weinig autonome ontwikkeling vanuit de Helmondse gemeenschap zelf. De gemeente was vooral bezig met het aantrekken van bedrijven en financiële middelen van buitenaf. Het zou goed mogelijk zijn dat Helmond daardoor lange tijd met hoge werkloosheid te kampen heeft gehad. Zoals hierboven reeds besproken is, hebben nieuwe ontwikkelingen binnen de industrie meer dan tien jaar op zich laten wachten. Wellicht omdat er vanuit de Helmondse gemeenschap weinig animo bestond om zelfstandig ondernemer te worden. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat mensen wel een eigen bedrijf hebben gestart, maar dat het hen niet gelukt is. De bedrijven die wel succesvol zijn geworden, hebben dit bereikt door zich te specialiseren, zich te richten op een niche of met een nieuw idee de markt te betreden. Door deze succesvolle ondernemingen is er nu een brede basis aan MKB in de stad aanwezig, zoals in de vorige paragraaf naar voren gekomen is.

Uit cijfermateriaal van de KvK Eindhoven (2011) blijkt dat in 2009 554 bedrijven gestart zijn en in 2010

618 bedrijven. Er zijn voornamelijk bedrijven opgericht binnen de detailhandel en de diensten (KvK Eindhoven, 2011).

6.1.1.3 Opleidingsniveau van de beroepsbevolking

Helmond kent van oudsher een laag opgeleide bevolking. In 1960 behoorde 55% van de totale beroepsbevolking tot de lager opgeleiden, 35% van de beroepsbevolking had een uitgebreid lagere opleiding genoten en ongeveer 10% van de beroepsbevolking behoorde tot de middel- en hoger opgeleiden (CBS, 1960). De gemeente Helmond stelde in een rapport uit 1983 dat de afhankelijkheid van de metaal- en textielindustrie tot en met de jaren '60 de opbouw van de beroepsbevolking van Helmond heeft beïnvloed. In 1983 had de stad een klein middenkader, weinig nieuwkomers en het inkomensniveau lag laag (Gemeente Helmond, 1983b). Dit was één van de redenen waarom Helmond werd benoemd tot Groeistad, de regering hoopte dat de bouw van nieuwe woningen in Helmond hoger opgeleiden naar de stad zou trekken. In 2005 behoorde 30% van de Helmondse beroepsbevolking tot de lager opgeleiden, 45% tot de middelbaar opgeleiden en 25% tot de hoger opgeleiden (CBS Statline, 2011). Het opleidingsniveau in Helmond ligt nog steeds lager dan het gemiddelde in de Peelregio, de provincie Noord-Brabant en Nederland als geheel (Aalders & Geijers, 2011).

Dit beeld wordt ook bevestigd in de interviews en de meeste geïnterviewden zijn van mening dat dit geen probleem is. Dhr. Smits legt uit dat Helmond binnen de Brainportregio een belangrijk productiecentrum is en dat de kenniswerkers in Eindhoven zitten. Dat is prima, zolang voor de groep lager opgeleiden voldoende werk is in Helmond. En veel Helmondse bedrijven vragen laaggeschoolde arbeid, dus het vraag en aanbod op de Helmondse arbeidsmarkt lijkt redelijk in balans.

Het lagere gemiddelde opleidingsniveau van de Helmondse beroepsbevolking biedt gedeeltelijk een verklaring voor het feit dat de werkloosheid in Helmond voor een lange periode zo hoog is geweest. Het opleidingsniveau is van oudsher laag, maar zoals dhr. Smits stelt, hoeft dit geen probleem te zijn, zolang er maar voldoende werk voor lager opgeleiden is. Op dit moment is dat zo, maar in het verleden niet. Toen de werkgelegenheid in de traditionele industrieën sterk terugliep, was er geen vervangende werkgelegenheid voor de groep lager opgeleiden. Een deel koos er daarom voor om werkloos te blijven. Een ander deel is later weer aan het werk gekomen, bijvoorbeeld in andere sectoren of door zelf een bedrijf te starten.

6.1.2 Institutionele pijler

De institutionele pijler heeft betrekking op de structuren die op sociaal en politiek gebied bestaan in Helmond en de ontwikkeling van deze structuren. Met deze structuren worden het lokale politieke klimaat, institutionele arrangementen en sociale structuren bedoeld. De pijler is grotendeels op kwalitatieve wijze ingevuld aan de hand van informatie uit gemeentelijke nota's, rapporten en de diepte-interviews.

6.1.2.1 Lokale politieke klimaat ten opzichte van het bedrijfsleven

De economische ontwikkeling van Helmond is beïnvloed door de houding van het gemeentebestuur ten opzichte van het bedrijfsleven door de tijd. Er is onderzoek gedaan naar het beleid dat de gemeente Helmond vanaf de jaren '50 heeft gevoerd ten opzichte van het bedrijfsleven. Toen de industrie in Helmond floreerde, probeerde de gemeente het bedrijfsleven zoveel mogelijk de ruimte te geven om te groeien. Toen de problemen in de industrie ontstonden, deed de gemeente er alles aan om ervoor te zorgen dat de bedrijven niet failliet zouden gaan of uit Helmond zouden vertrekken. De gemeente Helmond klopte bijvoorbeeld aan bij het Rijk om financiële ondersteuning (Gemeente Helmond, 1968-1977). In 1969 werd Helmond opgenomen in de Investerings Premiereregeling (IPR), wat voor goede resultaten zorgde. Bedrijven konden via de IPR van de overheid een subsidie ontvangen als ze zich in Helmond vestigden. Mede dankzij de IPR vestigde Volvo Car zich met haar hoofdkantoor en onderzoeksinstelling in Helmond (De Jager, 2006, pp. 28-29; Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 106-107). Soms was het succes maar van korte duur. Zo vestigde Philips zich tijdelijk (van 1971-1974) met een vestiging in de stad. Maar na drie jaar werd de vestiging terug verplaatst naar Eindhoven (Roosenboom, 2008, p. 357).

De gemeente gebruikt de IPR als instrument om bedrijven aan te trekken. De procedures omtrent vestiging en uitbreiding van bedrijven kregen voorrang en werden zo snel mogelijk afgehandeld (ETIN, 1983). Men zette sterk in op de acquisitie van nieuwe bedrijven van buitenaf. Dhr. Swinkels legt uit dat de gemeente zich toen niet richtte op een specifieke sector. Er werd voor gekozen een breed scala aan bedrijvigheid een

kans te bieden om zo de economische structuur te versterken (Gemeente Helmond, 1977).

Daarnaast stond verbetering van het vestigingsklimaat hoog op de agenda van de gemeente Helmond. Men streefde naar een voldoende en gevarieerd aanbod van bedrijventerreinen en ook verbetering van de infrastructuur kreeg prioriteit (Gemeente Helmond, 1981). Om het woon- en werkklimaat te verbeteren, moest Helmond een *city* worden (zie ruimtelijke pijler). De gemeente zag dat de versterking van de economische structuur zou moeten komen vanuit het lokale en regionale bedrijfsleven. Daarom zette men in op ontwikkeling en ondersteuning van het lokale MKB (Gemeente Helmond, 1981).

De ontwikkelingsmaatschappij voor de regio Helmond, NV Induma was samen met de afdeling Economische Zaken van de gemeente hier verantwoordelijk voor. Deze organisaties zetten vooral in op "stimulering van ontplooiingsmogelijkheden van het stedelijk MKB" (Gemeente Helmond, 1981). Concreet hield dit in dat de gemeente geld leende aan de NV Induma waarmee de ontwikkelingsmaatschappij kredieten voor bedrijfsgebouwen kon verstrekken. Ondernemers werden vooral geholpen bij bedrijfshuisvesting. Naast het verstrekken van leningen hield de NV Induma zich ook bezig met het uitgeven van bedrijfsruimte. Dhr. Swinkels vertelt dat de NV Induma huurkoophallen bouwde op industrieterreinen. Deze hallen waren bedoeld voor het MKB. Bedrijven konden tegen gunstige tarieven de hallen betrekken. De ontwikkelingsmaatschappij ondersteunde startende ondernemers tevens op allerlei fronten. Dhr. Swinkels legt uit dat de NV Induma bijvoorbeeld bemiddelde tussen een ondernemer en de bank wanneer de financiering voor een project niet rond kon komen.

De gemeente Helmond heeft lange tijd haar blik gericht op bedrijvigheid van buitenaf. Men was ervan overtuigd dat de acquisitie van nieuwe bedrijvigheid de sleutel zou zijn voor het economisch herstel van de stad. Dhr. Swinkels legt uit dat men heil zocht in investeringen van buitenaf, vooral buitenlandse investeringen. Door de komst van buitenlandse bedrijven zou de werkgelegenheid toenemen en de economische structuur van de stad versterkt worden. In die tijd was eigenlijk elk bedrijf welkom in Helmond. Terugkijkend denkt dhr. Swinkels dat dit niet goed gewerkt heeft. Van de 70 bedrijven die dankzij de IPR naar Helmond zijn gekomen, zijn er nu nog 15 over. Dhr. Swinkels is van mening dat een gemeente wel open moet staan voor belangstelling van buitenaf, maar dat er gekeken moet worden vanuit het bestaande bedrijfsleven. Als een nieuw bedrijf past binnen het bestaande bedrijfsleven is de kans kleiner dat het bedrijf op den duur zal vertrekken. In zijn laatste jaren bij de afdeling Economische Zaken van de gemeente Helmond heeft dhr. Swinkels getracht de acquisitie in dienst te stellen van de versterking van de economische structuur. Ook dhr. Smits noemt dit. Er moet voldoende aandacht uitgaan naar het bestaande bedrijfsleven in de stad. De gemeente liet zich volgens dhr. Smits in het verleden soms teveel overdonderen door de komst van een buitenlands bedrijf. Maar het behouden en versterken van de bestaande bedrijvigheid zou het belangrijkste uitgangspunt moeten zijn.

6.1.2.2 Beleid met betrekking tot de werkgelegenheid

Toen de werkgelegenheid in de belangrijkste industrieën van Helmond begon terug te lopen, zag de gemeente zich genoodzaakt in te grijpen. Zoals hierboven naar voren is gekomen, zette de gemeente, in de vorm van de afdeling Economische Zaken, in op het aantrekken van nieuwe bedrijven van buitenaf. Men verwachtte dat industriële bedrijven van buitenaf impulsen zouden geven aan de industrie en voor groei zouden zorgen. Dit veranderde eind jaren '70. Men beseftte toen dat de werkgelegenheidsstructuur in de stad te eenzijdig was en de gemeente ging inzetten op het binnenhalen van kwalitatief hoogwaardige bedrijven in de hoop meer hoger opgeleide arbeid naar de stad te halen (Gemeente Helmond, 1977).

Toen de werkgelegenheid nog onvoldoende herstelde, ging de afdeling Economische Zaken van de gemeente Helmond op zoek naar een meer structurele aanpak voor de problemen van de stad. Er werd een banenplan opgesteld met concrete projecten die direct tot nieuwe, structurele arbeidsplaatsen moesten leiden. Het ging hierbij om banen bij de gemeente en een werkgelegenheidsproject met betrekking tot waterrecreatie (Gemeente Helmond, 1982). In 1983 kwam de gemeente met een actieplan voor de werkgelegenheid. Hierin lag nog steeds de nadruk op het aantrekken van bedrijven van buitenaf door het creëren van een zo gunstig mogelijk vestigingsklimaat. Daarnaast werd veel aandacht besteed aan het arbeidsinpassingsbeleid. De plannen van de gemeente werden meestal uitgevoerd in samenwerking met het Gewestelijk Arbeidsbureau regio Helmond (Gemeente Helmond, 1983a).

Er moet opgemerkt worden dat het gemeentebestuur van Helmond in haar beleid met betrekking tot de werkgelegenheid lange tijd voornamelijk haar pijlen richtte op externe factoren. Dhr. Mustert stelt dat Helmond in de jaren '70 weinig autonome ontwikkeling kende en het moest hebben van impulsen van buitenaf. Hiermee wordt niet alleen de acquisitie van buitenlandse bedrijven bedoeld, maar ook de inspanningen van de gemeente om de Helmondse situatie bij de Rijksoverheid aan te kaarten. Dit wordt in paragraaf 6.1.2.4 uitgebreid besproken. Later ontstond binnen de gemeente, en specifiek binnen de afdeling Economische Zaken, het idee dat beleid zou moeten richten op het versterken van de huidige economische structuur. Dhr. Swinkels vertelt dat vanaf er nu nauw met het bedrijfsleven wordt samengewerkt om te bekijken waar behoefte aan is en op welke manier nieuwe bedrijven een bijdrage zouden kunnen leveren aan de economie van Helmond.

6.1.2.3 Lokale institutionele arrangementen

Door de tijd zijn verschillende institutionele arrangementen in Helmond opgericht om de stad uit het economische dal te trekken. Hierboven is de ontwikkelingsmaatschappij, de NV Induma, al genoemd. Deze ontwikkelingsmaatschappij werkte nauw samen met de afdeling Economische Zaken van de gemeente Helmond, beide organisaties waren samen verantwoordelijk voor de coördinatie en de begeleiding van werkgelegenheidsprojecten (ETIN, 1983). Daarnaast verstreekte de gemeente leningen aan de NV Induma die hiermee ondernemers financieel kon ondersteunen.

De gemeente werkte nauw samen met het bedrijfsleven in de stad. Er was goed contact met de Vereniging Industrieel Contact Helmond (VICH), de werkgeversvereniging voor industriële bedrijven. Dhr. Smits van de VICH legt uit dat de VICH in 1956 opgericht is door de grootste industriële bedrijven in Helmond als gevolg van tekorten op de arbeidsmarkt. De bedrijven maakten afspraken om concurrentie op de arbeidsmarkt te voorkomen. Daarnaast werd ook gesproken over zaken als onderwijs en regelgeving. De VICH groeide uit tot belangenbehartiger voor grote industriële bedrijven, maar heeft zich daarnaast ook ingezet voor de versterking van de Helmondse economie. Tegenwoordig heeft de VICH ongeveer 50 leden die samen goed zijn voor ongeveer 9000 arbeidsplaatsen. Naast belangenbehartiging heeft de VICH ook een belangrijke netwerkfunctie voor het bedrijfsleven. In de interviews is de goede band tussen de VICH en de gemeente Helmond meerdere malen ter sprake gekomen. Dhr. Kuijpers legt uit dat hij namens de VICH regelmatig bij dhr. Swinkels aanschoof. Volgens dhr. Kuijpers was de rol van de VICH een wisselwerking tussen belangenbehartiging voor de leden en meedenken over het versterken van de economische positie van Helmond. De lijntjes met de gemeente waren kort en de gemeente betrok de VICH bijvoorbeeld ook bij de acquisitie. Wanneer delegaties van buitenlandse bedrijven op bezoek kwamen in Helmond werden en worden bestuursleden van de VICH gevraagd om hierbij aanwezig te zijn. De VICH fungeert hiermee als visitekaartje voor Helmond. Dhr. Smits stelt wel dat het belang van het bestaande bedrijfsleven soms vergeten werd door de gemeente. De VICH heeft altijd benadrukt dat het van belang is dat de bestaande bedrijvigheid in de stad blijft bestaan.

In het rapport naar de Kracht van Helmond (Aalders & Geijers, 2011) worden de bestaande netwerken binnen het bedrijfsleven en tussen bedrijfsleven en de gemeente genoemd als sterk punt voor Helmond. Het bedrijfsleven is georganiseerd in de Brabants-Zeeuws Werkgeversvereniging (BZW), de VICH, detailhandelsorganisaties en winkeliersverenigingen. De samenwerking tussen gemeente en bedrijfsleven is nog steeds sterk, men werkt samen met een gemeenschappelijk doel namelijk het versterken van de sociaal-economische structuur van Helmond (Aalders & Geijers, 2011). Dhr. Smits noemt de ontwikkelingen binnen de *food* een mooi voorbeeld van de samenwerking binnen het bedrijfsleven. Vanuit een aantal *food* bedrijven ontstond de behoefte om zich te organiseren. Het initiatief tot samenwerking en bundeling van de *food* bedrijven is vanuit het bedrijfsleven zelf gekomen. Door samen te werken kunnen de *food* bedrijven profiteren van elkaars aanwezigheid, bijvoorbeeld door van elkaar te leren, kennis uit te wisselen of op sommige punten samen producten of concepten te ontwikkelen.

Dhr. Swinkels is ook van mening dat de samenwerking tussen de gemeente en de verschillende ondernemersorganisaties altijd goed geweest is. Dhr. Swinkels ging vaak in gesprek met de verschillende partijen om voeling te houden met datgene wat in het bedrijfsleven speelde. Ook dhr. Smits spreekt van een goede band. Hij denkt wel dat bedrijven in eerste instantie zelfstandig willen overleven. Maar door de goede

samenwerking was de gemeente in economisch moeilijke tijden bijvoorbeeld soepeler met vergunningen. Uit de interviews is naar voren gekomen dat de gemeente en het bedrijfsleven elkaar nodig hadden en dat samenwerking nodig was om de economische positie van Helmond te versterken.

De gemeente Helmond, de provincie en de rijksoverheid werkten vanaf midden jaren '70 samen om de economie van Helmond te herstructureren en de werkgelegenheid te vergroten. Het Rijk had voornamelijk een voorwaardenscheppende rol. Er werd geïnvesteerd in industrieterreinen, infrastructuur en nutsvoorzieningen. Sommige herstructureringsmaatregelen bleken in meer of mindere mate succesvol. Maar alle inzet van de actoren ten spijt, toch bleef de industriële groei in heel Zuidoost-Brabant achter. In de jaren '90 liep de werkloosheid in de hele regio op en in totaal gingen er tussen 1990-1994 11.187 arbeidsplaatsen in de industrie verloren. Redenen hiervoor waren het faillissement van DAF Trucks uit Doorne en verliezen bij Philips (Swinkels & Van Hooff, 2010, p. 106).

In de jaren '90 besloot de provincie Noord-Brabant de focus te leggen op een viertal stadsregio's, waarvan Eindhoven-Helmond er één was. Helmond heeft van oudsher sterke banden met Eindhoven. Veel Helmonders werkten en werken in Eindhoven en ook tussen het bedrijfsleven uit beide steden waren en zijn er sterke banden. Voor de stadsregio werden op verschillende beleidsterreinen visies opgesteld. In de economische visie voor de stadsregio werd ingegaan op de samenhang tussen de bedrijvigheid in Helmond, Eindhoven en de omliggende gemeenten (Provincie Noord-Brabant, 1994). Door te denken in termen van een stadsregio kon Helmond aansluiten bij een aantal ontwikkelingen in Eindhoven. Zo is de NV Induma samengegaan met een andere ontwikkelingsmaatschappij tot de Brainport Development. Deze organisatie heeft Zuidoost Brabant op de kaart gezet als kennisregio.

Zuid-Oost Brabant is door de Rijksoverheid aangewezen als Brainport. Het gebied staat weliswaar bekend als Brainport Eindhoven, maar Helmond maakt wel degelijk deel uit van dit gebied. Helmond is de tweede stad binnen de Brainport. Voor Helmond betekent het feit dat de stad tot de Brainport behoort een belangrijke kans om zichzelf op de kaart te zetten en meer hightech bedrijvigheid aan te trekken. In het kader van de Brainportregio wordt veel samengewerkt met de betrokken gemeentes. Men probeert verder te kijken dan de eigen stadsgrenzen en beslissingen te nemen die voor de regio als geheel gunstig zijn (Gemeente Helmond, 2010b).

Dhr. Heuts denkt dat de economie van Helmond in toenemende mate verbonden raakt met die van Eindhoven. Helmond kan profiteren van de ontwikkelingen in de Brainportregio, maar moet oppassen voor de dominante positie van Eindhoven binnen de Brainport. Door zich te richten op *automotive* en *food* probeert Helmond een eigen positie binnen de Brainport in te nemen gebaseerd op de eigen krachten van de stad. Hierdoor begint de Brainport in toenemende mate te leven onder het bedrijfsleven in Helmond.

Dhr. Kerste ziet dat Helmond een dubbele rol probeert te vervullen in de regio. Enerzijds wil de stad aanhaken bij Eindhoven, anderzijds wil Helmond de centrumstad voor de Peelregio zijn. Ook dhr. Swinkels ziet dit zo. Hij stelt dat het voor Helmond moeilijk is om een centrumstad te zijn zo dicht bij Eindhoven. Eindhoven heeft een sterke aantrekkingskracht op zowel op de mensen als de bedrijvigheid in de regio en dit kan ten koste gaan van de positie van Helmond.

De nabijheid tot Eindhoven is voor Helmond dus zowel een vloek als een zegen. Een vloek vanwege de grote aantrekkingskracht van Eindhoven binnen de Brainportregio. Een zegen omdat in en rond Eindhoven een aantal belangrijke industriële spelers gevestigd zijn. Het industriële bedrijfsleven in Helmond heeft een belangrijke impuls gekregen door de nabijheid tot Eindhoven. Voor een deel is de ontwikkeling van de traditionele industrieën in de huidige kennisintensieve bedrijfstakken te danken aan de banden tussen bedrijven uit Helmond en Eindhoven. Dhr. Smits legt uit dat de ideeën in Eindhoven worden bedacht, maar dat de valorisatie van de producten voor een groot deel in Helmond gebeurt. Daarnaast hebben de ontwikkelingen rondom de Brainportregio ook positieve impulsen aan het bedrijfsleven in Helmond gegeven. Dhr. Kerste ziet steeds meer organiserend vermogen onder het bedrijfsleven. Er zijn steeds meer initiatieven om samen te werken en van deze toenemende samenwerking kunnen de Helmondse bedrijven weer profiteren.

Naast de samenwerking met Eindhoven werkt Helmond ook samen met de andere grote steden in Noord-Brabant. De vijf grootste Brabantse steden, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Breda, Tilburg en Helmond hebben zich verenigd in het stedelijk netwerk BrabantStad. Vanuit dit netwerk is op tal van terreinen contact

met de provincie Noord-Brabant. Aan de hand van een investeringsprogramma van totaal 1,4 miljard euro worden projecten in de grote steden gerealiseerd. Het grootste deel van dit bedrag is afkomstig vanuit de steden zelf, de provincie draagt €350 miljoen bij. Een project dat zich specifiek richt op Helmond is bijvoorbeeld de metamorfose van de Kanaalzone in de stad. Binnen dit project wordt gewerkt aan de ontwikkeling van de *food campus* (Groene Campus) op de Suytkade, maar er is bijvoorbeeld ook aandacht voor het industrieel erfgoed en de Kanaal- en Spoorzone (Provincie Noord-Brabant, 2011). Dhr. Kerste denkt dat het voor Helmond van groot belang is om tot de B5 steden te horen en dat de stad mede daardoor mee kan gaan met de ontwikkelingen binnen de Brainportregio.

6.1.2.4 *Bemoeienis vanuit de nationale politiek*

Zoals hierboven al naar voren is gekomen, klopte de gemeente Helmond in het verleden veelvuldig aan bij het Rijk voor ondersteuning. Dhr. Mustert noemt Helmond in die tijd een “jankgemeente” omdat de stad vaak in Den Haag aan de bel trok voor financiële ondersteuning. Het ETIN werd door de gemeente Helmond zeer regelmatig gevraagd om rapporten te schrijven die de schrijnende situatie van Helmond zouden onderschrijven. Dhr. Mustert stelt dat Helmond weinig eigen dynamiek kende in die tijd en het moest hebben van impulsen van buitenaf. De gemeente Helmond pleitte er bij het Rijk voor om overheidsdiensten naar Helmond te verplaatsen. Men beargumenteerde dat in Helmond, als centrumstad in het gewest Helmond, zware klappen had gekregen als gevolg van conjuncturele ontwikkelingen. Daarnaast werd de stad geteisterd door vertrekoverschotten en een steeds toenemende uitgaande pendel. De jongeren uit Helmond waren wel voldoende geschoold, maar zagen zich genoodzaakt om een werkkring elders te zoeken, omdat er geen werk voor hen was in Helmond zelf.

In 1969 werd Helmond opgenomen in de IPR. Dhr. Mustert legt uit dat de Rijksoverheid in de jaren '60 begon met de IPR om de werkgelegenheid in bepaalde ontwikkelingskernen te verbeteren. Helmond werd als ontwikkelingskern voor de Peelregio aangewezen naar aanleiding van een rapport naar de problemen van Helmond als industriestad (Gemeente Helmond, 1968; ETIN, 1971). Veel bedrijven maakten gebruik van de IPR van het Rijk om te investeren in scholing van het personeel of in uitbreiding van het bedrijf. Het ministerie van Economische Zaken stelde dat de gemeente Helmond moest proberen nieuwe bedrijven aan te trekken om het ‘industriepatroon naar een hoger plan te brengen’. Er moest meer hoogwaardige werkgelegenheid komen omdat men te afhankelijk was van laaggeschoolde fabrieksarbeid. Ondanks het bescheiden succes van de IPR regeling speelde het Rijk toch met het idee de regeling stop te zetten. Toen de IPR in 1971 dreigde te worden stopgezet, trok de gemeente met hulp van het ETIN aan de bel. Men vreesde dat een beëindiging van de IPR ervoor zou zorgen dat de problemen in Helmond zouden toenemen. De IPR had voor goede resultaten gezorgd, maar de toename van de werkgelegenheid in nieuwe bedrijven werd teniet gedaan door de afname van werkgelegenheid bij bestaande bedrijven. Helmond had nog steeds te kampen met werkloosheid en een groeiende uitgaande pendel. Het ETIN stelde dat Helmond niet in staat was zelf uit te komen. De economische structuur was te eenzijdig, de inkomens te laag en de stad kampte een hoge uitgaande pendel. Helmond werd gezien als de centrumstad voor de Peelregio en zou dus voldoende werkgelegenheid voor de hele regio moeten genereren. Dit was echter niet het geval en de problemen in Helmond leken alleen maar groter te worden (ETIN, 1971).

De gemeente Helmond probeerde via allerlei wegen de problemen van de stad onder de aandacht te brengen bij de landelijke politiek. Het rapport van de commissie Langman uit 1972 speelde daarin een belangrijke rol. Deze commissie had in opdracht van minister Gruijters onderzoek gedaan naar de slechte economische situatie in Helmond. De conclusies van het rapport logen er niet om. De stad had sterke behoefte aan vernieuwing en verjonging. De arbeidsverhoudingen waren achterhaald, zoals ook de fysieke inrichting van de stad (Roosenboom, 2008, p. 356). Door het rapport kwam Helmond onder de aandacht van de bestuurders in Den Haag. Daarnaast stuurde het stadsbestuur zelf ook een brandbrief om aandacht te vragen voor de alarmerende situatie in de stad en met de vraag om financiële ondersteuning, de verplaatsing van overheidsbedrijven naar Helmond of een andere vorm van hulp. De nationale overheid besloot in te grijpen en Helmond werd in 1976 door minister Gruijters van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aangewezen als Groeistad. De stad moest nieuwe inwoners aantrekken door woningbouw te realiseren met behulp van subsidies van het Rijk. Er werd ingezet op het creëren van hoogwaardige arbeidsplaatsen, zodat hoger opgeleiden naar de stad zouden komen om te wonen en te werken. Op deze manier zou de economische structuur verbeterd moeten worden en zou er stedelijke herontwikkeling kunnen plaatsvinden

(Roosenboom, 2008, p. 356, p. 358; Swinkels & Van Hooff, 2010, pp. 105-106). De exacte ontwikkelingen rondom de Groeistadmaatregel worden in de ruimtelijke pijler nader toegelicht.

Naast de aanwijzing tot Groeistad blijft Helmond tot in de jaren '90 steun vanuit de Rijksoverheid krijgen. Zo bleef Helmond tot in de jaren '90 ontwikkelingskern en viel de stad onder IPR. De gemeente beseft dat haar relatie met het Rijk goed is en dat de lobby waardevol is voor de stad (Gemeente Helmond, 1983a). Dhr. Swinkels stelt dat alle regelingen positieve impulsen hebben gegeven, maar dat het ook goed was dat de IPR in 1991 werd stopgezet. Vanaf dat moment moest Helmond het weer zelf doen en kon de stad het imago van achterstandstad afschudden.

Dhr. Mustert denkt dat ook vanuit de provincie lange tijd veel aandacht naar Helmond is uitgegaan. Binnen Zuidoost Brabant deden alle gebieden het goed met uitzondering van Helmond. De aandacht binnen Zuidoost Brabant is hierdoor lange tijd uitgegaan naar de versterking van de economische situatie in Helmond.

6.1.2.5 Lokale sociale structuren

Uit het literatuuronderzoek is naar voren gekomen dat Helmond tot halverwege de 20^e eeuw gekenmerkt werd door een scheve sociale bevolkingsopbouw. De gemeente Helmond signaleerde dit zelf ook in haar rapport over de problemen van industriestad Helmond (Gemeente Helmond, 1968). Het merendeel van de bevolking was werkzaam in de industrie en behoorde tot de lagere beroeps categorieën. Er waren weinig middenstanders. Helmond had zich van binnenuit ontwikkeld door geboorteoverschotten en er waren weinig mensen van buitenaf naar de stad gekomen. De stad had nog steeds de kenmerken van een vroeg-industriële samenleving met traditionele machtsverhoudingen en er grote afstanden tussen verschillende maatschappelijke groepen..

De arbeiders durfden in de jaren '70 voor hun eigen belangen op te komen. Zo kwamen er stakingen bij Vlisco en Hatéma in 1973 naar aanleiding van de CAO-onderhandelingen. De stakingen sloegen ook over naar andere bedrijven in de stad. Opvallend is wel dat de gemeente zich met de stakingen bemoeide. De gemeente had afspraken met de vakbonden dat er alleen gestaakt kon worden bij de economisch sterke bedrijven om een verdere terugloop in de werkgelegenheid te voorkomen (Gemeentepolitie Helmond, 1973).

Toen een eind kwam aan de verzuiling eind jaren '60, waren de mensen in de war. Er was een gebrek aan een leidinggevend kader en de bevolking was nauwelijks actief in maatschappelijke activiteiten (Gemeente Helmond, 1968, 1977). Met de aanwijzing tot Groeistad hoopte men dit te veranderen. Helmond zou als Groeistad hoger opgeleiden van buitenaf kunnen aantrekken die een impuls zouden geven aan de huidige samenleving. Deze doelstelling van het beleid blijkt ook gerealiseerd te zijn. Huishoudens uit de middelste- en hogere inkomensklassen zijn naar Helmond gekomen en zijn er ook blijven wonen (Gemeente Helmond, 2006). De inkomens in Helmond liggen nog wel lager dan het Nederlandse gemiddelde en het gemiddelde van de vijf grootste Brabantse steden. Helmond wordt gekenmerkt door een relatief klein aandeel van huishoudens met een hoger inkomen (Gemeente Helmond, 2009).

Of de Groeistadperiode ook voor nieuwe bedrijvigheid heeft gezorgd, is niet duidelijk. Dhr. Verhoeven denkt bijvoorbeeld dat er minder bedrijven naar de nieuwe wijk Brandevoort zijn gekomen dan vooraf de verwachting was. De wijk ligt vlakbij Eindhoven en dus middenin de Brainportregio, maar toch heeft de wijk niet veel nieuwe ontwikkeling opgeleverd.

Uit de interviews is naar voren gekomen dat de sociale structuur inderdaad veranderd is door de komst van de Groeistadwijken. Daarnaast spreken meerdere geïnterviewden over een bepaalde mentaliteit die in Helmond aanwezig is. Dhr. Smits is van mening dat Helmond altijd een werkstad is geweest met een cultuur van aanpakken. Ook dhr. Swinkels ziet Helmond als een stad waar altijd de wil is geweest om problemen te overwinnen. Dhr. Kerste denkt dat men in de jaren '70 en '80 het gevoel dat in Helmond niets van de grond kwam. Maar door veranderingen in het stadscentrum, de komst van Brandevoort en de ontwikkelingen binnen de speerpuntsectoren is men weer trots op Helmond en wil men er samen weer wat van maken.

6.1.3 Ruimtelijke pijler

Veranderingen in de ruimtelijke pijler worden in kaart gebracht aan de hand van een aantal belangrijke projecten en gebeurtenissen die in Helmond hebben plaatsgevonden door de tijd.

6.1.3.1 Ontwikkelingen naar aanleiding van de benoeming tot Groeistad

De benoeming van Helmond tot Groeistad heeft grote invloed gehad op de ruimtelijke ordening en volkshuisvesting in de stad. De benoeming betekende dat Helmond de taakstelling kreeg om tussen 1980 en 1990 tussen de 10.000 en 15.000 nieuwe woningen te realiseren om de bevolkingsgroei vanuit Eindhoven op te vangen. Daarnaast hoopte het Rijk dat hiermee Helmond meer hoger opgeleiden kon aantrekken om de huidige maatschappelijke structuur te veranderen. De huizen die gebouwd werden, waren bedoeld voor hogere inkomensgroepen. Het betrof veelal grotere koopwoningen (Gemeente Helmond, 1977, 2006).

In 1983 kwam er nieuw Rijksbeleid met betrekking tot stedelijke gebieden en werd de Groeistadstatus omgedoopt tot Groeikern. Inhoudelijk veranderde er niets aan de taakstelling, Helmond bleef op structurele basis overheidssteun ontvangen om groei van de stad mogelijk te maken. Men ging zich in toenemende mate richten op vernieuwing van de bestaande stad (Gemeente Helmond, 2006).

Tussen 1995 en 2005 krijgt Helmond in het kader van de VINEX de taakstelling om 7600 woningen te realiseren. Helmond viel vanaf dat moment ook onder het GroteStedenBeleid (GSB) wat betekende dat er veel aandacht uitging naar de leefbaarheid in en herstructurering van bestaande wijken. (Gemeente Helmond, 2006). In de jaren '90 besloot de gemeente Helmond zich tevens te gaan richten op de particuliere sector van de woningmarkt. Nog altijd gedreven vanuit de behoefte om meer huishoudens in de hogere inkomensklassen aan te trekken is in de jaren '90 de wijk Dierdonk ontwikkeld en rond 2000 begon de aanleg van Brandevoort. Deze wijk is qua opzet en architectuur geïnspireerd op de kenmerken van een dorp. Brandevoort is een zeer populaire wijk geworden door het ongewone architectonische karakter. Architectuur is een belangrijk middel geworden waarmee Helmond haar uitstraling en imago probeert te verbeteren (Aalders & Geijers, 2011, pp. 51-52; Gemeente Helmond, 2006).

De benoeming tot Groeistad heeft ertoe geleid dat de bevolking van Helmond vanaf 1975 sterk toegenomen is. Tussen 1997 en 2008 behoorde Helmond tot de top 30 snelst groeiende gemeenten in Nederland. In 2010 telt de stad ruim 88.000 inwoners. De groei is toe te schrijven aan geboorteoverschotten aangezien het migratiesaldo tussen 1997 en 2008 rond de nul lag (Gemeente Helmond, 2010a). Ook is de sociaaleconomische structuur van de stad versterkt door de komst van huishoudens in de hogere inkomensklassen (Gemeente Helmond, 2006). Daarnaast hebben de nieuwbouwwijken Helmond een andere uitstraling gegeven en het imago van de stad verbeterd.

6.1.3.2 Ruimtelijke plannen met betrekking tot cityvorming

Toen Helmond benoemd werd tot Groeistad, ontstond bij de gemeente ook de behoefte om van Helmond een *city* te maken. Het centrum van Helmond moest meer worden dan een koop- en handelscentrum, mensen moesten elkaar kunnen ontmoeten, er kunnen ontspannen en recreëren. Belangrijke punten waren de bereikbaarheid van het centrum van Helmond. De Zuid-Willemsvaart dreigde de stadscentrum af te snoeren en de bereikbaarheid in en naar het centrum was slecht (Gemeente Helmond, 1975). Cityvorming had als doel het stedelijk leefklimaat en de bereikbaarheid van het centrum te verbeteren. Met deze verbeteringen hoopte de gemeente Helmond aantrekkelijker te maken voor hoger opgeleiden van buitenaf (Gemeente Helmond, 1981).

Een groot deel van de plannen is in de jaren '80 uitgevoerd, vooral in het kader van het GSB. In het kader van de cityvorming kwamen er in het centrum van Helmond een schouwburg, sporthal, GGD-kantoor, nieuw stadskantoor, nieuw politiebureau en werd het Kasteel van Helmond een museum (Gemeente Helmond, 1983b). Daarnaast werden grote verbeteringen doorgevoerd op het gebied van de infrastructuur. Er kwamen nieuwe toegangswegen, de bereikbaarheid van het centrum werd verbeterd, er werden parkeerplaatsen aangelegd en de Zuid-Willemsvaart werd omgeleid. Vooral op het gebied van de bereikbaarheid van zowel de stad als het centrum zijn in de jaren '80 belangrijke verbeteringen doorgevoerd. Daarnaast is de uitstraling van het centrum ook aanzienlijk verbeterd (Gemeente Helmond, 1975, 1981, 1983a).

In de interviews zijn voornamelijk de verandering van het centrum in de laatste jaren ter sprake gekomen. De belangrijkste ontwikkeling is de realisatie van het Boscotondo, een complex met daarin woningen, een bioscoop en het bestuurscentrum van de gemeente op het oude Begemanterrein. De meeste respondenten denken dat Helmond een aantrekkelijk centrum heeft, maar dat de gemeente meer zou moeten doen om dit beeld naar buiten te etaleren. Want ondanks de concurrentie van Eindhoven in de nabije omgeving heeft het centrum van Helmond genoeg in huis om aantrekkelijk te zijn.

6.1.3.3 Campusontwikkeling

In het afgelopen decennia heeft de gemeente sterk ingezet op de ontwikkeling van een Groene Campus en een Automotive Campus. Met de campusontwikkeling hoopt de gemeente Helmond een toonaangevend centrum te kunnen worden op het gebied van innovatie en productie binnen de *food* en *automotive* bedrijfstakken. Dit zijn de speerpuntsectoren die bij de economische pijler ook besproken zijn. Met de ontwikkeling van de twee campussen hoopt de gemeente onderwijs en bedrijven samen te brengen op één plek. Hiermee hoopt de gemeente zowel nieuwe bedrijven als werknemers binnen deze bedrijfstakken naar de stad te trekken.

Zoals hierboven is uiteengezet is het initiatief voor een *food* cluster afkomstig van de *food* bedrijven zelf. De bedrijfstak *food* staat de laatste jaren ook volop in de belangstelling van de gemeente Helmond. Op de Suytkade wordt getracht een concentratie te bewerkstelligen van onderwijsinstellingen en bedrijven die zich met *food* en innovatie bezig houden. In 2009 is de Groene Campus op deze plek geopend. Dit is een opleidingsplek voor de groene sector. Daarnaast is men bezig met de ontwikkeling van een *food technology park*. Uit de interviews is gebleken dat men veel verwacht van de ontwikkelingen binnen de *food* en de Groene Campus.

De *high tech automotive campus* (HTAC) wordt ontwikkeld met het doel om “voor 2020 minimaal één grote *global player* naar Nederland te trekken, 5 tot 10 startende bedrijven per jaar te genereren en als opleidingsplek voor meer dan 1000 leerlingen en studenten te fungeren” (Gemeente Helmond, 2011c, p. 9). Uit de interviews is het beeld naar voren gekomen dat samenwerking van het bedrijfsleven binnen de *automotive* minder natuurlijk verloopt als binnen de *food*. De HTAC is ontwikkeld rondom een aantal belangrijke instituten in Helmond, te weten PDE Automotive, TNO Automotive, TÜV Rheinland en TNO Automotive international (Gemeente Helmond, 2011c). Het bedrijfsleven uit Helmond en de omliggende gemeenten moet nog aanhaken op de ontwikkelingen, want tot nu toe blijven de investeringen vanuit het bedrijfsleven uit. Dhr. Smits denkt dat er zeker potentie in de *automotive* zit mits verschillende bedrijven elkaar weten te vinden en er net zoals binnen de *food* een cluster ontstaat.

De ontwikkelingen op de twee campussen heeft ook bijgedragen aan een verbetering van het imago van Helmond. Daarnaast wordt de positie van Helmond binnen de Brainportregio versterkt door de campusontwikkeling en kan Helmond zich duidelijk onderscheiden van Eindhoven.

6.2 Analyse van de ontwikkelingen in Oss

In deze paragraaf worden de ontwikkelingen in Oss vanaf het begin van de jaren '70 geduid en geanalyseerd. De paragraaf begint met een beschrijving van de economische pijler, gevolgd door de institutionele en ruimtelijke pijler. De pijlers zijn opgebouwd aan de hand van inzichten uit historische data, rapporten en nota's gecombineerd met de informatie uit de diepte-interviews.

6.2.1 Economische pijler

Het bedrijfsleven in een stad en de structuur van de economie behoren zowel tot de bovenlaag als het fundament van de stad. Daarom wordt in de analyse van de economische pijler ook aandacht besteed aan de ontwikkeling van het bedrijfsleven en de economische structuur van de stad. Daarnaast worden de mate van ondernemerschap in de stad en het opleidingsniveau van de beroepsbevolking ook meegenomen.

6.2.1.1 Ontwikkeling van de economische structuur

Oss groeide tussen 1947-1970 uit tot belangrijk centrum van werkgelegenheid voor de omliggende gemeenten. De arbeiders vonden vooral werk in de industrie. Het aantal industriële bedrijven groeide sterk in die tijd, maar nog steeds domineerde een aantal grote bedrijven de economie in Oss. In 1976 telde Oss zes bedrijven met meer dan 500 arbeiders in dienst. De industrie zorgde toen voor 62% van de totale werkgelegenheid. Het ETIN constateerde al in 1947 dat de Osse economie gedomineerd werd door een paar zeer grote industriële ondernemingen in de voedingsmiddelen- en textielindustrie. Er waren betrekkelijk weinig middelgrote en kleine industriële vestigingen, de aanwezige bedrijfjes waren afhankelijk van de grote industriële en was er een grote vraag naar laaggeschoolde arbeid (ETIN, 1947). De problemen die in 1947

gesignaleerd werden, bestonden nog steeds in de jaren '60. Zowel het ETIN als de gemeente Oss brachten de gevaren van de eenzijdige economie regelmatig ter sprake in rapporten en beleidsstukken (ETIN, 1961, 1970; Gemeente Oss, 1976).

Vanaf het midden van de jaren '70 ging er veel werkgelegenheid binnen de industrie verloren. Het was een tijd van economische teruggang en bedrijven schakelden over naar kapitaalintensievere vormen van productie. De industriële werkgelegenheid in Oss kreeg een zware klap door ontslagen binnen de vleesverwerkende industrie door de fusie van Zwanenberg en Unilever in de Unilever Vleesgroep. Daarnaast ging werkgelegenheid in de bouw verloren en was er nauwelijks groei in de dienstverlenende sectoren (ETIN, 1990; Gemeente Oss, 1983).

Vanaf het einde van de jaren '70 tot ongeveer het midden van de jaren '80 heeft Oss te kampen gehad met een hoog werkloosheidspercentage, op een gegeven moment was meer dan 20% van de Osse beroepsbevolking werkloos. Het feit dat de werkloosheid voor een langere periode zo hoog is geweest, biedt inzichten in de veerkracht van Oss in die tijd. Blijkbaar kende de stad in die tijd onvoldoende veerkracht. De economie kon niet op een redelijk korte termijn aangepast worden waardoor er nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd werden. Het ontbreken van dit aanpassingsvermogen lijkt de belangrijkste verklaring voor de lange periode van hoge werkloosheid in Oss. De economie van de stad was te zeer gericht om een aantal grote industrieën met als belangrijkste de vleesverwerking- en textielindustrie. Van oudsher overheersten deze sectoren de economie van Oss, waardoor de dienstensector in de jaren '70 nauwelijks ontwikkeld was. De dienstensector bood dan ook weinig vervangende werkgelegenheid. Daarnaast kwam er veel laag opgeleid personeel uit de industrieën vrij, veel van deze mensen hadden bijna hun hele leven in de fabrieken gewerkt en kenden geen ander werk dan dat. Hier wordt in paragraaf 6.2.1.3 verder op ingegaan. Het ontbreken van vervangende werkgelegenheid en specifieke vaardigheden van de beroepsbevolking wijzen er op dat de veronderstelling dat Oss zich ontwikkeld heeft door de aanwezigheid van *unrelated variety* niet lijkt op te gaan. Er was immers weinig vervangende werkgelegenheid in ongerelateerde sectoren. Daarnaast is het ook zeer de vraag of, als er al ongerelateerde werkgelegenheid had bestaan, de plaatselijke beroepsbevolking deze arbeidsplaatsen had kunnen vervullen.

De aanwezigheid van *unrelated variety* lijkt dus niet de bron van veerkracht te zijn voor Oss, omdat gesteld kan worden dat de economie van Oss lange tijd niet veerkrachtig was. Als echter over een langere periode wordt gekeken, is te zien dat het aantal arbeidsplaatsen in Oss gestegen is en de werkloosheid gedaald (figuur 5.11 en 5.12). Dit proces zette ongeveer vanaf het midden van de jaren '80 in. De werkloosheid daalde door groei van de werkgelegenheid in de sectoren handel, vervoer en de dienstverlening. Daarnaast nam de werkgelegenheid binnen de gezondheidszorg, bouwnijverheid en het onderwijs ook sterk toe. Dit is in hoofdstuk vijf reeds naar voren gekomen. De stijging van het totaal aantal arbeidsplaatsen in Oss is voor een deel te danken aan de groei van *unrelated* sectoren. Maar de industrie speelt ook een belangrijke rol in het herstel van Oss in de jaren '80 en '90.

Ondanks het teruglopen van de werkgelegenheid in de industrie in de jaren '70, is de industrie in 2010 nog steeds de belangrijkste sector in termen van werkgelegenheid. In de jaren '90 en het eerste decennium van de 20^e eeuw is het aantal arbeidsplaatsen in de industrie weer toegenomen. Opvallend is dat er binnen de industrie twee ontwikkelingen lijken hebben plaatsgevonden. Ten eerste is uit het vorige hoofdstuk gebleken dat een aantal belangrijke industriële spelers nog steeds in Oss gevestigd zijn en voor veel werkgelegenheid zorgen. Belangrijkste voorbeelden hiervan zijn Organon en Unox. Daarnaast zijn ook nieuwe industrietakken tot ontwikkeling gekomen. Een aantal van deze nieuwe industrietakken is ontstaan vanuit bedrijfstakingen die ondersteunend waren aan de industrie. Zoals in hoofdstuk vijf naar voren gekomen is, hebben veel bedrijven die eerst in dienst stonden van Organon of Unilever een ontwikkeling doorgemaakt. Dit betreft vaak kleinschalige bedrijven die een specifiek onderdeel leverden voor de grote industriële bedrijven. Met deze specifieke producten en specifieke kennis zijn de bedrijven uitgegroeid tot belangrijke spelers binnen hun eigen (niche)markt. Daarnaast is het industriële MKB gegroeid doordat mensen die ontslagen werden bij één van de grote bedrijven besloten om voor zichzelf te beginnen. Dhr. Van Den Hurk heeft dit binnen veel sectoren zien gebeuren, bijvoorbeeld binnen de vleesverwerking en transport.

De samenstelling van de Osse industrie is dus verbreed in de laatste decennia. Zoals uit de analyse van de bovenlaag naar voren is gekomen, zijn de chemie (farmaceutische industrie) en de metaal nu de

belangrijkste industriële bedrijfstakken in Oss. Maar ook de voedingsmiddelenindustrie is nog steeds één van de grotere bedrijfstakken.

Op dit moment bevindt Oss zich wederom in een periode van transitie van de economie. Mevrouw Vossen vertelt dat het huidige college van Oss economie hoog op de agenda heeft staan. De gemeente spreekt zelf niet van speerpuntsectoren, maar mevrouw Vossen legt uit dat voor Oss en de regio Oss de bedrijfstakken *food*, *health*, *pharma* en transport belangrijk zijn. Deze industrietakken zijn voor een deel afkomstig vanuit het industrieel verleden van Oss. *Food* en *pharma* hangen samen met de van oudsher belangrijke voedingsmiddelen- en farmaceutische-industrie. Het Osse bedrijfsleven is de laatste jaren sterk geworden in de sectoren transport en *health*.

Food moet volgens mevrouw Vossen gezien worden als de hele agro-keten in regionale context. In Oss en de omliggende regio bevinden zich tal van bedrijven die met een onderdeel van deze keten bezig zijn en de aanwezigheid van al deze bedrijven maakt de *food* in Oss zo sterk. Dhr. Verhoeven ziet goede ontwikkelingsmogelijkheden voor deze bedrijfstak, voornamelijk vanwege het goede vestigingsklimaat in Oss.

Binnen *health* en *pharma* is MSD een belangrijke speler in de regio. Dhr. Geijer stelt dat Oss een unieke positie heeft binnen deze bedrijfstak ondanks het feit dat de stad geen academisch ziekenhuis heeft. Op dit moment staat de ontwikkeling van het Life Sciences Park in Oss in de steigers, in de institutionele en ruimtelijke pijler wordt hier nader op ingegaan. Voor Oss is de transport ook een belangrijke sector.

De transport was van oudsher ondersteunend aan de industrie. Door de tijd heeft de transportsector een ontwikkeling doorgemaakt waardoor de sector nu niet meer afhankelijk is van de industriële bedrijvigheid in Oss. Dhr. Verhoeven stelt dat de logistiek het de laatste jaren wel minder goed doet, vooral de grote speler Vos Logistics heeft het zwaar gehad. Maar dankzij het grote vaarwater, de haven en de ontwikkelingen op bedrijventerrein Vorstengrafdonk is Oss een belangrijk logistiek centrum geworden. Hier wordt in de ruimtelijke pijler dieper op ingegaan.

In het hoofdstuk vijf is naar voren gekomen dat het MKB belangrijker is geworden voor de Osse economie. De toename van het aantal arbeidsplaatsen eind jaren '80 is voornamelijk afkomstig vanuit het MKB in de zakelijke dienstverlening en andere dienstensectoren. Daarnaast heeft het industriële MKB vanaf die tijd ook een positieve ontwikkeling doorgemaakt. Werknemers uit de industrie kozen ervoor om voor zichzelf te beginnen. Men begon dan veelal kleinschalig, bijvoorbeeld in een garage of in een schuur achter het eigen huis. In de industrie zijn vaak grote investeringen nodig in bijvoorbeeld vaste activa zoals machines en bedrijfspanden. Pas als een bedrijf begon te groeien, kwamen er voldoende financiële middelen om dit soort investeringen te kunnen doen. Sommige van de bedrijven zijn sterk doorgegroeid, maar de meeste bedrijven zijn tot het MKB blijven behoren. De industrie wordt gekenmerkt door een kapitaalintensieve productie, waardoor het aannemelijk is dat sommige bedrijven niet groeien wat betreft aantal arbeidsplaatsen, maar wel in de productie. In 2010 telde Oss 286 vestigingen van industrieel MKB die samen voor ongeveer 2300 arbeidsplaatsen zorgden (LISA, 2011). Toch kent Oss nog steeds een aantal zeer grote bedrijven die samen voor 21% van de werkgelegenheid in Oss zorgen. Vooral binnen de industrie bestaat nog steeds een aantal belangrijke grote bedrijven. In 2010 behoorden 17 industriële bedrijven tot het grootbedrijf en deze bedrijven genereerden ongeveer 8000 arbeidsplaatsen. De relatie tussen deze bedrijven en Oss is echter veranderd. Dhr. Van Den Hurk legt uit dat deze bedrijven vroeger zelfstandige, lokale spelers waren met een hoofdkantoor in Oss. Dhr. Luijpen en dhr. Mink vertellen dat het contact tussen de gemeente en de grote industriële spelers zeer nauw was. Dhr. Luijpen zat bijvoorbeeld regelmatig met de directie van Organon om tafel om problemen op te lossen. Nu worden deze bedrijven vanuit het buitenland bestuurd. Mevrouw Vossen stelt dat er hierdoor een spanningsveld ontstaat tussen de lokale situatie in Oss en de besluitvorming op het hoofdkantoor in het buitenland. Hierdoor is het volgens haar moeilijker om met de bedrijven samen te werken, maar zeker niet onmogelijk.

6.2.1.2 Ondernemerschap

Door de overheersing van de grote industriële bedrijven tot eind jaren '60 bleef het zelfstandig ondernemerschap in Oss achter bij de rest van Nederland. Er was meer dan voldoende werk binnen de industrie en de beroepsbevolking was grotendeels laag opgeleid. De bevolking koos liever voor een zekere baan bij één van de grote bedrijven dan het zelfstandig ondernemerschap. Toen de werkgelegenheid binnen

de industrie terug liep, groeide het animo voor zelfstandig ondernemerschap. De starters waren vaak werkzoekenden die besloten een bedrijf te starten binnen dezelfde bedrijfstak als hun laatste werkgever. Er kwam in die tijd veel laag opgeleid personeel uit de industrieën vrij en veel van deze mensen hadden bijna hun hele leven in de fabrieken gewerkt en kenden geen ander werk dan dat. Hier wordt in paragraaf 6.2.1.3 verder op ingegaan. Daarnaast zijn er volgens dhr. Luijpen ook veel bedrijven in ondersteunende of hulpindustrieën opgericht. Als voorbeelden noemt hij grafische bedrijven, opslag en *clean rooms* gericht op de verpakking van medicijnen. Deze bedrijven zijn vaak kleinschalig begonnen en zijn nu samen goed voor enkele honderden arbeidsplaatsen. Tussen 1979 en 1982 startten er 232 bedrijven in Oss die samen 750 arbeidsplaatsen creëerden (Companen BV & Katholieke Universiteit Nijmegen, 1985).

Als er gekeken wordt naar de data dan valt op dat er weinig verschil bestaat tussen het percentage zelfstandigen in 1960 ten opzichte van 2010. In 1960 was bijna 11% van de totale beroepsbevolking zelfstandige, in 2010 is dit percentage licht gestegen tot 12,2% (CBS, 1960; CBS, Statline, 2011). Cijfers van de KvK (2011) met betrekking tot het aantal starters laten zien dat in 2009 477 bedrijven gestart zijn en in 2010 521. Opvallend is dat voornamelijk binnen de detailhandel, diensten en de bouw bedrijven zijn gestart. Binnen de industrie zijn tussen 2009 en 2010 28 bedrijven opgericht.

6.2.1.3 Opleidingsniveau van de beroepsbevolking

Zoals hierboven al enkele keren naar voren is gekomen, werd de beroepsbevolking van Oss lange tijd gekenmerkt door een laag opleidingsniveau. Na de lagere school koos men vaak ervoor om te gaan werken in één van de fabrieken. De arbeiders werden in de fabrieken opgeleid voor hun werkzaamheden. Dit resulteerde in een laag opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Voor 1960 gold dat ongeveer 60% van de beroepsbevolking lager opgeleid was, ongeveer 30% had uitgebreid lager onderwijs genoten en 10% was middelbaar of hoger opgeleid.

Uit het literatuuronderzoek is naar voren gekomen dat Oss van oudsher een belangrijk centrum van werkgelegenheid is voor de regio. Oss heeft nog steeds een belangrijke werkfunctie voor de omliggende regio. Het inkomend pendelsaldo is hoger dan het uitgaande saldo. Deze forenzen heeft Oss ook nodig, want de beroepsbevolking is nog steeds laag opgeleid in vergelijking met de rest van Nederland. Voor Oss geldt dat in 2009 26,1% van de beroepsbevolking bestond uit lager opgeleiden. Maar dit aandeel lijkt af te nemen door het proces van 'upgrading'. Het opleidingsniveau van de Osse beroepsbevolking ligt nog steeds lager dan het landelijk gemiddelde, maar het is de verwachting dat het opleidingsniveau zal stijgen in de komende tien jaar (ETIN Adviseurs, 2009; Gemeente Oss, 2010; Van Der Velden & Geijer, 2010).

Dhr. Van Den Hurk beschrijft de Osse beroepsbevolking als echt "werkvolk". Vanuit de historie van de stad weet men hoe er geproduceerd moet worden. Hoger opgeleiden worden volgens dhr. Heuts van buitenaf aangetrokken om bij Organon te werken. Daarnaast bestaat de economie van Oss voor een groot deel uit laag geschoolde werkgelegenheid. Dhr. Van Den Hurk en dhr. Verhoeven hebben beiden het idee dat de bedrijven in Oss voldoende werknemers kunnen vinden en dat vraag en aanbod op de arbeidsmarkt dus op elkaar aansluiten. Dhr. Van Den Hurk ziet wel een mismatch tussen de opleidingen en de wensen van het bedrijfsleven. De Osse bedrijven missen bepaalde *skills* bij de werknemers en er is veel vraag naar werknemers met een technische achtergrond.

Mevrouw Vossen ziet het opleidingsniveau als sleutel voor de transitie van Oss. Ze denkt dat het belangrijk is dat er meer variatie komt in het opleidingsniveau van de beroepsbevolking in Oss. Dan wordt de stad ook aantrekkelijker voor bedrijven die hoger opgeleiden vragen.

6.2.2 Institutionele pijler

De sociale structuren, het politieke klimaat en de aanwezige institutionele arrangementen vormen samen de institutionele pijler van Oss. De ontwikkeling van de institutionele structuren in Oss wordt hieronder onderzocht aan de hand van gemeentelijke nota's, rapporten en de diepte-interviews.

6.2.2.1 Lokaal politieke klimaat ten opzichte van het bedrijfsleven

De aanwezigheid van een klein aantal zeer grote industriële bedrijven was zowel een zegen als een vloek voor Oss. De bedrijven zorgden voor veel werkgelegenheid, maar als er problemen bij de bedrijven waren,

stonden er dan ook in één klap veel mensen op straat. Zoals uit de literatuurstudie naar voren is gekomen, probeerde het gemeentebestuur lange tijd het de fabrikanten zo makkelijk mogelijk te maken. De politie trad hard op tegen stakingen of opstootjes onder de arbeiders. Tot de jaren '30 was de industrialisatie redelijk voorspoedig verlopen, de bedrijven groeiden en vroegen steeds meer arbeid. Toen de problemen in de jaren '30 ontstonden, had de gemeente geen antwoord. Er was lange tijd veel sociale onrust en de nationale marechaussee werd naar Oss gestuurd om de rust te herstellen. Na de Tweede Wereldoorlog concludeerde de gemeente dat ze een volgende werkgelegenheidsafname voor moest zijn. Het ETIN kreeg opdracht te onderzoeken wat er in Oss moest gebeuren om de stad in de toekomst welvarend te houden. Het ETIN concludeerde dat de eenzijdigheid van de economische structuur doorbroken moest worden en het intellectuele peil moest stijgen door mensen te stimuleren middelbaar onderwijs te volgen (ETIN, 1947). Dit bleef lange tijd de kern van het economisch beleid van de gemeente Oss.

In de jaren '50 zette Oss sterk in op de acquisitie van bedrijven door bedrijven in andere steden direct te benaderen en aanbiedingen te doen om zich in Oss te vestigen. Dit deed men via Stichting Industrievestiging Oss, waar de burgemeester en leden uit de Osse Industriële Kring deel van uitmaakten (Gemeente Oss, 1950-1960). Bij de acquisitie werd geluisterd naar het bedrijfsleven. Dhr. Luijpen legt uit dat de acquisitie gericht was op het aantrekken van bedrijven die nieuwe impulsen zouden kunnen geven aan de toelevering of aflevering van producten die in Oss of de regio werden gemaakt zodat er een samenhangende productieketen zou ontstaan. De acquisitie ging samen met het verbeteren van het vestigingsklimaat, een soepel vergunningenbeleid en een open opstelling richting het bedrijfsleven (Gemeente Oss, 1983). Later ging Oss voor de acquisitie op regionaal niveau samenwerken met omliggende gemeenten, deze samenwerkingsverbanden worden in paragraaf 6.2.2.3 nader toegelicht. Mevrouw Vossen vertelt dat de gemeente Oss nog steeds aan acquisitie doet, maar dat de aandacht vooral ligt op het behouden van bestaande bedrijven in Oss. Naast de acquisitie van nieuwe bedrijven, zette de gemeente in op het behouden van de bestaande bedrijven. Als het nodig was, ondersteunde de gemeente noodlijdende bedrijven financieel. Dit was niet altijd even makkelijk, vooral omdat in Oss een groot aantal grote industriële bedrijven aanwezig was, die door de tijd werden overgenomen door buitenlandse partijen. Zoals eerder naar voren is gekomen, werd samenwerking tussen deze bedrijven en de gemeente moeizamer. Toch is uit de interviews naar voren gekomen dat de band tussen de gemeente en het bedrijfsleven nu en in het verleden zeer goed te noemen is. Dhr. Van Den Hurk noemt de situatie in Oss zelfs uniek. De goede relatie tussen gemeentebestuur en het bedrijfsleven is voor een belangrijk deel tot stand gekomen door de bijzondere rol die dhr. Luijpen van 1978 tot 2011 heeft vervuld.

In 1978 werd dhr. Luijpen aangesteld als ambtenaar die zich bezig houdt met de relatie tussen gemeenten en het bedrijfsleven. Dhr. Luijpen legt uit dat de gemeente hiermee de bedoeling had om binnen de beperkingen van de gemeente de maximale ruimte te zoeken om het bedrijfsleven te ondersteunen en waar mogelijk uit te breiden. De gemeente had in die tijd regelmatig contact met de ondernemersverenigingen over dezelfde problematiek. Daarom heeft de gemeente een convenant opgesteld met de ondernemersverenigingen (OIK, TIBO en OVO, zie volgende paragraaf). Dhr. Luijpen legt uit dat in dit convenant werd afgesproken dat alle beleidszaken die de economische structuur van de stad konden beïnvloeden vooraf voor advies voorgelegd werden aan de ondernemersverenigingen. Voordat een besluit naar de gemeenteraad of het college ging, werd het aan de drie partijen voorgelegd. Dhr. Luijpen is van mening dat hierdoor een overlegcultuur is ontstaan in Oss in plaats van een cultuur van gemeente versus het bedrijfsleven.

De gemeente Oss heeft er vanaf de jaren '70 voor gekozen om in te zetten op een goede band met het bedrijfsleven. Door de aanstelling van dhr. Luijpen als contactpersoon vanuit de gemeente wist men bij de afdeling Economische Zaken tijdig wat er speelde bij de bedrijven en kon daar op ingespeeld worden. Later heeft dit geresulteerd in het tekenen van een convenant tussen bedrijfsleven en gemeente. Ook hierin is te zien dat de gemeente heeft gekozen om in eerste instantie het bestaande bedrijfsleven in de stad te houden en te ondersteunen. Doordat de gemeente wist wat er bij de bedrijven speelde, konden belemmeringen bijtijds worden weggenomen of kon gezocht worden naar alternatieven. De gemeente wilde bijvoorbeeld graag dat Organon zoveel mogelijk kapitaalintensieve investeringen zou doen in Oss. Toen de grondstoffenproductie van Organon in de jaren '90 uit Oss geplaatst dreigde te worden, heeft de gemeente samen met de lokale directieleden van Organon ervoor gezorgd dat het onderdeel toch in Oss kon blijven. Door te wijzen op de

relatie tussen grondstoffen en onderzoek kon in een vroeg stadium aan de directie van het bedrijf duidelijk worden gemaakt dat de grondstoffen productie in Oss moest blijven. De gemeente heeft er voor gezorgd dat de benodigde ruimte op een nieuw bedrijventerrein vrij kwam.

Het convenant is nog steeds van kracht en heeft voor een vertrouwensrelatie tussen de gemeente en het bedrijfsleven gezorgd. Dhr. Luijpen noemt het convenant een “politieke stabilisator, omdat het op basis is van wederzijdse *commitment*”. Dhr. Van Den Hurk ziet dit vanuit het oogpunt van het bedrijfsleven ook zo. Hij stelt dat het bestaan van het convenant en de vertrouwensband ervoor gezorgd heeft dat de gemeente en het bedrijfsleven al jaren goed samenwerken, ongeacht de samenstelling van het college. Dhr. Luijpen legt uit dat de gemeente het advies van de ondernemersverenigingen niet per se over hoeft te nemen, maar wel moet beargumenteren waarom men het advies niet overneemt. Dhr. Van Den Hurk vertelt dat het bedrijfsleven het waardeert om vroeg in het proces betrokken te worden en dat hun stem ook echt gehoord wordt. De open opstelling tussen gemeente en ondernemersverenigingen is uniek.

De korte lijntjes tussen het gemeentebestuur en het bedrijfsleven wordt door dhr. Geijer genoemd als sterk punt voor Oss. Het gemeentebestuur heeft een open opstelling ten opzichte van het bedrijfsleven. Alle geïnterviewden zijn van mening dat het convenant nog steeds goed werkt. Dhr. Mustert denkt dat het feit dat dhr. Luijpen een zeer belangrijke continue factor is geweest in dit hele proces.

Door de korte lijntjes kon het bedrijfsleven ook bij de acquisitie worden ingezet als visitekaartje voor Oss. Dhr. Luijpen legt uit dat de gemeente op basis van advies van de bedrijven op zoek ging naar bedrijven die een versterking van de economische structuur van Oss zouden kunnen betekenen. Daarnaast werd in samenwerking met bedrijfsleven een huisvestingsprotocol opgesteld, daar wordt in de ruimtelijke pijler op ingegaan.

6.2.2.2 Beleid met betrekking tot de werkgelegenheid

Zoals in het voorgaande naar voren is gekomen, begonnen de werkgelegenheidsproblemen voor Oss eind jaren '70. De gemeente kreeg te maken met een groeiende groep laag opgeleide werklozen waar nauwelijks werk voor was. In de jaren '80 heeft de gemeente Oss tal van beleidsstukken en werkgelegenheidsplannen opgesteld om de mensen weer aan het werk te krijgen. Dhr. Mink vertelt dat de gemeente zich in die tijd richtte op de ontwikkeling van het MKB. De gemeente begon met het actief ondersteunen en informeren van (potentiële) starters. Dit gebeurde in samenwerking met o.a. de KVK, Stadsgewest Oss en het ETIN. Daarnaast bood de gemeente bedrijfsruimte aan voor starters en werden er bedrijfsverzamelgebouwen gecreëerd (Gemeente Oss, 1983). Daarnaast onderhield de gemeente nauwe banden met het bestaande bedrijfsleven om de bestaande werkgelegenheid te handhaven (Gemeente Oss, 1983).

De gemeente keek daarnaast ook naar mogelijkheden om arbeidsplaatsen te creëren binnen het gemeentelijk apparaat, investeerde in projecten om arbeidsplaatsen te genereren en kwam met inpassingsbeleid om werklozen aan een baan te helpen. In 1982 presenteerde de gemeente een Gemeentelijk Banenplan en in 1987 werd de stichting werkgelegenheidsinitiatieven Regio Oss opgericht. Deze stichting had als doel de positie van de werklozen op de arbeidsmarkt te versterken door scholing en het bieden van werkervaring (Gemeente Oss, 1983).

De laatste decennia richt de gemeente zich vooral op het verbeteren van het vestigings- en ondernemersklimaat in de stad. Dit gebeurt in nauwe samenwerking met het bedrijfsleven. Er wordt gekeken waar verbetering mogelijk is, bijvoorbeeld op het gebied van bereikbaarheid, bedrijfshuisvesting en ondernemerschap. De gemeente richt zich de laatste jaren ook actief op de starters (Gemeente Oss, 2007). Dhr. Verhoeven is van mening dat het ondernemingsklimaat altijd hoog op de agenda heeft gestaan binnen de gemeente Oss. De gemeente speelt een belangrijke rol bij het aantrekken van midden- en kleine bedrijvigheid. Door middel van een nieuw industriebeleid probeert de gemeente bedrijven in de sectoren voeding, gezondheid en logistiek aan te trekken. De gemeente begeleidt en ondersteunt de bedrijven intensief tijdens hun locatiekeuze. Op deze manier hoopt het gemeentebestuur dat het MKB in Oss zal groeien en de stad minder afhankelijk is van de grote industriële bedrijven (Volkskrant, 2011b). Op dit moment is men in Oss bezig met een starterinitiatief om starters binnen alle sectoren te ondersteunen. Hierbij is speciale aandacht voor de Life Sciences naar aanleiding van de ontwikkelingen rondom MSD.

Anders dan in Helmond heeft de gemeente Oss zich door de tijd voornamelijk gericht op de bestaande bedrijvigheid en niet op het aantrekken van bedrijven van buitenaf. Dhr. Mustert stelt dat in Oss sprake was van een sterke eigen dynamiek. Dankzij de aanwezigheid van de grote industriële bedrijven in Oss zijn bepaalde ontwikkelingen autonoom tot stand gekomen. De gemeente heeft met allerlei beleidsmaatregelen deze ontwikkelingen ondersteund, maar het bedrijfsleven in Oss kent door de tijd een meer endogene ontwikkeling dan bijvoorbeeld het bedrijfsleven in Helmond volgens dhr. Mustert. De gemeente Oss hoefde hierdoor minder afhankelijk te zijn van het aantrekken van bedrijven van buitenaf.

6.2.2.3 Lokale institutionele arrangementen

In het voorgaande is reeds ingegaan op de band van de gemeente met het bedrijfsleven. Het bedrijfsleven werd en wordt vertegenwoordigd door een drietal verenigingen. De Osse Industriële Kring (OIK) is na de oorlog opgericht omdat er grote personeelstekorten in de industrie bestonden. Dhr. Mink legt uit dat de OIK is begonnen als overlegorgaan voor de grote industriële bedrijven om ervoor te zorgen dat men geen personeel bij elkaar zouden weghalen. De OIK fungeerde volgens dhr. Mink lange tijd als platform om zaken te bespreken, maar elk bedrijf had individueel contact met de gemeente. Dit veranderde in de jaren '90. Dhr. Van Den Hurk vertelt dat de kring toen nieuw leven ingeblazen is en meer is gaan fungeren als gesprekspartner met de gemeente namens het bedrijfsleven. Op dit moment telt de OIK 44 leden. Dit zijn voornamelijk grote bedrijven met meer dan 50 werknemers uit de industrie en de bouw. De OIK heeft acht bestuursleden die zich elk met een eigen takenpakket bezighouden, zoals onderwijs, parkmanagement en bouw.

Naast de OIK bestaan in Oss ook het Ondernemers Verbond Oss (OVO) en de Toekomst in Bedrijven Oss (TIBO). Het OVO is een vereniging voor ondernemers in de detailhandel in het centrumgebied. De TIBO richt zich op het MKB en de zakelijke dienstverlening in Oss. Dhr. Luijpen heeft geholpen met het oprichten van de TIBO. Hij merkte dat het MKB in Oss onvoldoende georganiseerd was en dat hier wel de behoefte toe was. Dhr. Luijpen heeft een aantal bedrijven via open dagen bij elkaar gebracht en uit deze initiatieven is de TIBO ontstaan.

Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, is de band tussen het Osse bedrijfsleven en de gemeente Oss goed te noemen. Dit komt voornamelijk door het nauwe contact tussen de ondernemersverenigingen en de gemeente Oss, bijvoorbeeld in het eerder genoemde convenant tussen gemeente en bedrijfsleven. Door de nauwe band tussen de verschillende partijen komen zaken makkelijker van de grond. Dhr. Van Den Hurk noemt bijvoorbeeld de totstandkoming van de nieuwe N329. Het bedrijfsleven wilde al meer dan tien jaar geleden dat deze weg er zou komen, maar vonden in eerste instantie geen gehoor bij de gemeente. Het bedrijfsleven kaartte het probleem regelmatig aan wat ervoor gezorgd heeft dat de gemeente uiteindelijk ook de noodzaak voor de nieuwe ontsluitingsweg in zag. Nu trekken gemeente en het bedrijfsleven samen op in dit project. En zo zijn er tal van voorbeelden te noemen. Het convenant is zeer krachtig erkent ook mevrouw Vossen. Zij denkt echter dat het soms wellicht te krachtig is. De gemeente voert in principe alleen gesprekken met de ondernemersverenigingen. Deze verenigingen komen op voor het algemeen belang voor het bedrijfsleven. Daarom kan het soms zo zijn dat specifieke gevallen pas in een laat stadium bij de gemeente bekend worden. Mevrouw Vossen denkt dan ook dat het van belang is dat de ondernemersverenigingen een goede afspiegeling van het bedrijfsleven vormen.

Een veelzeggend voorbeeld van een institutioneel arrangement wat is ontstaan vanuit de nauwe relatie tussen gemeente en bedrijfsleven, is de stichting 'De Kracht van Oss'. De bezuinigingsplannen van MSD in 2010 waren voor het bedrijfsleven en het gemeentebestuur de aanleiding om samen te werken om de gevolgen in kaart te brengen en met oplossingen voor de toekomst te komen. De OIK was hierin een belangrijke trekker volgens dhr. Van Den Hurk omdat bij een lid van de OIK grote ontslagen zouden vallen. Daarom wilde de OIK er alles aan doen om dit te voorkomen. De Rabobank was op dat moment bezig met een onderzoek naar de Kracht van Oss en ook de gemeente was bezig met de positionering van de stad in de toekomst. Dhr. Luijpen heeft de drie partijen bij elkaar gebracht en hieruit is de stichting "de Kracht van Oss" ontstaan. De stichting heeft als doel "het behouden en creëren van werkgelegenheid door nieuwe economische activiteiten toe te voegen aan de bedrijvigheid in Oss" (De Kracht van Oss, 2011). Volgens mevrouw Vossen staat de stichting voor het gevoel dat in Oss leeft om samen aan de structuur van de

economie te werken. De stichting is enerzijds bedoeld als een netwerk en een beweging om samenwerking in Oss te stimuleren. Anderzijds is er ook een fonds beschikbaar gesteld door de Rabobank en de gemeente Oss. Dit geld is bedoeld als soort “multiplier van de investeringen vanuit het bedrijfsleven” volgens dhr. Luijpen. Volgens mevrouw Vossen vormt het fonds, maar ook de stichting als geheel een eerste aanzet om nieuwe ontwikkelingen tot stand te brengen die de economische structuur van Oss moeten versterken.

De stichting houdt zich bezig met een aantal projecten, waaronder het Logistiek Platform Oss, de Media Print en Packaging Group en het Starters Succes. Bij de eerste twee projecten gaat het vooral om het samenbrengen van bedrijven die actief zijn binnen een bepaalde industrie. Het Starters Succes project is in oktober 2011 van start gegaan (De Kracht van Oss, 2011). Mevrouw Vossen legt uit dat het project bedoeld is om alle potentieel succesvolle starters te begeleiden. De projecten krijgen op deze manier een eerste steuntje in de rug, maar moeten uiteindelijk wel zelf van de grond zien te komen.

De ontwikkelingen rondom het Life Sciences Park in Oss vormen een ander voorbeeld van samenwerking tussen bedrijfsleven en de gemeente Oss. Toen MSD aankondigde haar fabriek in Oss te willen sluiten, hebben het gemeentebestuur Oss en tal van andere partijen met MSD overlegd om deze sluiting tegen te gaan. Enkele maanden na de aankondiging van MSD, kwam er een compromis: de ontwikkeling van een Life Sciences Park. MSD beloofde de bestaande onderzoeksinfrastructuur intact te houden zodat de oud-werknemers deze kunnen gebruiken en nieuwe bedrijven kunnen oprichten. De gemeente richtte een Taskforce Life Sciences Park op en werd steun gezocht bij de provincie Noord-Brabant en de Rijksoverheid. Na financiële toezeggingen van het Rijk is het plan in de zomer van 2011 helemaal van de grond gekomen. MSD heeft een Development Centre geopend, waar reeds bestaande medicijnen doorontwikkeld worden. Dit betekent dat een deel van het onderzoek blijft bestaan in Oss, alleen worden er geen nieuwe medicijnen ontwikkeld. Daarnaast moet op het Life Sciences Park ruimte komen voor nieuw ondernemerschap. Men hoopt dat oud-werknemers van MSD een eigen bedrijf zullen oprichten op het Life Sciences Park. Hierdoor behoudt Oss een deel van haar hoogwaardige werkgelegenheid op het gebied van onderzoek en innovatie (Hulsink e.a., 2010; De Volkskrant, 2011a).

Naarmate de problemen in Oss toenamen in de jaren '70 en '80 ontstond bij de gemeente Oss het besef dat samenwerking binnen de regio grote voordelen kon opleveren. Sinds de jaren '60 werkte Oss al nauw samen met de omliggende gemeenten Maasland, Berghem, Geffen, Heesch, Lith, Megen, Nistelrode, Ravenstein en Schaijk. In 1973 verenigden de negen gemeenten zich in het Stadsgewest Oss. Het doel was om het gemeenschappelijke beleid te coördineren op tal van gebieden zoals gezondheidszorg, werkgelegenheid, onderwijs, natuur en recreatie. Op economisch gebied was er overleg met betrekking tot de planning van bedrijventerreinen en het gemeentelijk uitgiftebeleid. Er werd ook aan promotie gedaan op landelijk niveau. In 1987 ging het Stadsgewest Oss op in het Streekgewest Noordoost Brabant (Stadsgewest Oss, 1968-1990).

Naast samenwerking binnen het stadsgewest was de gemeente Oss ook betrokken in de Beleids Overleg Commissie Noordoost Noord-Brabant (BOC). Dit was een overlegorgaan op regionaal niveau. Het belangrijkste doel van de BOC was reageren op beleid van andere overheidslagen om zo het standpunt van Noordoost Brabant te kunnen formuleren. Zo schreef de commissie een rapport naar aanleiding van het voornemen van het Rijk om de IPR voor Noordoost Brabant in te perken. De BOC vond dit onaanvaardbaar en legde in het rapport uit waarom Noordoost Brabant het geld zo hard nodig had (BOC, 1981).

Op het gebied van acquisitie werkte Oss samen in een tweetal stichtingen. Samen met Cuijk en Waalwijk werd samengewerkt in de Stichting Brabantse Maashavens. Deze stichting was actief op beurzen in Nederland en Europa om de goede vestigingslocaties in de drie steden onder de aandacht te brengen (Gemeente Oss, 1981). De Stichting Brabant Noordoost vertegenwoordigde de gemeenten Boxmeer, Cuijk, St. Agatha, Uden, Veghel en Oss. Deze gemeenten deden gezamenlijke promotie- en acquisitieactiviteiten om bedrijven, instellingen en faciliteiten naar de regio te halen. De stichting werd in 1977 in het leven geroepen en ging later op in de NV Bedrijfscontact Brabant Noordoost in 1989. Deze stichting had als doel de samenwerking tussen overheden en bedrijfsleven te bevorderen om de economische structuur en de werkgelegenheidsontwikkeling te verbeteren (Noordoost Noord-Brabant, 1978-1987).

Op dit moment werkt Oss voornamelijk samen met de steden Veghel, Uden en Bernheze binnen het samenwerkingsverband As 50. Mevrouw Vossen legt uit dat de provincie Noord-Brabant in toenemende mate

denkt in grotere regio's. De provincie onderhoudt contact met de regio Noordoost Noord-Brabant, waar Oss toe behoort. Maar deze regio bestaat uit 21 gemeenten, waaronder 's-Hertogenbosch. Mevrouw Vossen denkt dat de verschillende belangen van de gemeenten binnen Noordoost Noord-Brabant te ver uiteen lopen om samen verder te kunnen komen. Daarom zoekt Oss de samenwerking met gemeenten met gemeenschappelijke kenmerken en belangen. Oss werkt met Veghel, Uden en Bernheze samen op het gebied van fysieke ruimte en cultuur en arbeidsmarkt.

Bovengenoemde institutionele arrangementen op regionaal niveau dienden dus voornamelijk als een soort lobbyclubs voor de belangen van Oss en de omliggende regio's binnen de provincie Noord-Brabant en Nederland als geheel. Ook is in de interviews vaak genoemd dat Oss de samenwerking zoekt met buurgemeenten als soort contragewicht tegenover de B5 steden en 's-Hertogenbosch in het bijzonder. Mevrouw Vossen legt uit dat Oss heeft geprobeerd om in het netwerk van de Brabant 5 steden te komen, maar dat dit helaas niet gelukt is. Het feit dat Oss niet tot dit netwerk behoort, maakt dat Oss geen toegang heeft tot de middelen en projecten die binnen het BrabantStad netwerk beschikbaar zijn en bestaan. Oss zoekt daarom de samenwerking met andere gemeenten om zo samen sterk te staan. Daarnaast kan Oss niet bij de ontwikkelingen in 's-Hertogenbosch aanhaken zoals Helmond dat wel bij Eindhoven kan. Dhr. Verhoeven stelt dat 's-Hertogenbosch meer een dienstestad is en dat er daarom weinig samenhang met het bedrijfsleven uit Oss bestaat. Hij denkt dat Oss daarom samenwerkt met bijvoorbeeld Uden en Veghel, omdat deze steden wel een met Oss vergelijkbaar economisch profiel hebben.

6.2.2.4 Bemoeyenis vanuit de nationale politiek

Na de Tweede Wereldoorlog maakte Oss een stormachtige ontwikkeling door. Dit ontging ook de Rijksoverheid niet. In 1959 werd Oss als Rijksstimuleringsgebied aangewezen. Oss moest als centrumstad voldoende werkgelegenheid creëren voor de gehele regio. In de jaren '60 werd deze regeling omgezet in de IPR. Dankzij de IPR was Oss een aantrekkelijke vestigingsplaats voor nieuwe bedrijven en de regeling bood bestaande bedrijven kansen om uit te breiden. Dhr. Mustert vertelt dat Oss in die tijd veel zelf probeerde te doen. Hij spreekt van een zakelijke relatie met het ETIN, die soms moeizaam verliep. Toch werd het ETIN vaak door de gemeente ingehuurd om mee te schrijven aan rapporten of in gesprek te gaan met het bedrijfsleven. Dhr. Mustert is van mening dat Oss de pech had dat in Noordoost Brabant meer belangrijke gebieden lagen waar het niet goed ging, zoals Cuijk, Uden en Veghel. Hierdoor was de aandacht van het Rijk en de provincie versnipperd. Dhr. Mustert denkt dat Oss echter wel een sterke endogene dynamiek kent. Oss is altijd een belangrijke trekker in de regio geweest omdat in Oss succesvolle ontwikkelingen tot stand kwamen. Hierdoor had Oss minder steun nodig dan bijvoorbeeld Helmond.

Toch bleef Oss tot eind jaren '80 rijkssteun behouden. In 1981 dreigde Oss de IPR te verliezen waarop het gemeentebestuur een brandbrief schreef naar Den Haag. Ook de provincie en de BOC lieten van zich horen en dit hielp. Oss zou tot 1989 tot de 15% IPR blijven behoren en de stad had veel profijt van de regeling (ETIN, 1970; Neomagus, 1998, pp. 114-115).

Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, is de Rijksoverheid op dit moment betrokken bij de ontwikkeling van het Life Sciences Park in Oss. In juli 2011 is het startschot gegeven voor de ontwikkeling voor het park, mede dankzij toezeggingen van het Ministerie voor Economie, Landbouw en Innovatie (EL&I) en het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). De regering vindt de ontwikkeling van het Life Sciences Park belangrijk omdat zo banen en kennis binnen de life sciences sector behouden kunnen blijven in Nederland. De life sciences zijn één van de negen topsectoren waar het huidige kabinet op in zet. De Rijksoverheid ondersteunt de ontwikkeling van het park met enkele miljoenen vanuit het Ministerie van EL&I en één miljoen euro vanuit het Ministerie van VWS (Rijksoverheid, 2011).

6.2.2.5 Lokale sociale structuren

In het literatuuronderzoek is reeds uitgebreid aandacht besteed aan de sociale ontwikkelingen in Oss in de jaren '70 en '80. Voor die tijd was er onder de arbeiders weinig animo om zich te organiseren. Iedereen wilde graag zijn of haar baan behouden. De grote industriëlen, de kerk en de gemeente samen hadden veel macht over de arbeiders. In de jaren '70 begon de invloed van de kerk af te nemen en verdween de verzuiling langzaam in Nederland. Arbeiders durfden in toenemende mate voor zichzelf op te komen, aangemoedigd

door een groep maatschappijkritische jongeren. De Osse afdeling van de SP kon groot worden omdat de jongeren naar de arbeiders luisterden en aanschopten tegen de bestaande maatschappelijke structuren. De gemeente Oss zag in dat er knelpunten waren in de relatie tussen de gemeente en de inwoners. Er kwam een commissie bestuurlijke vernieuwing om deze knelpunten weg te werken en meer openheid binnen de gemeente te creëren (Gemeente Oss, 1991).

Uit de interviews is veelvuldig naar voren gekomen dat Oss een bepaalde gemeenschapszin heeft die ervoor zorgt dat mensen samen één doel nastreven. Dhr. Van Den Hurk spreekt over een bepaalde *drive* die in de stad aanwezig is. De mensen gaan niet bij de pakken neer zitten bij tegenslag, maar zetten de schouders eronder om er op eigen kracht weer uit te komen. Mevrouw Vossen herkent dit ook. Het samenwerken voor de goede zaak zit “in de gemeenschap ingebakken”. Dhr. Verhoeven denkt dat initiatieven zoals de Kracht Van Oss ook bijdragen aan dit gevoel onder de mensen. Het is goed voor het zelfbewustzijn van de mensen en voor het imago van de stad. Ook dhr. Luijpen noemt het zelforganiserend vermogen enerzijds en de wilskracht om samen er weer bovenop te komen anderzijds als kenmerkend voor de cultuur in Oss.

Daarnaast stellen meerdere geïnterviewden dat ondernemerschap in de Osse samenleving zit. Dhr. Mustert denkt dat ondernemerschap nadrukkelijk in de cultuur van Oss aanwezig is. Dhr. Van Den Hurk verklaart dit vanuit het agrarische verleden van Oss. Voor de komst van de industrie was iedereen eigen baas en die ondernemingsdrang zit volgens hem “in de genen van de mensen in de regio Oss”. Daarom was het voor de boeren eind 19^e eeuw en begin 20^e eeuw zo’n grote omschakeling om in de fabrieken te gaan werken en ontstond er hoge werkloosheid in de jaren ’30.

6.2.3 Ruimtelijke pijler

Veranderingen in de ruimtelijke pijler worden in kaart gebracht aan de hand van een aantal belangrijke projecten en gebeurtenissen die in Oss hebben plaatsgevonden door de tijd.

6.2.3.1 Verbeteringen in de bereikbaarheid

De veranderingen en verbeteringen in de infrastructuur in en rondom Oss door de tijd hebben er voor gezorgd dat Oss nu een belangrijk vervoerscentrum is geworden binnen de regio en binnen Nederland als geheel. En dat terwijl de bereikbaarheid van Oss lange tijd werd gezien als belangrijk verbeterpunt voor de stad. Het ETIN schreef in 1947 al er gewerkt moest worden aan de bereikbaarheid van de stad, zowel via spoor als via het wegennet (ETIN, 1947). Ook toenmalig burgemeester Delen was die mening toegedaan. Vanaf zijn aanstelling in 1946 vormde de bereikbaarheid een speerpunt. In de zeventien jaar dat de dhr. Delen burgemeester was, zijn onder andere de noord-zuidverbinding Veenendaal-Oss-Venray en de Waalbrug bij Tiel gerealiseerd. Maar de grootste verdienste van burgemeester Delen was het kanaal dat Oss verbond met de Maas. Het naar dhr. Delen vernoemde kanaal heeft ervoor gezorgd dat er een nieuwe haven kon komen in Oss en dat de stad zich kon ontwikkelen als belangrijke haven voor binnen- en buitenland (Neomagus, 1998). Rondom de haven hebben zich allerlei bedrijven gevestigd. Op den duur was er te weinig plaats aan de haven voor alle bedrijven, zo vertelt dhr. Luijpen. Een lokale ondernemer is toen een service overslagbedrijf begonnen, wat is uitgegroeid tot regionaal overslagcentrum. Hierdoor hoefden bedrijven niet meer aan het water gelegen te zijn om van het vaarwater gebruik te kunnen maken. Hierdoor heeft de logistiek in Oss een belangrijke impuls gekregen.

Ook na burgemeester Delen was er in Oss aandacht voor de bereikbaarheid. De toename van het autoverkeer maakte dat de infrastructuur van de stad onder de loep genomen moest worden. In 1971 stelde de gemeente een Verkeer- en vervoersplan op. Hierbij werd vooral aandacht besteed aan de ontsluiting van woon- en werkgebieden (Van Meijkel e.a., 2009). Lange tijd miste Oss belangrijke verbindingen met Eindhoven, Nijmegen en Venlo.

De bereikbaarheid van Oss is de laatste jaren aanzienlijk verbeterd volgens mevrouw Vossen. Oss is een multi modaal knooppunt geworden door de verbindingen via water, weg en spoor. Dhr. Verhoeven ziet hierdoor goede ontwikkelingskansen voor de *food* de komende jaren. De gemeente is momenteel bezig met de ontwikkeling van bedrijventerrein het Vorstengrafdonk als logistiek centrum. Dhr. Geijer denkt dat de ontwikkeling van dit terrein een goede kans biedt voor de logistiek in Oss.

6.2.3.2 *Ontwikkelingen bedrijventerreinen in Oss*

De ruimtelijke ontwikkeling van het centrum van Oss is grotendeels bepaald door de snelle industrialisatie in de 20^e eeuw. Vooral na de Tweede Wereldoorlog groeiden de bestaande bedrijven snel en kwamen er veel nieuwe bedrijven naar de stad toe. De gemeente Oss begon met de uitgifte van bedrijventerreinen om de bedrijven te kunnen huisvesten. Als eerste werden de terreinen Moleneind en Landweer uitgegeven. Deze terreinen lagen bij het spoor. Het bedrijventerrein en havengebied Elzenburg werd vanaf 1967 uitgegeven (Neomagus, 1998, pp. 114-115).

De gemeente werkte nauw samen met het bedrijfsleven in de ontwikkeling van nieuwe bedrijventerreinen. De gemeente sprak met het bedrijfsleven af dat nieuwe bedrijventerreinen er zouden komen om nieuwe werkgelegenheid te creëren en de economische structuur te versterken, niet vanuit het oogpunt van exploitatiewinst. Dhr. Luijpen vertelt dat de gemeente in de jaren '80 nauwelijks nieuwe grond had om uit te geven, terwijl men wist tot minimaal 300 bedrijven uit de omgeving de behoefte hadden aan uitbreiding of verplaatsing. Dhr. Luijpen legt uit dat de 110 ha die de gemeente nog kon uitgeven dus opgevuld zou worden met lokale bedrijven zonder dat dit een verbetering van de werkgelegenheid betekende. Daarnaast zouden de oudere bedrijventerreinen leeg komen te staan en was er grote kans op verloedering. Om dit te voorkomen stelde de gemeente met het bedrijfsleven een huisvestingsprotocol op. Hierin werd afgesproken dat als bedrijven een ruimtevraag hadden, er eerst werd gekeken naar de mogelijkheden op de huidige locatie van het bedrijf in de vorm van uitbreiding of vernieuwing. Als dit geen opties was, werd er naar beschikbare leegstaande panden gekeken. Als dit ook niet paste, werd er gezocht naar een geheel nieuwe locatie. Dhr. Luijpen legt uit dat door het protocol "autonome revitaliseringprocessen plaatsvonden op de bestaande terreinen". Hierdoor hoefden in de jaren '90 en later geen grootschalige revitaliseringprojecten uitgevoerd te worden. Hier was wel geld voor gereserveerd en dit werd in overleg met de ondernemersverenigingen gebruikt voor de verbetering van de ontsluiting van de bedrijventerreinen. Het uitgifteprotocol is nu nog van kracht. In overleg met de ondernemer wordt gekeken wat de beste plek is voor bedrijfshuisvesting. Door niet direct nieuwe kavels aan te bieden en te streven naar uitbreiding of vernieuwing op de bestaande locatie, wordt de bestaande voorraad optimaal benut (Gemeente Oss, 2007, p. 9).

6.2.3.3 *Ruimtelijke plannen met betrekking tot cityvorming*

Na de Tweede Wereldoorlog groeide Oss snel door de geboortegolf van die tijd en een hoog vestigingsoverschot. In 1945 telde Oss 20000 inwoners en in 1960 was dit aantal gegroeid tot 40000 inwoners. Deze bevolkingsgroei leidde tot een grote woningnood. Veel woningen in Oss werden in die tijd onbewoonbaar verklaard en de woningbouwvereniging kon niet snel genoeg huizen bijbouwen. Tot in de jaren '70 bleef de woningnood hoog (Neomagus, 1998, pp. 114-115). De gemeente ontwierp een nieuw ontwikkelingsplan waarin veel aandacht was voor uitbreidingsruimte voor de stad, bedrijventerreinen in de stad en de infrastructuur. In 1967 werd daarbij het plan opgevat om van het stadscentrum van Oss een *city* te maken. Het centrum moest in het teken staan van werken, winkelen en recreëren. Oss was uitgegroeid tot centrumstad binnen de Maaskantregio, maar de ruimtelijke inrichting van de stadskern stond ontwikkeling van de voorzieningen in de weg (ETIN, 1970; Van Meijkel e.a., 2009). Er was een tekort aan voorzieningen op het gebied van cultuur, sport en gezondheid. In 1968 werd het theater de Lievekamp geopend, er kwamen sporthallen en sportvelden en begin jaren '70 kreeg Oss een nieuw gemeentehuis en nieuwe kantoorgebouwen voor politie, GGD, de belastingdienst en het waterschap (ETIN, 1970; Van Meijkel e.a., 2009).

Het stadscentrum werd voor een deel opnieuw ingericht. Er kwamen voetgangersgebieden, parkeerterreinen en het winkelapparaat breidde zich uit. In de jaren '70 werd er veel gesloopt in het centrum van Oss. Leegstaande fabriekspanden werden met de grond gelijk gemaakt om er een nieuwe bestemming aan te kunnen geven. Eind jaren '70 kwam verzet, mede vanuit de SP in Oss. Een deel van de bevolking vond dat de woonfunctie van het centrum niet verloren mocht gaan. Door dit protest van de inwoners stapte de gemeente af van het radicaal ingrijpen in het centrum en kwam er meer overleg met de inwoners. In de jaren '90 kwam er meer aandacht voor het industrieel erfgoed van de stad en werden bijvoorbeeld het oude kantoorgebouw van Jurgens en het terrein van Bergoss geïntegreerd in de nieuwbouwplannen (Van Meijkel e.a., pp. 106-107).

In de huidige plannen met betrekking tot het Stadscentrum wordt meer rekening gehouden met het

industriële erfgoed van de stad. In het centrum van Oss is nog steeds industriële bedrijvigheid aanwezig, het industrieterrein Moleneind ligt vlak naast het station van Oss. Volgens mevrouw Vossen wordt dit niet ervaren als een belemmering voor Oss, ook al is de situatie niet ideaal. Maar de industrie hoort van oudsher nou eenmaal bij Oss.

6.3 Analyse van de hypothesen

In hoofdstuk twee is een aantal hypothesen gepresenteerd met betrekking tot de ontwikkelingsmogelijkheden van steden en specifiek met betrekking tot de ontwikkeling van Helmond en Oss. Deze hypothesen zijn voortgekomen uit het theoretisch hoofdstuk en het literatuuronderzoek. In deze paragraaf wordt onderzocht of de inzichten uit het empirisch gedeelte van dit onderzoek overeenkomen met de veronderstellingen. De hypothesen worden hieronder besproken.

1. Ten tijde van de veranderingen in de externe omgeving begin jaren '70 had Helmond weinig veerkracht als gevolg van de structuur van de stedelijke economie op dat moment. De stad werd gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety*. Aanpassingen van het fundament waren nodig om een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen.

De Helmondse economie is niet veerkrachtig gebleken toen de van oudsher belangrijke industrieën uit de stad verdwenen eind jaren '60 en begin jaren '70. Aanpassingen in de reële economie (de bovenlaag van de stad) konden niet plaatsvinden, omdat er geen *related variety* in de stad aanwezig was. Hierdoor kon arbeid vanuit de teruglopende industrietakken niet worden overgeheveld naar gerelateerde sectoren en kwamen veel mensen op straat te staan. Uit de analyse is gebleken dat er eind jaren '60 en begin jaren '70 nauwelijks vervangende werkgelegenheid in de stad aanwezig was. De traditionele industrietakken, de textiel-, metaal- en machinebouwindustrie, werden gedomineerd door het grootbedrijf. Deze bedrijven stonden redelijk op zichzelf en hadden door de tijd nauwelijks *spin-off* activiteiten gegenereerd. Toen de werkgelegenheid bij het industrieel grootbedrijf begon terug te lopen, kon het verlies aan arbeidsplaatsen niet door andere industrietakken worden opgevangen. Er kan gesteld worden dat er in die tijd niet veel *variety* in Helmond aanwezig was, omdat de economie zo sterk gericht was op de industrie. De sectoren die wel naast de industrie bestonden in Helmond kunnen worden gezien als *unrelated variety*. De andere sectoren die begin jaren '70 in de stad aanwezig waren, vertoonden geen technologische nabijheid met de industrie. Maar deze sectoren konden in eerste instantie ook niet voldoende werkgelegenheid genereren om de arbeid uit de industrie op te vangen. Hierdoor had Helmond gedurende een periode van ongeveer 15 jaar te maken met hoge werkloosheid.

Toch is Helmond niet in een situatie van negatieve *lock-in* terecht gekomen. Weliswaar kon de stedelijke economie zich niet direct na de shock in de economie herstellen, er zijn door de tijd nieuwe ontwikkelingspaden in de stad tot stand gekomen. Maar aanpassingen in het fundament waren nodig om nieuwe ontwikkelingen in Helmond van de grond te krijgen. Deze eerste hypothese kan dus bevestigd worden.

2. Ten tijde van de veranderingen in de externe omgeving begin jaren '70 had Oss weinig veerkracht als gevolg van de structuur van de stedelijke economie op dat moment. De stad werd gekenmerkt door de aanwezigheid van *unrelated variety*. Aanpassingen van het fundament waren nodig om een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen.

De hypothese met betrekking tot Oss lijkt ook op te gaan. Begin jaren '70 werd de economie van de stad gedomineerd door een klein aantal grote industriële bedrijven. Toen de werkgelegenheid bij deze bedrijven sterk terugliep, was er onvoldoende vervangende werkgelegenheid in de stad aanwezig. Er was geen *related variety* in de stad aanwezig waardoor het aanpassingsproces in de reële economie kon plaatsvinden. De Osse economie werd van oudsher gedomineerd door de voedingsmiddelenindustrie en dan vooral door de vleesverwerking. Daarnaast waren de elektro-, farmaceutische en textielindustrie belangrijke industrietakken in Oss. Het grootbedrijf maakte binnen deze industrietakken de dienst uit. Hierdoor was er weinig industrieel MKB ontstaan door de tijd. De dominante positie van het grootbedrijf binnen bovengenoemde industrietakken maakte dat Oss begin jaren '70 een zeer eenzijdige economische structuur kende. Er waren wel andere

sectoren naast de industrie tot ontwikkeling gekomen, maar deze sectoren stonden vaak in dienst van de industrie. De transport of verpakkingindustrie zijn duidelijke voorbeelden hiervan. Deze sectoren waren echter op technologisch gebied niet gerelateerd aan de industrietakken. De *variety* die in Oss bestond, kan dus het beste omschreven worden als *unrelated variety*. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat deze *unrelated* sectoren begin jaren '70 nog nauwelijks tot ontwikkeling waren gekomen. Toen de werkgelegenheid binnen de industrie terugliep, waren deze sectoren nog niet groot genoeg om het verlies aan arbeidsplaatsen op te vangen. Hierdoor kreeg de stad voor een periode van meer dan tien jaar te maken met hoge werkloosheid. Er moesten fundamentele veranderingen in de stad plaatsvinden om de economie er weer boven op te helpen en een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen.

3. Begin 21^e eeuw is de veerkracht van Helmond verbeterd ten opzichte van de situatie begin jaren '70 dankzij het aanpassingsvermogen van de stad.

De Helmondse economie raakte rond het einde van de jaren '60 en het begin van de jaren '70 in de problemen omdat de economie weinig veerkracht had. Uit de analyse is naar voren gekomen dat de economie van de stad te eenzijdig en te zeer gericht was op een klein aantal industrietakken. Hierdoor bevond de veerkracht van de economie van Helmond zich in de *release*- of deblokkeringfase. In het theoretische hoofdstuk (hoofdstuk twee) zijn de verschillende fases van veerkracht besproken. De deblokkeringfase wordt gekenmerkt door een laag potentieel van de bestaande *resources* en een periode van economische achteruitgang en verval. Er moesten aanpassingen in het fundament plaatsvinden om de veerkracht van de stad te doen verbeteren. Uit het empirische onderzoek is gebleken dat Helmond door de tijd het vermogen tot aanpassing had. In paragraaf 6.1 is geanalyseerd hoe het aanpassingsproces in Helmond is verlopen na problemen in de economie in de jaren '70 en '80. Er is gekeken naar veranderingen en aanpassingen die hebben opgetreden in het fundament van de stad. Uit de analyse is naar voren gekomen dat een aantal krachten in Helmond gespeeld heeft.

Het aanpassingsvermogen van Helmond door de tijd is voor een belangrijk deel bepaald door de inzet van het gemeentebestuur van de stad. Om de eenzijdige economische structuur te doorbreken, heeft het gemeentebestuur in eerste instantie vooral ingezet op hulp van buitenaf. Er was te weinig endogene ontwikkeling in Helmond en de gemeente Helmond probeerde nieuwe ontwikkelingen in de stad van de grond te krijgen door exogene factoren. Zo probeerde de gemeente financiële steun voor Helmond te krijgen. De benoeming tot Groeistad en het feit dat Helmond jarenlang onder de IPR viel, zijn belangrijke voorbeelden van de geslaagde lobby van het Helmondse gemeentebestuur. Daarnaast zette de gemeente zelf vooral in op het binnenhalen van nieuwe bedrijven van buitenaf. Al deze inspanningen, de Groeistad, IPR en acquisitie, waren erop gericht om de eenzijdige economische structuur van Helmond te doorbreken. Bij zowel het gemeentebestuur als de Rijksoverheid bestond de overtuiging dat er iets moest veranderen in het fundament van Helmond. Het leek erop alsof er niets van de grond zou komen in Helmond als de stad geen hulp van buitenaf kreeg.

Het is echter maar de vraag of al deze hulp van buitenaf de stad geholpen heeft. Dankzij de Groeistadperiode zijn er wel nieuwe bevolkingsgroepen naar Helmond gekomen, maar veel van de bedrijven die met de IPR naar Helmond gekomen zijn, zijn ook weer vertrokken. Deze bedrijven zijn geen deel gaan uitmaken van het fundament van de stad. De hulp van buitenaf is dus voor een deel niet endogeen gemaakt. Dit wordt ook door dhr. Swinkels onderkend. De gemeente Helmond had begin jaren '70 haar hoop te sterk gevestigd op exogene ontwikkelingen. Later is men zich vooral gaan richten op endogene ontwikkelingen in de vorm van het behouden en versterken van de bestaande bedrijvigheid.

Naast de voortrekkersrol van de gemeente speelde ook het lokale bedrijfsleven een rol van betekenis. Zowel de gemeente als het bedrijfsleven wilde de stad uit de negatieve spiraal krijgen en beide partijen zijn veelal samen opgetrokken in het verbreden van de economische structuur. De VICH fungeerde (en doet nog steeds) als gesprekspartner van het bedrijfsleven met de gemeente.

Als er over de hele onderzoeksperiode gekeken wordt, lijken de inspanningen van de gemeente Helmond om via overheidssteun en in samenwerking met het bedrijfsleven de economie van de stad te veranderen, gewerkt te hebben. De economie die van oudsher zo sterk gericht was op de industrie is dankzij de opkomst van nieuwe sectoren, zowel niet gerelateerd als gerelateerd aan de industrie, veranderd. Nog steeds is

Helmond een industriestad, maar de industrie wordt gekenmerkt door zowel grootschalige bedrijvigheid als een brede laag MKB binnen de kennisintensieve maakindustrie. Daarnaast is er veel werkgelegenheid binnen de diensten, vooral binnen de zorg en zakelijke dienstverlening.

De aanpassingen in het fundament hebben ervoor gezorgd dat de economie van Helmond meer veerkracht heeft gekregen. De veranderingen binnen de economie hebben ertoe geleid dat de veerkracht van Helmond zich op dit moment tussen de reorganisatie- en exploitatiefase bevindt. De economie heeft een periode van reorganisatie ondergaan en er zijn nieuwe ontwikkelingen tot stand gekomen. Daarom kan gesteld worden dat deze hypothese met betrekking tot de veerkracht van Helmond opgaat.

4. Aanpassingen in het fundament hebben ertoe geleid dat Helmond zich heeft ontwikkeld in de richting van *lock-out* door het *upgraden* van bestaande industrieën.

Ondanks de problemen in de jaren '70 en '80 is Helmond niet in een situatie van *lock-in* terecht gekomen. Dankzij het aanpassingsvermogen van de stad zijn er nieuwe ontwikkelingspaden geopend. In het conceptueel model (hoofdstuk twee) is een aantal richtingen in de ontwikkeling van een stad genoemd als het fundament succesvol kan worden aangepast. In deze hypothese wordt verondersteld dat Helmond niet in een situatie van negatieve *lock-in* terecht gekomen is dankzij 'het *upgraden* van bestaande industrieën'. Uit het onderzoek is gebleken dat dit voor een deel lijkt te kloppen.

Zoals hierboven naar voren is gekomen, heeft het gemeentebestuur van Helmond een belangrijke rol gespeeld in de aanpassingsprocessen die in Helmond hebben plaatsgevonden. In eerste instantie zette het gemeentebestuur in de jaren '70 en '80 in op ontwikkelingen van buitenaf om de economie van de stad er weer bovenop te brengen. Door acquisitie probeerde men industrieën van buitenaf naar de stad over te brengen zodat deze nieuwe impulsen zouden geven aan de economie. Dit bleek echter niet te lukken. Van de bedrijven die dankzij de IPR naar Helmond kwamen, is slechts een klein aantal in de stad gebleven. Uit de interviews is naar voren gekomen dat het inzetten op exogene ontwikkelingen niet de beste strategie is gebleken. Daarom is de gemeente zich gaan richten op het versterken en verbeteren van de endogene ontwikkelingen in de stad.

Uit hoofdstukken vijf en zes is naar voren gekomen dat de industrie in Helmond door de tijd een ontwikkeling doorgemaakt heeft. Er is beargumenteerd dat de industrie zich in de richting van *related variety* ontwikkeld heeft. Zoals uit de analyse is gebleken, zat er veel kennis met betrekking tot de metaal- en machinebouwindustrie in de beroepsbevolking van Helmond. Toen de teloorgang van de traditionele industrietakken inzette, kwam een groot deel van deze mensen op straat te staan. Een aantal van hen heeft uiteindelijk aan de wieg gestaan van de ontwikkeling van een breed palet aan industrieel MKB in de stad. Een aantal zaken zijn de analyse naar voren gekomen die een verklaring bieden voor de ontwikkeling van de industrie in de richting van *related variety*.

Ten eerste de aanwezigheid van institutionele arrangementen zoals de VICH in Helmond. De VICH heeft een belangrijke netwerkfunctie, waardoor bedrijven met elkaar in aanraking kwamen. Deze ontmoetingen zijn in een aantal gevallen de basis geweest voor samenwerking tussen bedrijven in Helmond. Daarnaast spelen de ontwikkeling in Zuidoost Noord-Brabant ook een belangrijke rol voor de ontwikkeling van de industrie in Helmond. Het bedrijfsleven van Helmond heeft kunnen profiteren van de groei van het bedrijfsleven in en rondom Eindhoven en later de ontwikkelingen rondom het Brainportconcept. Uit de analyse is naar voren gekomen dat de industrie in Helmond zich ontwikkeld heeft tot een kennisintensieve maakindustrie. De producten die in de Brainport worden bedacht en ontwikkeld, worden voor in deel door Helmondse bedrijven geproduceerd. Doordat het industriële bedrijfsleven in Helmond heeft kunnen aanhaken bij de ontwikkelingen rondom bedrijven als Philips, ASML en DAF heeft de industrie in Helmond een ontwikkeling doorgemaakt. De kennis die bij de Helmondse beroepsbevolking aanwezig was, sloot goed aan bij datgene wat er rondom Eindhoven gebeurde. Dit heeft geresulteerd in de oprichting van tal van nieuwe, hightech bedrijven in Helmond, maar ook in de ontwikkeling van bestaande spelers zoals Nedschroef richting meer kennisintensieve productie. De industrie in Helmond heeft zich dus ontwikkeld via *regional branching*. Op basis van de kennis van de ene bedrijfstak zijn nieuwe, innovatieve bedrijfstakken ontstaan. Er kan dus gesteld worden dat de bestaande, traditionele industrieën, namelijk de metaal- en machinebouwindustrie, een *upgrade* hebben ondergaan tot de nieuwe kennisintensieve industrietakken die hierboven genoemd worden. Maar er is meer gebeurd binnen de Helmondse economie dan het *upgraden* van traditionele industrieën.

De economische structuur van Helmond is verbreed door de opkomst van nieuwe sectoren, zoals de zakelijke dienstverlening en de zorg. Vooral de zorg is op dit moment een belangrijke groeisector voor Helmond. De groei van de dienstensector heeft voor veel nieuwe werkgelegenheid in de stad gezorgd. De opkomst van de dienstensector is een duidelijk nieuw ontwikkelingspad dat in Helmond tot ontwikkeling gekomen is. Zoals eerder al is gesteld, kan uit de analyse niet worden opgemaakt of de dienstensector is gegroeid door veranderingen in het fundament of doordat de dienstensector zich in heel Nederland rond die tijd sterk ontwikkelde. Het lijkt waarschijnlijk dat beide opties gelden voor Helmond.

Met betrekking tot deze hypothese kan gesteld worden dat deze gedeeltelijk op gaat. *Regional branching* is door de tijd opgetreden in Helmond, wat voor een deel gezien kan worden als het *upgraden* van de traditionele metaal- en machinebouwindustrie. Maar kan ook beargumenteerd worden dat er sprake is van endogene ontwikkeling en lokale creatie in Helmond en omstreken. Zoals uit het voorgaande naar voren is gekomen, heeft een aantal Helmondse ondernemers succesvol een eigen bedrijf kunnen opstarten. Deze zogenoemde 'pareltjes' van bedrijven dragen positief bij aan de economische ontwikkeling van Helmond op dit moment. Daarnaast is in Helmond ook een aantal nieuwe sectoren opgekomen, waarvan de zorg de belangrijkste is. Dit zou kunnen wijzen op ontwikkeling richting heterogeniteit en diversiteit. Toch lijkt het aannemelijk te stellen dat het *upgraden* van de traditionele industrieën via *regional branching* en *related variety* de belangrijkste ontwikkelingsrichting voor Helmond is in de toekomst. Zoals in de analyse is beargumenteerd is Helmond nog altijd een industriestad, vooral gezien de structuur van de werkgelegenheid en de *skills* van de beroepsbevolking. De (nieuwe) kennisintensieve industrietakken *food*, *automotive*, maar ook metaal-elektro worden door de respondenten genoemd als kansrijke sectoren in de toekomst. Dit omdat deze industrietakken aansluiten bij de economische structuur van Helmond en de ontwikkeling in de Brainportregio Zuidoost-Brabant.

5. Begin 21^e eeuw is de veerkracht van Oss verbeterd ten opzichte van de situatie begin jaren '70 dankzij het aanpassingsvermogen van de stad.

Uit de analyse is gebleken dat aanpassingen in het fundament van Oss noodzakelijk waren om de problemen uit de jaren '70 en '80 te boven te komen. De economie van Oss was niet veerkrachtig genoeg, waardoor de stad in de jaren '70 en '80 in de problemen kwam en te kampen had met hoge werkloosheid. Wat voor de Helmond gold in die tijd, gaat ook op voor Oss. De industrie was de belangrijkste sector en de industrietakken kwamen in de moeilijkheden door veranderingen in de externe condities. Er was geen *related variety* in de stad aanwezig om het verlies aan werkgelegenheid binnen de vleesverwerkende- en textielindustrie op te vangen. De economische veerkracht van Oss bevond zich ook in de deblokkeringfase. De economische structuur van Oss in de jaren '70 en '80 was te sterk gericht op de industrie. Deze eenzijdigheid bepaalde voor een deel het gebrek aan veerkracht van de reële economie. Het aanpassingsvermogen van de stad moest worden aangesproken om de veerkracht van de reële economie (dus de bovenlaag van de stad) te doen verbeteren.

Het aanpassingsvermogen van Oss is vooral afkomstig uit het Osse bedrijfsleven zelf. Oss wordt gekenmerkt door veel endogene ontwikkeling. Toen de werkgelegenheid in de jaren '70 begon terug te lopen, kozen veel mensen voor zelfstandig ondernemerschap. Hier wordt verder op ingegaan bij hypothese zes. Wat daarnaast voor Oss ook een belangrijke rol speelt, is de band tussen gemeente en het bedrijfsleven. Dit geldt zowel voor de band van de gemeente met het industriële bedrijfsleven als met het bedrijfsleven als geheel. Doordat de gemeente in de jaren '70 dhr. Luijpen heeft aangesteld die zich met de relatie met het bedrijfsleven bezig hield, hebben gemeente en het bedrijfsleven een vertrouwensband op kunnen bouwen. En dat was zeer belangrijk, want binnen de industrie deden zich toen ook grote verandering voor. Maar ondanks deze veranderingen bleven de spelers aan tafel grotendeels hetzelfde. Dhr. Luijpen had nauw overleg met de top van de grote industriële spelers om ervoor te zorgen dat deze bedrijven in Oss zouden blijven. Vooral toen de grote industriële bedrijven nog werden bestuurd vanuit Oss, waren deze bedrijven zeer bereid met de gemeente mee te denken en samen te werken. De OIK speelt hier ook een cruciale rol in als vertegenwoordiger van de industriële bedrijven. De relatie tussen de gemeente en deze bedrijven is echter veranderd doordat een aantal van deze bedrijven in buitenlandse handen kwam. Het is hierdoor moeilijker geworden om bedrijfsbeslissing in het voordeel van Oss uit te laten vallen. De recente gebeurtenissen

rondom de plannen van MSD illustreren dit. Maar juist in dit soort situaties trekken gemeente en bedrijfsleven samen op om zoveel mogelijk werkgelegenheid in Oss te behouden.

In Oss heeft de gemeente er vanaf het begin van de problemen in de jaren '70 voor gekozen om samen met het bedrijfsleven op te trekken. De gemeente en het bedrijfsleven lijken altijd een gemeenschappelijk doel te hebben gehad, namelijk om de economie van Oss te versterken en het bedrijfsleven in de stad te behouden. Vooral op dat laatste punt is altijd ingezet door de gemeente Oss. De gemeente heeft altijd geprobeerd naar de bedrijven te luisteren en samen afspraken te maken. Het convenant tussen gemeente en bedrijfsleven en het bedrijventerreinenprotocol zijn voorbeelden van de goede relatie tussen beide partijen. Deze goede relatie is voor een groot deel te danken aan de rol van dhr. Luijpen in Oss. Hij wist vaak als eerste wat er bij de bedrijven speelde en probeerde hier op in te spelen.

Ook uit de interviews is naar voren gekomen dat in Oss de een 'overlevermentaliteit' heerst. Zowel mevrouw Vossen als dhr. Van Den Hurk benadrukken dat Oss in het verleden eerder te maken heeft gekregen met een shock in de economie. Het zit in de mensen om samen te schouder eronder te zetten en proberen er samen weer bovenop te komen. Van oudsher waren er veel boeren in Oss, dus ondernemerschap zit in de cultuur van de mensen ingebakken. Daarnaast kan Oss zich, in tegenstelling tot Helmond, niet echt optrekken aan gebieden in de omgeving. Zoals uit de analyse naar voren is gekomen, sluit de economische structuur van Oss niet aan bij die van 's-Hertogenbosch. Oss kan niet inhaken bij ontwikkelingen rondom 's-Hertogenbosch zoals Helmond dit wel kan doen bij Eindhoven. Daarom heeft Oss in het verleden, en nu nog steeds, de samenwerking gezocht met gemeenten in de nabije omgeving waar de stad beter bij past qua economie.

Het aanpassingsvermogen van Oss door de tijd heeft ervoor gezorgd dat de stad na een periode van ruim tien jaar langzaam weer uit de problemen kon komen. Een situatie van negatieve *lock-in* kon worden voorkomen door aanpassingen in het fundament van de stad. Dankzij deze aanpassingen is de veerkracht van de Osse economie verbeterd. Deze hypothese mag daarom aangenomen worden.

6. Aanpassingen in het fundament hebben ertoe geleid dat Oss zich heeft ontwikkeld in de richting van *lock-out* door heterogeniteit en diversiteit.

Zoals uit de vorige hypothese naar voren is gekomen, heeft het aanpassingsvermogen van Oss door de tijd ervoor gezorgd dat de stad niet in een negatieve *lock-in* terecht gekomen is. In deze hypothese wordt verondersteld dat het aanpassingsproces dat in Oss heeft plaatsgevonden ertoe geleid heeft dat Oss zich heeft ontwikkeld in de richting van heterogeniteit en diversiteit. De ontwikkeling van complete nieuwe sectoren zou ervoor gezorgd moeten hebben dat Oss de problemen uit de jaren '70 en '80 te boven is gekomen. Uit de analyse is gebleken dat deze hypothese gedeeltelijk klopt.

Het herstel van Oss is voor een deel afkomstig vanuit de creatie van complete nieuwe sectoren. Er kwamen nieuwe sectoren op in de stad, zoals de dienstensector, bouwnijverheid en transport die voor veel werkgelegenheid zorgden. Deze sectoren zijn niet gerelateerd aan de traditionele industrieën in Oss. Zoals in het voorgaande meerdere malen naar voren is gekomen, valt niet te achterhalen of deze nieuwe sectoren tot ontwikkeling zijn gekomen door veranderingen in het fundament of dat door algemeen geldende ontwikkelingen in Nederland. Toch lijken veranderingen in het fundament zeker een rol bij de opkomst van de nieuwe sectoren te spelen. Het ontstaan van een transportsector in Oss is te danken aan de industrie. De industriële producten moesten immers verpakt en vervoerd worden. Maar dankzij veranderingen in de ruimtelijke pijler van het fundament heeft de transportsector zich verder kunnen ontwikkelen. Verbeteringen in de bereikbaarheid van Oss en de multi-modale ontsluiting dankzij onder andere de komst van de haven hebben van Oss een belangrijk logistiek knooppunt binnen Nederland gemaakt.

In de hypothese wordt verondersteld dat de nieuwe ontwikkelingspaden in Oss vanuit *unrelated variety* zouden zijn ontstaan. Dit lijkt echter niet op te gaan in Oss. Uit de analyse is naar voren gekomen dat binnen de industrie tot op zekere hoogte wel sprake lijkt van het ontstaan van nieuwe combinaties vanuit verschillende sectoren. Maar, zoals hieronder beargumenteerd zal worden, dit heeft meer weg van het *upgraden* van een bepaalde industrie dan ontwikkeling in de vorm van *unrelated variety*. Er lijkt eerder sprake te zijn van *lock-out* via endogene ontwikkelingen. Sectoren zoals de bouwnijverheid en dienstensector niet vanuit *unrelated variety* zijn vanuit lokaal ondernemerschap ontstaan. Ook in de interviews is het

ondernemerschap van de lokale bevolking meerdere malen genoemd als belangrijke reden waardoor de economie van Oss uit de problemen gekomen. Dankzij lokale ondernemers is er een brede laag MKB in de stad gekomen wat voor veel arbeidsplaatsen zorgt.

Waar in de hypothese geen rekening is gehouden, is dat delen van het fundament intact zouden blijven. Voor Oss geldt echter dat de industrie slechts voor een deel veranderd is, maar dat een aantal industrietakken nog altijd van groot belang is voor de stedelijke economie. De vleesverwerkende- en voedingsmiddelenindustrie (in de vorm van Unilever/Unox) en de farmaceutische industrie (in de vorm van Organon) zorgen nog altijd voor veel werkgelegenheid in Oss. Gedeeltelijk staan de traditionele industriële structuren in Oss nog overeind. Maar de industrie heeft ook een ontwikkeling doorgemaakt. Uit de analyse is naar voren gekomen dat de industrie zich voornamelijk ontwikkeld heeft op basis van sterke punten uit het verleden. Er is nieuwe invulling gegeven aan bepaalde industriële activiteiten wat geleid heeft tot de opkomst van nieuwe, veelal kleinschalige industriële bedrijven. Deze bedrijven zijn vaak begonnen als toeleverancier voor één van de grote bedrijven, zoals Unox of Organon. Deze bedrijfjes zijn de producten die ze voor de grote industriële spelers maakten verder gaan ontwikkelen. Met hun eigen kennis en specialisatie hebben deze bedrijven nieuwe combinaties gemaakt en zijn zo actief geworden binnen andere markten. Op deze manier zijn nieuwe bedrijfstakken binnen de industrie ontstaan. Er kan gesteld worden dat de industrie in Oss een *upgrade* heeft ondergaan. Hiermee zijn nieuwe ontwikkelingspaden binnen de economie van Oss geopend.

Met betrekking tot de zesde hypothese kan gesteld worden dat er binnen de economie in Oss meerdere nieuwe ontwikkelingspaden zijn ontstaan door de tijd. *Unrelated variety* lijkt hier in mindere mate een rol bij te hebben gespeeld. De uitkomsten uit empirisch onderzoek wijzen erop dat er nieuwe ontwikkelingspaden binnen de economie van Oss tot stand zijn gekomen dankzij endogene ontwikkeling en het *upgraden* van bestaande industrieën. Aanpassingen binnen het fundament hebben dus voornamelijk tot deze vormen van *lock-out* geleid. De hypothese lijkt dus niet op te gaan.

7. De verschillende ontwikkelingsrichtingen van Helmond en Oss zijn toe te schrijven aan verschillen in het fundament van de steden.

In dit onderzoek is het fundament gepresenteerd als een nieuw concept binnen de theorieën van *resilience* en ontwikkelingspaden. Er is getracht de padafhankelijke processen die de ontwikkeling van een stad bepalen, in het concept fundament te vangen. Elke stad heeft een eigen en unieke basislaag die de ontwikkelingsrichting van de stad bepaald. Uit de voorgaande hypothesen is gebleken dat zowel voor Helmond als voor Oss geldt dat aanpassingen in het fundament de ontwikkelingsrichting van de steden hebben vorm gegeven. Deze zevende hypothese is opgesteld om te onderzoeken hoe het kan dat Helmond en Oss ondanks dat ze dezelfde uitgangspositie hadden begin jaren '70, zich toch anders hebben ontwikkeld vanaf die tijd.

Elke stad maakt een andere ontwikkeling door, zo ook Oss en Helmond. Ook al lijken de ontwikkelingen in beide steden voor een deel op elkaar, beide steden verloren rond dezelfde tijd veel werkgelegenheid in hun dominante industrieën, toch zijn Helmond en Oss op verschillende ontwikkelingsrichtingen ingeslagen. Dit komt door de verschillen in de fundamente van beide steden. Beide steden hadden een andere uitgangspositie, er speelden andere krachten en er was sprake van andere condities in het aanpassingsproces. Zoals eerder naar voren is gekomen, is gebleken dat Helmond vooral hulp van buitenaf heeft moeten zoeken, terwijl in Oss veranderingen 'vanzelf' leken te komen. Oss kent door de tijd meer endogene ontwikkeling. Het gemeentebestuur van Oss heeft voornamelijk in kunnen spelen op de ontwikkelingen in de stad. Dankzij de goede relatie tussen gemeente en bedrijfsleven kon de economie van Oss versterkt en verbreed worden. In Helmond koos de gemeente voor een rol als voortrekker. Om de economische structuur te veranderen, werd actief hulp van buiten gezocht en gekregen.

Een ander verschil tussen de ontwikkelingen in Helmond en Oss is te herleiden tot de ligging van beide steden. De nabijheid tot Eindhoven is voor Helmond zeer gunstig gebleken. De industrie in Helmond heeft zich kunnen ontwikkelen mede dankzij de ontwikkelingen in de Brainportregio. Oss heeft niet kunnen profiteren van dit soort relaties in de regio. De sectorstructuur van 's-Hertogenbosch sluit niet aan op die van Oss waardoor Oss niet van de ontwikkelingen in 's-Hertogenbosch heeft kunnen profiteren. Daarom is de gemeente de samenwerking met andere gemeenten in de regio aangegaan en heeft ze daarnaast

voornamelijk zelf getracht ontwikkelingen te bewerkstelligen.

Helmond en Oss zijn beide nog industriesteden. Het verschil is dat in Oss een belangrijk deel van de oude structuren binnen de industrie intact gebleven zijn. Een aantal grote industriële spelers is nog steeds gevestigd in Oss en zorgt voor veel werkgelegenheid. In Helmond zijn veel grote bedrijven in de jaren '70 verdwenen en zijn de traditionele sectoren een minder belangrijke rol gaan spelen. Het zou goed zo kunnen zijn dat het voor Oss makkelijker was om de industrie verder te ontwikkelen. In Oss was immers een groter deel van de oude structuren overleefd gebleven en daar kon men verder op bouwen. In Helmond was het overgrote deel van de structuren verdwenen en moest men veel weer opbouwen.

Dankzij aanpassingen in het fundament van beide steden zijn Helmond en Oss uit de situatie van negatieve *lock-in* gekomen. Wat uit de interviews naar voren is gekomen, is dat in beide steden een soort mentaliteit heerst die hiervoor nodig is. Dit kwam in Oss nog wat vaker en sterker naar voren dan in Helmond. Maar voor beide steden geldt dat de respondenten een soort overlevingsmentaliteit van de bevolking en het gemeentebestuur noemen als belangrijke bron van veerkracht. Beide steden hebben in het verleden vaker grote tegenslagen meegemaakt en dankzij deze mentaliteit is men daar ook altijd bovenop gekomen. In Helmond en Oss leeft dus sterk het gevoel dat door hard te werken de stad weer uit de problemen kan komen.

8. Als een stedelijke economie ten tijde van veranderingen in de externe condities gekenmerkt wordt door *unrelated variety*, kan aanpassing in de bovenlaag niet plaats vinden zonder aanpassingen in het fundament. Het vermogen tot aanpassing bepaalt in hoeverre een stad een situatie van *lock-in* kan voorkomen.

Met deze laatste hypothese wordt getracht een brug te slaan tussen de uitkomsten uit het empirisch onderzoek en achterliggende theorieën die in hoofdstuk twee besproken zijn. Uit het onderzoek naar de ontwikkelingen in Helmond en Oss kan inderdaad gesteld worden dat aanpassingen in de bovenlaag, of de reële economie, van een stad niet kunnen plaatsvinden als er geen *related variety* in de stad aanwezig is. Als een stad gekenmerkt wordt door *unrelated variety* dan kan het aanpassingsproces niet snel en gemakkelijk plaatsvinden. Arbeid kan in dat geval niet gemakkelijk overgeheveld worden naar gerelateerde sectoren, omdat deze niet in de economie aanwezig zijn. Daarnaast is er ook geen voedingsbodemp voor de totstandkoming van nieuwe ontwikkelingspaden via *regional branching* omdat de aanwezige sectoren geen technologische nabijheid vertonen.

Het onderzoek naar de ontwikkelingsrichting van Helmond en Oss wijst uit dat in beide steden diepgaande veranderingen en aanpassingen nodig waren om ervoor te zorgen dat de werkloosheid in beide steden weer terugliep en de werkgelegenheid toe nam. Het is gebleken dat zowel Helmond als Oss aanpassingsvermogen had door de tijd. Hierdoor konden nieuwe ontwikkelingspaden in beide steden tot stand komen en kan een situatie van negatieve *lock-in* voorkomen worden. Het fundament bepaalt dus voor een belangrijk deel de ontwikkelingsrichting van een stad. Aanpassingen in het fundament blijken dus mogelijk, zij het op een redelijk lange termijn. Hierbij hangt het er vanaf of in de stad het vermogen tot aanpassing bestaat. Inzet van actoren is cruciaal gebleken om aanpassingen binnen de verschillende pijlers van het fundament mogelijk te maken.

7. Conclusie

In dit onderzoek is de economische veerkracht van steden in het geval van veranderingen in de externe condities onderzocht. Specifiek is gekeken naar de ontwikkeling van Helmond en Oss. Beide steden hebben eind 19^e eeuw te maken gehad met een sterke opkomst van de industrie. Het industrialisatieproces heeft tot eind jaren '60 van de 20^e eeuw doorgezet. In zowel Helmond als Oss domineerde de industrie lange tijd de economie. Toen de teloorgang van de belangrijkste industrieën begin jaren '70 begon in te zetten, kwamen beide steden in de problemen. In dit onderzoeksrapport is gekeken of en op welke manier Helmond en Oss deze shock te boven zijn gekomen. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste conclusies besproken en wordt antwoord gegeven op de centrale vraag van dit onderzoek. Daarnaast worden enkele beleidsaanbevelingen gedaan.

7.1 De veerkracht van Helmond en Oss

De ontwikkelingen in Helmond en Oss vanaf de jaren '70 zijn onderzocht aan de hand van onderstaande hoofdvraag:

Op welke manier hebben Helmond en Oss zich economisch ontwikkeld na de crises in de jaren 1970 en 1980 en in welke mate blijkt daaruit veerkracht? En in hoeverre zijn er verschillen waar te nemen in de ontwikkelingsrichting van beide steden en de achterliggende processen die in beide steden hebben plaatsgevonden?

De hoofdvraag is gebaseerd op literatuur uit de evolutionaire economische geografie, met in het bijzonder aandacht voor literatuur met betrekking tot *resilience*. De evolutionaire economische geografie gaat uit van het idee dat steden een bepaalde ontwikkeling door maken. Deze ontwikkeling wordt gezien als een padafhankelijk proces waarin '*history matters*'. De erfenis van ontwikkelingen uit het verleden van de stad vormen de mogelijkheden voor ontwikkeling in de toekomst. Hierdoor maakt elke stad een andere economische ontwikkeling door. In hoofdstuk twee is beargumenteerd dat elke stad een eigen ontwikkelingspad kent. In de laatste fase van dit pad wordt er gesproken van *lock-in*. Positieve *lock-in* kan er voor zorgen dat een bepaalde sector in een stad tot bloei komt. Door schaalvoordelen en toenemende meeropbrengsten kan de sector groeien en zorgen voor economische groei in het hele gebied. Pas als dit proces te lang aanhoudt en de structuur inflexibel begint te worden, kan *lock-in* omslaan van positief tot negatief voor de ontwikkeling van de stad. De stedelijke economie is in zo'n geval te sterk gericht op het huidige ontwikkelingspad en dit staat innovatie en aanpassing van de economie in de weg. Wanneer de stad dan te maken krijgt met veranderingen in de externe condities kan de economie zich niet aanpassen aan de veranderingen en komt de stad verder in de negatieve spiraal van *lock-in* met werkloosheid en economische achteruitgang tot gevolg.

In de *resilience* literatuur wordt ervan uitgegaan dat een stad uit een situatie van negatieve *lock-in* kan komen door *lock-out*. Er kunnen nieuwe ontwikkelingspaden tot stand komen, die ervoor zorgen dat een gebied zich weer verder kan ontwikkelen. De stad is in dat geval veerkrachtig. In hoofdstuk twee is beargumenteerd dat veerkracht gezien moet worden als een dynamisch proces. Op een bepaald moment in tijd kan een stad veel veerkracht hebben en op een ander moment juist weinig veerkracht. Er is verondersteld dat veerkracht voortkomt uit het vermogen tot aanpassing aan veranderende condities en het creëren van nieuwe mogelijkheden tot economische groei en ontwikkeling. Als een stad zich kan aanpassen aan veranderingen in de externe condities, kunnen er nieuwe ontwikkelingspaden tot stand komen. Er is een aantal mogelijkheden genoemd waarop nieuwe ontwikkelingspaden gecreëerd kunnen worden. *Lock-out* kan optreden door *regional branching*; lokale creatie; door het overbrengen van sectoren van buitenaf; door heterogeniteit en diversiteit; en tenslotte door het *upgraden* van bestaande economische activiteiten. Hierbij is de koppeling gemaakt met de aanwezigheid van *related* of *unrelated variety*.

In dit onderzoek is het idee van veerkracht van steden gecombineerd met de theorie met betrekking tot padafhankelijkheid van steden. Er is verondersteld dat de ontwikkelingsmogelijkheden die steden hebben

voornamelijk afhangen van de bestaande structuren in een stad. Deze structuren zijn door padafhankelijke processen gevormd. Samen vormen deze structuren als het ware de basislaag waar nieuwe ontwikkelingen in een stad op plaats kunnen vinden. Deze basislaag wordt in dit onderzoek het fundament genoemd. Het fundament wordt verondersteld te bestaan uit een drietal pijlers, de economische, institutionele en ruimtelijke pijlers waar een stad uit opgebouwd is.

Naast het fundament bestaat een stad uit een tweede laag, de bovenlaag. Op het fundament ligt een laag waar continu kleine veranderingen en aanpassingen optreden. Deze bovenlaag wordt hier gezien als de reële economie in een stad; de economische bedrijvigheid die in een stad aanwezig is.

Er is gesteld dat aanpassingsprocessen in de bovenlaag van een stad kunnen plaatsvinden als er sprake is van *related variety*. Als een stad gekenmerkt wordt door *related variety* kan een stad zich snel aanpassen aan veranderingen in de externe condities en hoeft het fundament niet te worden aangepast. Als er echter geen *related variety* in een stad aanwezig is, zijn veranderingen in het fundament nodig om een situatie van negatieve *lock-in* te voorkomen. De reële economie kan zich in dat gevoel onvoldoende aanpassen en is niet veerkrachtig. Er is verondersteld dat steden die gekenmerkt worden door *unrelated variety* hun aanpassingsvermogen moeten aanspreken om ervoor te zorgen dat nieuwe ontwikkelingspaden ontstaan en om *lock-in* te voorkomen.

Er is onderzocht in hoeverre de veronderstellingen met betrekking tot veerkracht en aanpassingsprocessen in de bovenlaag en het fundament op gaan voor Helmond en Oss. Er is voor Helmond en Oss gekozen omdat beide steden vanaf eind 19^e eeuw een snelle industrialisatie hebben doorgemaakt. Eind jaren '60 van de 20^e eeuw kregen beide steden te maken met het verlies van werkgelegenheid in hun belangrijkste industrieën. Vandaag de dag doen beide steden het echter weer behoorlijk goed en in dit onderzoek is gekeken waar de veerkracht van de steden vandaan gekomen is. De hoofdvraag en hypothesen zijn gebaseerd op een literatuuronderzoek naar de ontwikkeling van Helmond en Oss vanaf eind 19^e eeuw. Op basis van de inzichten uit het literatuuronderzoek is het empirisch deel van het onderzoek verder vorm gegeven.

Er zijn hypothesen opgesteld om te onderzoeken hoe beide steden zich vanaf de economische crises in de jaren '70 en '80 ontwikkeld hebben. Deze ontwikkelingen zijn in kaart gebracht aan de hand van dataverzameling, onderzoek van historische bronnen en diepte-interviews. De historische data is gebruikt om een beeld te geven van de ontwikkelingen in Helmond en Oss vanaf de jaren '70. Er is vooral gekeken naar de ontwikkelingen binnen de reële economie van beide steden.

Uit het onderzoek is gebleken dat beide steden voor een periode van bijna 15 jaar te maken hebben gehad met hoge werkloosheid. Dit wijst erop dat de economieën van beide steden niet veerkrachtig genoeg waren om met de veranderingen in de externe condities om te kunnen gaan. Hierdoor gingen er in korte tijd veel banen verloren en was er geen vervangende werkgelegenheid. Na een periode van ongeveer 15 jaar zijn beide steden toch uit de negatieve spiraal gekomen. Hieruit blijkt voor beide steden dus een verbetering van de veerkracht. Uit het empirisch deel van het onderzoek is naar voren gekomen dat aanpassingen in het fundament van beide steden ertoe geleid hebben dat nieuwe ontwikkelingspaden tot stand konden komen.

Het aanpassingsvermogen van Helmond heeft ervoor gezorgd dat *lock-out* mogelijk was door ontwikkeling in zowel *related* als *unrelated variety*. Er zijn complete nieuwe, ongerelateerde sectoren opgekomen in de stad die voor werkgelegenheid zorgen. Dit zijn bijvoorbeeld de zakelijke dienstverlening en de zorg. Daarnaast zijn binnen de industrie nieuwe bedrijfstakken ontstaan via *regional branching*. Dankzij kennis vanuit de traditionele industrietakken en dan vooral uit de machinebouw- en metaalindustrie, is een brede laag industrieel MKB in Helmond ontstaan. Deze bedrijven houden zich bezig met kennisintensieve productie van *hightech* producten. Voor Helmond zijn *automotive* en *food* belangrijke industrietakken geworden. Deze bedrijfstakken zijn voor een deel ontstaan doordat de bedrijven kennis uit de traditionele industrietakken op innovatieve wijze gebruiken, bijvoorbeeld in de combinatie van voedingsmiddelen en machines. Er is gebleken dat voornamelijk dankzij het *upgraden* van bestaande industrieën nieuwe ontwikkelingspaden in Helmond tot stand zijn gekomen.

Uit dit onderzoek is gebleken dat ook Oss door de tijd het vermogen had om aanpassingen te doen in het fundament en zo nieuwe ontwikkelingspaden te openen. In tegenstelling tot wat verwacht werd, hebben aanpassingen in het fundament van Oss ertoe geleid dat de stad zich heeft ontwikkeld in de richting van *lock-out* door endogene ontwikkeling en het *upgraden* van bestaande industrieën. De economische structuur in

Oss is minder eenzijdig geworden door de opkomst van nieuwe sectoren, zoals de zakelijke dienstverlening, de transport en de bouwnijverheid. Maar wat uit de analyse van de ontwikkelingen in Oss vooral is gebleken, is het voortdurende belang van de industrie in de stad. De industrie is nooit uit Oss verdwenen, ondanks de problemen in de jaren '70 en '80. Voor een deel is de oude samenstelling van de industrie nog intact. De vleesverwerking- en farmaceutische industrie zijn nog steeds sterk vertegenwoordigd in de stad. Andere van oudsher belangrijke industrieën zijn echter wel verdwenen, zoals de textiel. Binnen de industrie is ook sprake van nieuwe ontwikkeling. Deze ontwikkeling is vooral afkomstig van bedrijven die oorspronkelijk leverden aan de grote industriële spelers in Oss. Door de tijd zijn de bedrijven echter minder afhankelijk geworden van de grote spelers en hebben de bedrijven zelf een ontwikkeling doorgemaakt. De economische structuur van Oss is dus verbreed door de tijd, maar de industrie is in 2010 nog altijd de belangrijkste sector in termen van werkgelegenheid. De gemeente onderscheidt zelf de bedrijfstakken *health*, *pharma* en logistiek als kansrijke sectoren voor Oss in de toekomst. De voedingsmiddelen- en farmaceutische industrie komen terug in de sectoren *health* en *pharma*.

Uit dit onderzoek is gebleken dat ondanks het feit dat Helmond en Oss een vergelijkbare Ausgangssituatie kenden begin jaren '70, beide steden zich toch een andere ontwikkeling hebben doorgemaakt. De verschillen in de ontwikkelingsrichting van Helmond en Oss zijn voornamelijk te verklaren uit verschillen in het fundament. In beide steden hebben andere krachten en andere processen gespeeld die de ontwikkelingsrichting vorm hebben gegeven.

De ontwikkelingen in Helmond zijn voor een groot deel tot stand gekomen door inspanningen van het gemeentebestuur en het lokale bedrijfsleven. Vooral het gemeentebestuur heeft een belangrijke voortrekkersrol gehad. Het bleek moeilijk om het fundament van Helmond te veranderen en daarom heeft het gemeentebestuur hulp van buitenaf ingeschakeld. De veranderingen in het fundament zijn dan ook voor een deel tot stand gekomen dankzij financiële steun vanuit de Rijksoverheid, zoals de IPR en Groeistadmaatregelen en de komst van (buitenlandse) bedrijven. Maar uiteindelijk is een deel van de veranderingen ook toe te schrijven aan ontwikkelingen binnen het Helmondse bedrijfsleven zelf. Dankzij lokaal ondernemerschap is het (industriële) MKB in de stad gegroeid. De ondernemersverenigingen hebben hierin een belangrijke rol gespeeld. Mede dankzij deze instituties is samenwerking tussen bedrijven ontstaan. Daarnaast is de nabijheid tot Eindhoven voor Helmond van groot belang geweest. Het bedrijfsleven in Helmond heeft kunnen inhaken op de ontwikkelingen rondom de Brainport Eindhoven en de *hightech* bedrijven die daar gevestigd zijn. Hierdoor heeft de industrie in Helmond zich kunnen ontwikkelen en kunnen groeien.

De veerkracht in Oss is voornamelijk afkomstig uit inspanningen vanuit het lokale bedrijfsleven. Er is altijd veel endogene ontwikkeling in Oss geweest, veel ondernemerschap en initiatieven. De gemeente heeft door de tijd voornamelijk geprobeerd in te spelen op de ontwikkelingen binnen het bedrijfsleven. De gemeente heeft een sterke vertrouwensband met het bedrijfsleven opgebouwd door open te staan voor input uit het bedrijfsleven en ook iets met de input te doen. Dankzij de rol van dhr. Luijpen als bedrijfscontactpersoon vanuit de gemeente, maar ook dankzij afspraken in de vorm van het convenant en het bedrijventerreinprotocol hebben gemeente en bedrijfsleven altijd goed samengewerkt. In het verleden werkte de gemeente vooral samen met de grote (industriële) bedrijven, nu verloopt de samenwerking via de ondernemersverenigingen.

In de titel van dit onderzoek wordt de vraag gesteld of beide steden de klap te boven zijn gekomen. Aan het einde van dit onderzoek luidt de conclusie dit inderdaad het geval is voor zowel Helmond als Oss. Beide steden zijn niet in een situatie van negatieve *lock-in* terecht gekomen omdat er veranderingen in het fundament hebben plaatsgevonden. Dankzij deze veranderingen zijn nieuwe ontwikkelingspaden tot stand gekomen. Het fundament van beide steden maakt dat de ontwikkelingsrichting van Helmond en Oss verschillend is. In Helmond kwamen de ontwikkelingen minder makkelijk van de grond dan in Oss, waardoor men lange tijd inzette op exogene ontwikkelingen. De ontwikkeling van Oss is gekenmerkt door een meer endogene ontwikkeling. In beide steden is de veerkracht door de tijd verbeterd ten opzichte van de situatie begin jaren '70. De komende jaren zal moeten blijken of de economieën van beide steden veerkrachtig genoeg zijn zich aan te kunnen passen aan toekomstige veranderingen in de externe omgeving. Wat in ieder geval uit dit onderzoek naar voren is gekomen, is dat in beide steden in meer of mindere mate een

'overlevermentaliteit' bestaat. Beide steden zijn in het verleden vaker klappen te boven gekomen, waardoor in zowel Helmond als in Oss het gevoel leeft dat men er ook in de toekomst weer bovenop zal komen. Veerkracht lijkt in de bevolking ingebakken te zijn.

7.2 Aanbevelingen

Op basis van de inzichten uit dit onderzoek worden hieronder een aantal aanbevelingen gegeven voor verder onderzoek. Daarnaast worden beleidsaanbevelingen gedaan met betrekking tot de ontwikkeling van steden.

7.2.1 Aanbevelingen voor verder onderzoek

In dit onderzoek is het fundament geïntroduceerd als nieuw concept binnen de evolutionaire economische geografie. In dit concept worden inzichten vanuit padafhankelijke processen gecombineerd met de ontwikkelingsmogelijkheden voor steden. Dit onderzoek heeft zich gericht op de ontwikkeling van het fundament in twee steden, Helmond en Oss. Verder onderzoek naar ontwikkeling van andere steden zou meer inzichten kunnen bieden in de rol die het fundament speelt bij de ontwikkeling van steden en regio's.

Daarnaast is veerkracht van steden in dit onderzoek uitgebreid aan bod gekomen. Binnen de economische geografie is de invulling van dit begrip nog altijd aan discussie onderhevig. Vooral met betrekking tot de termijn waarbinnen veerkracht gemeten zou moeten worden, is nog geen consensus bereikt. Ook dit onderzoek geeft hierover geen uitsluitsel. Er is gekeken naar de mate van veerkracht over een periode van circa veertig jaar. Of deze periode lang genoeg is om uitspraken over de veerkracht te kunnen doen, is niet duidelijk. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen binnen welk tijdsbestek uitspraken over de veerkracht van steden gedaan kunnen worden.

Helmond en Oss zijn in eerste instantie niet veerkrachtig gebleken toen de belangrijkste industrieën in de problemen kwamen. Het zou interessant zijn om één of meerdere cases uit te werken van steden die wel veerkrachtig zijn door de tijd. Dan zou onderzocht kunnen worden of en op welke manier de aanwezigheid van *related variety* een rol speelt in de veerkracht. In dit onderzoek konden hier helaas geen uitspraken over gedaan worden.

7.2.2 Beleidsaanbevelingen

Vooropgesteld, dit onderzoek is nadrukkelijk niet bedoeld om te dienen als input voor beleid met betrekking tot de ontwikkeling van steden. Wat getracht is in dit onderzoek duidelijk naar voren te laten komen, is het feit dat elke stad een eigen en uniek fundament heeft en dat dit de ontwikkelingsrichting bepaald. Wat voor de ene stad dus goed werkt, hoeft voor de andere stad niet te werken. Veerkracht van de economie kan afkomstig zijn uit tal van verschillende bronnen. In het geval van Helmond en Oss moesten er aanpassingen in het fundament plaatsvinden, zodat de economie in beide steden weer veerkrachtig was. Aanpassingen van het fundament kunnen voor een deel tot stand komen door exogene factoren, zoals in het geval van Helmond. Maar daarvoor geldt dat de hulp van buitenaf wel moet aansluiten bij de reeds bestaande structuren van de stad. Daarom zijn veel bedrijven die naar Helmond gekomen zijn in het kader van de IPR op den duur ook weer vertrokken.

De belangrijkste aanbeveling vanuit dit onderzoek zou dan ook zijn dat lokale beleidsmakers vooral goed moeten kijken naar datgene wat in hun stad of regio aanwezig is. Het is nuttig om het fundament goed in kaart te brengen om zo te kunnen bekijken op welke punten verbeteringen of aanpassingen mogelijk zijn. Beleid moet aansluiten op datgene wat in het fundament aanwezig is of wat vanuit het fundament mogelijk is. De ontwikkelingen rondom de twee campussen in Helmond illustreert dit punt goed. Rondom de Groene Campus is veel bedrijvigheid in Helmond en de omgeving van Helmond aanwezig. Daarom komt dit initiatief veel beter van de grond dan de Hightech Automotive Campus. Deze campus wordt op dit moment enkel gedragen door een aantal onderzoeksinstellingen. De gemeente wil graag dat deze campus tot ontwikkeling komt in Helmond, maar dit zal pas lukken wanneer het bedrijfsleven aanhaakt en investeringen doet. Beleid kan bepaalde ontwikkelingen een belangrijke impuls geven, maar dan moet er wel voldoende voedingsbodem voor dit soort ontwikkelingen zijn.

Bronnen

AAE B.V. (2011). Advanced Automated Equipment BV website [online]. [Geciteerd op 2 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.aebv.com/overAAE.html>>.

Aalders, R. & T. Geijer (2011). Op zoek naar de economische kracht van Helmond. Rapport in opdracht van de gemeente Helmond en Rabobank Helmond. Helmond: Rabobank.

Adang, A.J.V.M. & J.M.P. van Oorschot (1995). Regio in bedrijf: hoofdlijnen van industriële ontwikkeling en zakelijke dienstverlening in Zuidoost-Brabant. Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Oost Brabant. Stichting Antoon Kersten Fonds. Eindhoven: Drukkerij Lecturis BV.

Atzema, O.A.L.C. & E. Wever (1999). De Nederlandse industrie: vernieuwing, verwevenheid en spreiding. Assen: Van Gorcum.

Baarda, D.B. & M.P.M. de Goede (2006). Basisboek methoden en technieken: handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwantitatief onderzoek. Vierde druk. Houten: Wolters-Noordhoff.

Bathelt, H. & J.S. Boggs (2003). Toward a Reconceptualization of Regional Development Paths: Is Leipzig's Media Cluster a Continuation of or a Rupture with the Past? *Economic Geography* Vol. 79, No. 3, pp. 265-293.

Beleids Overleg Commissie Noordoost Noord-Brabant (BOC) (1981). Laat Noordoost Brabant niet in de Kou Staan. [Zonder plaats]: BOC.

Boschma, R.A. & G.A. Van Der Knaap (1999). New hightech industries and windows of locational opportunity: the role of labour markets and knowledge institutions during the industrial era. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol. 81, No. 2, pp. 73-89.

Boschma, R.A. & K. Frenken (2009). Technological relatedness and regional branching. *Papers in Evolutionary Economic Geography*. No. 09.07. Utrecht University.

Boschma, R.A., K. Frenken & J.G. Lambooy (2002). *Evolutionaire economie, een inleiding*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) (2011a). Oss krijgt stadsrechten [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.bhic.nl/site/pagina.php?id=4460>>

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) (2011b). Archieven Unilever Vleesgroep: De geschiedenis van Hartog [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=111578660>

Bruijn, A. de & J. Gilsing (red.) (2011). *Made in Oss: van vee tot MSD*. Oss: Uitgeverij Waanders in Museum Jan Cunen en Stadsarchief Oss.

Bryman, A. (2008). *Social research methods*. New York: Oxford University Press. Third edition.

Buijks, H., J. Neomagus en P.R. Spanjaard (red.) (1998). *Oss een stad*. Oss: Stichting 'Oss 600 jaar stad'.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2011). SBI '93 – Standaard Bedrijfsindeling 1993 [online]. [Geciteerd op 20 mei 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/classificaties/overzicht/sbi/sbi-1993/default.htm>>

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1930). Bedrijfstelling 1930 [online]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <https://easy.dans.knaw.nl/dms?command=AIP_info&aipId=twips.dans.knaw.nl--5448908441912497069-1286449501613&windowStyle=default&windowContext=default>

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1947). Volkstelling 1947, Beroepentelling 1947 [online]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT1947B6/>>

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1950). Bedrijfstelling 1950 [online]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <https://easy.dans.knaw.nl/dms?command=AIP_info&tab=explorer&returnFromLogin=yes&aipId=twips.dans.knaw.nl--3364789459269666319-1283862702346>

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1960). Volkstelling 1960, gegevens met betrekking tot de beroepsbevolking [online]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1960/>>

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1971). Volkstelling 1971, Beroepentelling 1971 [online]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT1971B4B/>>

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Statline (2011). <www.cbs.nl/statline>

Christopherson, S., J. Michie & P. Tyler (2010). Regional resilience: theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* Vol. 3, pp. 3-10.

Companen Adviesgroep voor ruimtelijk beleid, onderzoek en planning BV en Katholieke Universiteit Nijmegen, Geografisch en Planologisch Instituut (1985). *Gestarte Bedrijven in het Rayon Oss*. In opdracht van Stadsgewest Oss. Nijmegen: KUN.

Cooke, P. (2010). Transversality and Transition: Branching to New Regional Path Dependence. *Papers in Evolutionary Economic Geography*. No. 10.10. Utrecht University.

Cooke, P. & C. De Laurentis (2010). Evolutionary economic geography: regional systems of innovation and high-tech clusters. Chapter 11 in: Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Dalen, H. van, K. Henkens, W. Hendrikse, J. Schippers (2006). *Dealing with an aging labour force: what do European employers expect and do?* Den Haag: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, report 73, 2006.

David, P.A. (1985). Clio and the economics of QWERTY. *The American Economic Review* Vol. 75, No 2, pp. 332-337.

Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1947). *Rapport inzake de Economische-Structurele Toestand en hare ontwikkelingstendenties in de gemeente Oss*. Tilburg: ETIN.

Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1958). *De sociaal-economische groei van Helmond in verleden en toekomst*. Tilburg: ETIN.

Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1961). Onderzoek naar het toekomstig verloop van de industriële beroepsbevolking in Oss en omgeving. Tilburg: ETIN.

Economische Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1967). Onderzoek naar de ontwikkeling van de werkgelegenheid in Helmond en omgeving. Tilburg: ETIN.

Economische Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1970). Sociaal-economische uitgangspunten voor het structuurplan der gemeente Oss. Tilburg: ETIN.

Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1971). Nota IPR te vroeg gestopt. Afschaffing stimuleringsbeleid Helmond en de gevolgen daarvan. Tilburg: ETIN.

Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1983). Nota met betrekking tot het gemeentelijk werkgelegenheidsbeleid van de gemeente Helmond. Tilburg: ETIN.

Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) (1990). UVG 1990, wel of niet investeren in Oss? Vertrouwelijk rapport in opdracht van de Unilever Vlees Groep (UVG). Tilburg: ETIN.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (1989). In het spoor van de vooruitgang: het moderniseringproces in de Nederlandse samenleving 1730-1980. Tilburg: Tilburg University Press.

Erwich, B. & J.G.S.J. van Maarseveen (red.) (1999). Een eeuw statistieken: Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

ETIN Adviseurs (2009). Arbeidsmarktprognose 2014 Gemeente Oss.'s-Hertogenbosch: ETIN Adviseurs.

Frenken, K., F.G van Oort, T. Verburg & R. A. Boschma (2005). Variety and regional economic growth in the Netherlands: final report to the Ministry of Economic Affairs. Papers in Evolutionary Economic Geography, No: 05.02. Utrecht University.

Gemeente Eindhoven & Gemeente Helmond (2010). Bedrijvigheid en werkgelegenheid in Zuidoost-Brabant. Tabellenboek Vestigingsregister 2009. Helmond: Gemeente Eindhoven & Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1968-1977). Nota's en beleidsstukken inzake het expansie en stimuleringsbeleid in de gemeente Helmond uit de periode 1968-1977. Te raadplegen in het Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch.

Gemeente Helmond (1975). Cityplan 1975: Helmond van 'n oude naar een nieuwe kern. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1977). Verkenning Helmond consequenties van Helmond-groeistad ten aanzien van de werkgelegenheid. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1981). Sociaal-Economisch Beleidsplan 1981-1990. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1982). Banenplan. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1983a). Actieplan werkgelegenheid. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1983b). Naar een integraal herstructureringsproces. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeente Helmond (1980-1989). Nota's en beleidsstukken inzake werkgelegenheidsbeleid en bestrijding werkloosheid. Te raadplegen in het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Eindhoven.

Gemeente Helmond (2006). Helmond bouwt de toekomst. Een terugblik naar het verleden: 30 jaar wonen in beeld. Helmond: Afdeling onderzoek en statistiek.

Gemeente Helmond (2009). Economische thermometer 2009. Helmond: Afdeling Onderzoek en Statistiek.

Gemeente Helmond (2010a). Hoe staat Helmond er anno 2010 voor? Helmond: Afdeling Onderzoek en Statistiek.

Gemeente Helmond (2010b). Met hart en ziel midden in de economie van Helmond. Interview met W. Swinkels. Uit: Zicht op Economische Zaken. Afdeling Economie en Arbeidsmarkt, gemeente Helmond. Nr. 12, juli 2010.

Gemeente Helmond (2011a). Ontwikkeling van de stad Helmond [online]. [Geciteerd op 15 februari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.helmond.nl/Smartsite.shtml?id=51961#groei>>

Gemeente Helmond (2011b). Helmond in economisch perspectief [online]. [Geciteerd op 15 februari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.helmond.nl/Smartsite.shtml?ch=&id=54303#brainport>>

Gemeente Helmond (2011c). Masterplan HighTech Automotive Campus. Helmond: Gemeente Helmond.

Gemeentepolitie Helmond (1973). Rapport met betrekking tot de staking bij Vlisco en Hatéma in 1973 door de Hoofdagent van de Gemeentepolitie Helmond. Helmond: gemeentepolitie.

Gemeente Oss (1950-1960). Nota's en verslagen inzake de oprichting van de stichting 'industrie Oss en stimuleringsactiviteiten' uit de periode 1950-1960. Te raadplegen in het Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch.

Gemeente Oss (1971). Verkeers- en vervoersplan. In samenwerking met Bureau Froger Delft en ETIN. Oss: Gemeente Oss.

Gemeente Oss (1976-1985). Nota's en verslagen inzake arbeidsplaatsenonderzoek van de gemeente Oss, uitgevoerd tussen 1976-1985. Te raadplegen in het Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch.

Gemeente Oss (1981). Notitie van de gemeente Oss, Bureau Economische Zaken en Onderzoek. Oss: Gemeente Oss.

Gemeente Oss (1983). Werkgelegenheidsbevordering in de gemeente Oss : een sociaal-economisch program. Oss: Gemeente Oss.

Gemeente Oss (1991). Commissie voor bestuurlijke vernieuwing, knelpunten in de relatie tussen de gemeente en de inwoners van Oss. Oss: Gemeente Oss.

Gemeente Oss (1998). Oss in cijfers. Team Onderzoek en Statistiek Gemeente Oss. Te raadplegen in het Stadsarchief Oss, Oss.

Gemeente Oss (1999). Oss in cijfers. Team Onderzoek en Statistiek Gemeente Oss. Te raadplegen in het Stadsarchief Oss, Oss.

Gemeente Oss (2000). Oss in cijfers. Team Onderzoek en Statistiek Gemeente Oss. Te raadplegen in het Stadsarchief Oss, Oss.

Gemeente Oss (2007). Oss Werkt! Economisch beleidsplan 2007-2010. Oss: Dienst Stadsbeleid, afdeling projectmanagement.

Gemeente Oss (2010). Licht op de toekomst van Oss. De staat van Oss: trends en ontwikkelingen. Oss: Dienst stadsbeleid, team onderzoek & statistiek.

Gemeente Oss (2011). Oss in cijfers [online]. [Geciteerd op 24 augustus 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: < <http://www.oss.incijfers.nl/>>

Grabher, G. (1993). The embedded firm. On the socioeconomics of industrial networks. London: Routledge.

Hassink, R. (2010a). On the role of regional lock-ins in old industrial areas. Chapter 21 in: Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). The handbook of evolutionary economic geography. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Hassink, R. (2010b). Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability? Cambridge Journal of Regions, Economy and Society Vol. 3, pp. 45-58.

Heesen Yachts (2011). Website Heesen Yachts [online]. [Geciteerd op 28 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via:< <http://www.heesenyachts.nl/HEESENYACHTS2011/about.aspx>>

Hill, E., H. Wial & H. Wolman (2008). Exploring Regional Economic Resilience. IURD Working Paper Series. UC Berkeley: Institute of Urban and Regional Development.

Hodson, M. (2008). Old industrial regions, technology, and innovation: tensions of obduracy and transformation. Environment and Planning A Vol. 40, pp. 1057-1075.

Hooff, G. van & L. van Lieshout (2006). Helmond: doorsneden in tijd en ruimte. Utrecht: Matrijs Uitgeverij.

Hospers, G.J. (2005). De creatieve stad: concurreren in de kenniseconomie. Tijdschrift voor Economie en Management Vol. 50, No. 4.

Hulsink, W., F. Jaspers & A. Weterings (2010). Kenniscampus als compensatie. Economische Statistische Berichten, Jaargang 95, No. 4596, 29 oktober 2010, pp. 666-668.

Jong, H.J. de (1999). De Nederlandse industrie 1913-1965. Een vergelijkende analyse op basis van de productiestatistieken. Amsterdam: NEHA.

Jonge, J.A. de (1976). De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen.

Jager, J. de (2006). Uit garen en ijzer; twee eeuwen fabricage in en om Helmond. In: Vereniging Industrieel Contact Helmond en omstreken (VICH) (2006). Stampende machines: industriële ontwikkeling in Helmond en omstreken. Someren: Drukkerij Dereumaux Haerkens.

Knippenberg, H. (2003). Twee eeuwen werk. De beroepsbevolking in kaart gebracht. In: Beekink, E., O. Boonstra, T. Engelen & H. Knippenberg (2003). Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000. Amsterdam: Aksant.

Kamer van Koophandel Eindhoven (2011). Handelsregister 2011.

Kracht van Oss, de (2011). Website Stichting de Kracht van Oss [online]. [Geciteerd op 11 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via:< <http://www.dekrachtvanoss.nl/>>.

Life Sciences Park Oss (2011). Informatiecentrum Life Sciences Park [online]. [Geciteerd op 19 augustus 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: < <https://www.lifesciencespark.nl/>>.

LISA Vestigingenregister (2011).

Mackinnon, D., A. Cumbers, A. Pike, K. Birch & R. McMaster (2009). Evolution in Economic Geography: Institutions, Political Economy, and Adaptation. *Economic Geography* Vol. 85, No. 2, pp. 129-150.

Malmberg, A. & P. Maskell (2010). An evolutionary approach to localized learning and spatial clustering. Chapter 18 in: Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Martin, R. & P. Sunley (2006). Path dependence and regional evolution. *Journal of Economic Geography* Vol. 6, pp. 395–437.

Martin, R. & P. Sunley (2007). Complexity thinking and evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography* Vol. 7, pp. 573-601.

Martin, R. & P. Sunley (2010). The place of path dependence in an evolutionary perspective on the economic landscape. Chapter 3 in: Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Martin, R. (2009). Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-in to Evolution. The 2009 Roepke Lecture in Economic Geography. *Papers in Evolutionary Economic Geography* No. 09.10. Utrecht University

Martin, R. (2010). Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks. *Papers in Evolutionary Economic Geography* No. 10.18. Utrecht University

Meijel, M. van, E. Bet & H. Hinterthür (2009). *Oss Stadcentrum: Cultuurhistorische en ruimtelijke analyse in opdracht van de gemeente Oss*. Oss: Gemeente Oss.

MSD (2011). Persbericht Development Centre Oss [online]. [Geciteerd op 19 augustus 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: < http://www.msd.nl/files/276321/2011_05_13MSD-Organonongezamenlijkpersbericht.pdf>

NedCar (2011). NedCar: een historisch overzicht [online]. [Geciteerd op 11 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: < <http://www.nedcar.nl/content/view/19/34/lang,nl/>>

Neomagus, J.H.F. (1998). In de laatste halve eeuw. Hoofdstuk 4 in: Buijks, H., J. Neomagus en P.R. Spanjaard (red.) (1998). *Oss een stad*. Oss: Stichting 'Oss 600 jaar stad'.

Noordoost Noord-Brabant (1978-1987). *Nota's en beleidstukken inzake regionaal economisch beleid. Te raadplegen in het Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch*.

NV Induma (1986). *Sterkte en zwakte onderzoek regio Helmond*. Tilburg: ETIN.

Osse Canon (2011a). *Ambachtslieden en handelslieden* [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.ossecanon.nl/Theme.aspx?id=252ad33d-167a-45fb-8197-9300f8e05722&sid=445a87b6-879b-46f2-b3ff-3185535c997c>>

Osse Canon (2011b). Boerenbloei [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.ossecanon.nl/Theme.aspx?id=252ad33d-167a-45fb-8197-9300f8e05722&sid=651345a0-b32f-45b7-9f1f-71790c125b68>>

Osse Canon (2011c). Industrie op stoom [online]. [Geciteerd op 17 februari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.ossecanon.nl/Theme.aspx?id=252ad33d-167a-45fb-8197-9300f8e05722&sid=20618402-ead6-4e02-9a41-0414844d4b941871-1929>>

Osse Canon (2011d). Van laden en lossen tot logistiek centrum [online]. [Geciteerd op 17 februari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.ossecanon.nl/Theme.aspx?id=252ad33d-167a-45fb-8197-9300f8e05722&sid=f7cc0e4b-d5f0-4f41-be00-b8f2928000a61960-heden>>

Osse Canon (2011e). Social onrust in Oss [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.ossecanon.nl/Theme.aspx?id=252ad33d-167a-45fb-8197-9300f8e05722&sid=fcbf0c2a-f216-4551-aff5-640b35fcd712>>

Osse Canon (2011f). De zaak Oss [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.ossecanon.nl/Theme.aspx?id=252ad33d-167a-45fb-8197-9300f8e05722&sid=1519bc32-65d3-425c-846c-75db236407c2>>

Osse Canon (2011g). De herindeling van de gemeente [online]. [Geciteerd op 3 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://deossecanon.nl/De%20herindeling%20van%20de%20gemeente.htm>>

Pendall, R., K.A. Foster & M. Cowell (2010). Resilience and regions: building understanding of the metaphor. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* Vol. 3, pp. 71-84.

Pike, A., S. Dawley & J. Tomaney (2010). Resilience, adaptation and adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* Vol. 3, pp. 59-70.

Provincie Noord-Brabant (1994). Stadsregio Eindhoven en Helmond, ontwerp en uitwerkingsplan. Eindhoven: Provincie Noord-Brabant.

Provincie Noord-Brabant (2011). BrabantStad: samen investeren [online]. Geciteerd op 11 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.brabant.nl/politiek-en-bestuur/samenwerking/brabantstad/brabantstad-samen-investeren.aspx>>

Provincie Noord-Brabant (2012). Dan denk je aan Brabant [online]. Geciteerd op 3 januari 2012]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <http://www.dandenkjeaanbrabant.nl/media/123995/het_verhaal_van_meubitrend.pdf>

Roosenboom, H. (2008). Het Helmond boek. Zwolle: Waanders Uitgevers.

Rijksoverheid (2011). Groen licht voor Life Sciences Park in Noord-Brabant [online].]. [Geciteerd op 11 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2011/07/01/groen-licht-voor-life-sciences-park-in-noord-brabant.html>>

Schamp, E.W. (2010). On the notion of co-evolution in economic geography. Chapter 20 in: Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Schumpeter, J. A. (1976). *Capitalism, socialism and democracy*. London: George Allen & Unwin LTD.

- Simmie, J., J. Carpenter, A. Chadwick & R. Martin (2008). *History Matters. Path dependence and innovation in British city-regions*. London: National Endowment for Science, Technology and the Arts.
- Simmie, J. & R. Martin (2010). The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* Vol. 3, pp.27-43.
- Slager, K. (2001). *Het geheim van Oss: een geschiedenis van de SP*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Spanjaard, P.R. (1998). In de frontlinie. Oss tussen 1550 en 1945. Hoofdstuk 3 in: Buijks, H., J. Neomagus en P.R. Spanjaard (red.) (1998). *Oss een stad*. Oss: Stichting 'Oss 600 jaar stad'.
- Stadsarchief Oss (2011a). *Oss Fabrieksstad* [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.stadsarchieffoss.nl/Default.aspx?so=g&id=125>>
- Stadsarchief Oss (2011b). *Stad van UNOX worst* [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.stadsarchieffoss.nl/Default.aspx?so=g&id=124>>
- Stadsarchief Oss (2011c). *Organon* [online]. [Geciteerd op 12 april 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.stadsarchieffoss.nl/Default.aspx?so=g&id=113>>
- Stadsgewest Oss (1968-1990). *Nota's en beleidsstukken inzake Stadsgewest Oss. Te raadplegen in het Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch*.
- Stam, E. (2010). Entrepreneurship, evolution and geography. Chapter 6 in: Boschma, R.A. & R. Martin (red.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Swinkels, M. & G. van Hooff (2010). *Helmond een stad van nijverheid en industrie. Geschiedenis van de nijverheid en industrie in Helmond van de veertiende tot en met de twintigste eeuw*. Helmond: Stichting Industrieel Erfgoed Helmond.
- Tödting, F. & M. Trippel (2003). Like phoenix from the ashes? The renewal of clusters in old industrial areas. *Urban Studies* Vol. 41, no. 5, pp. 1175-1195.
- Tödting, F. & M. Trippel (2005). One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research Policy* Vol. 34, pp. 1203-1219
- Trippel, M. & A. Otto (2009). How to turn the fate of old industrial areas: a comparison of cluster-based renewal processes in Styria and the Saarland. *Environment and Planning A* Vol. 41, pp. 1217-1233.
- Velden, W. van der & T. Geijers (2010). *De kracht van Oss: perspectief door goede keuzes en krachtige samenwerking*. Rapport in opdracht van Gemeente Oss en Rabobank Oss. Oss: Rabobank.
- Vereniging Industrieel Contact Helmond en omstreken (VICH) (2006). *Stampende machines: industriële ontwikkeling in Helmond en omstreken*. Someren: Drukkerij Dereumaux Haerkens.
- Vlisco (2011). *Website Vlisco* [online]. [Geciteerd op 2 december 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web via: <<http://www.vlisco.com/About-Vlisco/en/page/310/>>
- Volkskrant, de (2011a). Een jaar later hangt de vlag er in Oss compleet anders bij. Zaterdag 2 juli 2011.
- Volkskrant, de (2011b). Reportage: industriestad wijzigt koers. Dinsdag 5 juli 2011.

Weijers, S. (1981). *Oss, wonen en werken in een wereld van winst*. Nijmegen: Stichting Politiek en Ruimte.

Wennekes, W. (1993). *De aartsvader: grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven*. Amsterdam: Atlas.

Werkgroep gemeente Helmond (1968). *Helmond, zorgen en problemen van een industriestad*. Helmond: Gemeente Helmond.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (1980). *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Wolfe, D. A. (2010). The strategic management of core cities: path dependence and economic adjustment in resilient regions. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* Vol. 3, pp.139-152.

Bijlage 1. SBI '93- Standaard Bedrijfsindeling 1993

A Landbouw, jacht en bosbouw

- 01 Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht
- 02 Bosbouw en dienstverlening voor de bosbouw

B Visserij

- 05 Visserij, kweken van vis en schaaldieren

C Winning van delfstoffen

CA Winning van energiehoudende delfstoffen

- 10 Turfwinning
- 11 Aardolie- en aardgaswinning en dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning

CB Winning van niet-energiehoudende delfstoffen

- 14 Winning van zand, grind, klei, zout e.d.

D Industrie

DA Vervaardiging van voedings- en genotmiddelen

- 15 Vervaardiging van voedingsmiddelen en dranken
- 16 Verwerking van tabak

DB Vervaardiging van textiel en textielproducten

- 17 Vervaardiging van textiel
- 18 Vervaardiging van kleding; bereiden en verven van bont

DC Vervaardiging van leer en lederwaren (geen kleding)

- 19 Vervaardiging van leer en lederwaren (geen kleding)

DD Houtindustrie en vervaardiging van artikelen van hout, kurk, riet en vlechtwerk (geen meubels)

- 20 Houtindustrie en vervaardiging van artikelen van hout, kurk, riet en vlechtwerk (geen meubels)

DE Vervaardiging van papier, karton en papier- en kartonwaren; uitgeverijen en drukkerijen e.d.

- 21 Vervaardiging van papier, karton en papier- en kartonwaren
- 22 Uitgeverijen, drukkerijen en reproductie van opgenomen media

DF Aardolie- en steenkoolverwerkende industrie; bewerking van splijt- en kweekstoffen

- 23 Aardolie- en steenkoolverwerkende industrie; bewerking van splijt- en kweekstoffen

DG Vervaardiging van chemische producten

- 24 Vervaardiging van chemische producten

DH Vervaardiging van producten van rubber en kunststof

- 25 Vervaardiging van producten van rubber en kunststof

DI Vervaardiging van glas, aardewerk, cement-, kalk- en gipsproducten

- 26 Vervaardiging van glas, aardewerk, cement-, kalk- en gipsproducten

DJ Vervaardiging van metalen in primaire vorm en van producten van metaal

- 27 Vervaardiging van metalen in primaire vorm
- 28 Vervaardiging van producten van metaal (geen machines en transportmiddelen)

- DK Vervaardiging van machines en apparaten**
29 *Vervaardiging van machines en apparaten*
- DL Vervaardiging van elektrische en optische apparaten en instrumenten**
30 *Vervaardiging van kantoormachines en computers*
31 *Vervaardiging van overige elektrische machines, apparaten en benodigdheden*
32 *Vervaardiging van audio-, video- en telecommunicatieapparaten en -benodigdheden*
33 *Vervaardiging van medische apparaten en instrumenten, orthopedische artikelen e.d., precisie- en optische instrumenten en uurwerken*
- DM Vervaardiging van transportmiddelen**
34 *Vervaardiging van auto's, aanhangwagens en opleggers*
35 *Vervaardiging van transportmiddelen (geen auto's, aanhangwagens en opleggers)*
- DN Vervaardiging van meubels; vervaardiging van overige goederen n.e.g.**
36 *Vervaardiging van meubels; vervaardiging van overige goederen n.e.g.*
37 *Voorbereiding tot recycling*
- E Productie en distributie van en handel in elektriciteit, aardgas, stoom en water**
40 *Productie en distributie van en handel in elektriciteit, aardgas en warm water*
41 *Winning en distributie van water*
- F Bouwnijverheid**
45 *Bouwnijverheid*
- G Reparatie van consumentenartikelen en handel**
50 *Handel in en reparatie van auto's en motorfietsen; benzineservicestations*
51 *Groothandel en handelsbemiddeling (niet in auto's en motorfietsen)*
52 *Detailhandel en reparatie van consumentenartikelen (geen auto's, motorfietsen en motorbrandstoffen)*
- H Horeca**
55 *Logies-, maaltijden- en drankenverstrekking*
- I Vervoer, opslag en communicatie**
60 *Vervoer over land*
61 *Vervoer over water*
62 *Vervoer door de lucht*
63 *Dienstverlening voor het vervoer*
64 *Post en telecommunicatie*
- J Financiële instellingen**
65 *Financiële instellingen (uitgezonderd verzekeringswezen en pensioenfondsen)*
66 *Verzekeringswezen en pensioenfondsen (geen verplichte sociale verzekeringen)*
67 *Financiële beurzen, effectenmakelaars, assurantietussenpersonen, administratiekantoren voor aandelen, waarborgfondsen e.d.*
- K Verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en zakelijke dienstverlening**
70 *Verhuur van en handel in onroerend goed*
71 *Verhuur van transportmiddelen, machines en werktuigen zonder bedienend personeel en van overige roerende goederen*
72 *Computerservice en informatietechnologie*
73 *Speur- en ontwikkelingswerk*
74 *Overige zakelijke dienstverlening*
- L Openbaar bestuur, overheidsdiensten en verplichte sociale verzekeringen**
75 *Openbaar bestuur, overheidsdiensten en verplichte sociale verzekeringen*

M   Onderwijs

80   *Onderwijs*

N   Gezondheids- en welzijnszorg

85   *Gezondheids- en welzijnszorg*

O   Milieudienstverlening, cultuur, recreatie en overige dienstverlening

90   *Milieudienstverlening*

91   *Werkgevers-, werknemers- en beroepsorganisaties; levensbeschouwelijke en politieke organisaties; overige ideële organisaties e.d.*

92   *Cultuur, sport en recreatie*

93   *Overige dienstverlening*

P   Particuliere huishoudens met personeel in loondienst

95   *Particuliere huishoudens met personeel in loondienst*

Q   Extra-territoriale lichamen en organisaties

99   *Extra-territoriale lichamen en organisaties*

Bron: CBS, 2011

Bijlage 2. Overzicht geïnterviewde personen

Helmond

<i>Naam respondent</i>	<i>Functie</i>	<i>Datum interview</i>
Dhr. W. Swinkels	Werkzaam bij de afdeling Economische Zaken van de gemeente Helmond in de periode 1971-2010. Inmiddels gepensioneerd.	03-10-2011
Dhr. W. Kuijpers (telefonisch interview)	Voorzitter van de Vereniging Industrieel Contact Helmond in de periode 2000-2008. Lid van de Brabants-Zeeuwse Werkgeversvereniging. Voormalig algemeen directeur van Kuijpers Installaties.	11-10-2011
Dhr. F. Smits	Secretaris Vereniging Industrieel Contact Helmond sinds 1977. Secretaris Brabantse-Zeeuwse Werkgeversvereniging. Belangenbehartiger werkgevers in Asten-Someren, Deurne en Laarbeek.	12-10-2011
Dhr. R. Kerste	Accountmanager Helmond bij de Kamer van Koophandel Eindhoven, afdeling Regiostimulering	09-11-2011

Oss

<i>Naam respondent</i>	<i>Functie</i>	<i>Datum interview</i>
Dhr. J. Luijpen	Contactpersoon bedrijfsleven namens de gemeente Oss, werkzaam bij de afdeling Economische Zaken gemeente Oss in de periode 1976-2011. Inmiddels gepensioneerd.	10-10-2011
Dhr. E.J. Mink	Directielid bij Unilever en de Unilever Vleesgroep (tot 1986). Voorzitter Osse Industriële Kring in de periode 1962-1988. Inmiddels gepensioneerd.	17-10-2011
Dhr. J. van den Hurk	Directeur Kaal Masten BV sinds 1986. Sinds 2010 voorzitter van de Osse Industriële Kring	17-10-2011
Mevr. M. Vossen	Afdelingshoofd en Programma manager leefomgeving, wonen en economie bij de gemeente Oss sinds 2009.	28-10-2011
Dhr. A. Verhoeven	Accountmanager Oss bij de Kamer van Koophandel Eindhoven, afdeling Regiostimulering.	9-11-2011

Helmond en Oss

<i>Naam respondent</i>	<i>Functie</i>	<i>Datum interview</i>
Dhr. T. Geijer	Onderzoeker team Regionaal Onderzoek bij de afdeling Kennis en Economisch Onderzoek van de Rabobank. Dhr. Geijer heeft meegewerkt aan het onderzoek de Kracht van Oss (2010) en de Kracht van Helmond (2011). -	07-10-2011
Dhr. G. Mustert	Eigenaar van adviesbureau Mustert. Lid van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid in de periode 1974-1978. Directeur van het Economisch Instituut Noord-Brabant in de periode 1979-1993.. Daarnaast is hij de mede-initiator en directeur van de Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij in de periode 1989-1993.	19-10-2011
Dhr. T. Heuts	adviseur kennis en informatiecentrum bij de Kamer van Koophandel Eindhoven, afdeling Regiostimulering.	09-11-2011

Bijlage 3. Topiclijsten interviews

- **Topiclijst interview met dhr. W. Swinkels, 03-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werkzaamheden
II	Bovenlaag	Vertretpunt: teloorgang industrieën
		Uitwerkingen op de stad
III	Beleid gemeente inzake werkgelegenheid	Waar zette men op in, strategie, doel
		Op welke manier deed men dit (organisaties)
		Samenwerking met andere partijen
		Had de gemeente een voortrekkersrol?
IV	Ruimtelijke inrichting en economisch beleid	Bedrijventerreinen
		Ruimtelijke ordening vormde kans of zwakte
		Bereikbaarheid
V	Benoeming groeistad	Hoe benoeming groeistad
		Invloed van Groeistad op economisch beleid
		Rol Rijksoverheid bij ontwikkeling Helmond
VI	Uitwerking beleid	Nieuwe bedrijvigheid
	Ontwikkeling bedrijvigheid in Helmond	- Welke bedrijfstakken
		- Uit oude bedrijven of van buiten de stad?
		Lokaal ondernemerschap
		Ontwikkelingen binnen industrie
		Opleidingsniveau beroepsbevolking
VII	Economie nu	Belangrijkste bedrijfstakken en waarom
		Speerpuntensectoren en waarom
VIII	Veerkracht	Belangrijkste bron van veerkracht
		Institutioneel en Economisch
IX	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

- **Topiclijst interview met dhr. T. Geijer, 7-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werkzaamheden
II	Samenstelling sector structuur in beide steden	Belangrijkste sectoren nu
		Rol industrie in economie
		Kenmerken industriële bedrijvigheid
		Belang MKB voor de stad
III	Institutionele arrangementen	Rol gemeente bij stimulering economie
		Samenwerking gemeente bedrijfsleven
		Andere arrangementen en rol hiervan
IV	Ondernemingsklimaat	Ondernemerschap in beide steden
		Verschillen hierin
V	Kracht van steden	Verleden
		Nu
		Toekomst
VI	Belangrijkste verschillen tussen steden	In economische kracht
		In kansen voor de toekomst
		In samenwerking
		In rol gemeente
VII	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

- **Topiclijst interview met dhr. J. Luijpen, 10-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werkzaamheden
II	Bovenlaag	Vertretpunt: teloorgang industrieën
		Uitwerkingen op de stad
III	Beleid gemeente inzake werkgelegenheid	Waar zette men op in, strategie, doel
		Op welke manier deed men dit (organisaties)
		Samenwerking met andere partijen
		Had de gemeente een voortrekkersrol?
IV	Ruimtelijke inrichting en economisch beleid	Bedrijventerreinen
		Ruimtelijke ordening vormde kans of zwakte
		Bereikbaarheid (komst nieuwe haven en kanaal)

V	Hulp Rijk	Rol Rijksoverheid bij ontwikkeling Oss
VI	Uitwerking beleid Ontwikkeling bedrijvigheid in Oss	Nieuwe bedrijvigheid
		- Welke bedrijfstakken
		- Uit oude bedrijven of van buiten de stad?
		Lokaal ondernemerschap
		Ontwikkelingen binnen industrie
VII	Economie nu	Opleidingsniveau beroepsbevolking
		Belangrijkste bedrijfstakken en waarom
VIII	Veerkracht	Speerpuntsectoren en waarom
		Belangrijkste bron van veerkracht
IX	Sleutelpersonen	Institutioneel en Economisch
		Andere sleutelpersonen voor onderzoek

• **Topiclijst interview met dhr. W. Kuijpers, 11-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werzaamheden
II	VICH	Rol VICH in economische ontwikkeling Helmond
III	Samenwerking VICH met andere organisaties	Gemeenschappelijk doel?
		Samenwerking met gemeente
		Belangenbehartiging eigen leden
IV	Ontwikkelingen de bovenlaag	Vertretpunt: teloorgang van de industrie
		Wat gebeurde er in de stad?
		Hoe reageerde de VICH op deze ontwikkelingen
V	Veerkracht	Economisch
		Institutioneel

• **Topiclijst interview met dhr. F. Smits, 12-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werzaamheden
II	VICH	Doel van organisatie
III	Ontwikkelingen de bovenlaag	Rol van organisatie op dit moment
		Vertretpunt: teloorgang van de industrie
		Wat gebeurde er in de stad?
IV	Samenwerking VICH met andere organisaties	Hoe reageerde de VICH op deze ontwikkelingen
		Gemeenschappelijk doel?
		Samenwerking met gemeente
V	Economie nu	Belangenbehartiging eigen leden
		Hoe zit de industrie er nu uit?
		Belang familiebedrijven in Helmond
		Opleidingsniveau beroepsbevolking
		Rol VICH veranderd?
		Samenwerking met gemeente
		Samenwerking met andere partijen
Invloed VICH bij speerpunt sectoren		
VI	Veerkracht	Economisch
		Institutioneel
VII	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

• **Topiclijst interview met dhr. E.J. Mink, 17-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werzaamheden
II	Bovenlaag	Vertretpunt: teloorgang industrieën
III	OIK	Uitwerkingen op de stad
		Waar zette men op in, strategie, doel
		Rol OIK in uw tijd als voorzitter
		Samenwerking met gemeente Oss?
V	Hulp Rijk	Samenwerking met andere partijen
		Rol Rijksoverheid bij ontwikkeling Oss
VI	Uitwerking beleid Ontwikkeling bedrijvigheid in Oss	Nieuwe bedrijvigheid
		- Welke bedrijfstakken
		- Uit oude bedrijven of van buiten de stad?
		Lokaal ondernemerschap
		Ontwikkelingen binnen industrie

		Opleidingsniveau beroepsbevolking
VII	Economie nu	Belangrijkste bedrijfstakken en waarom
		Speerpuntsectoren en waarom
VIII	Veerkracht	Belangrijkste bron van veerkracht
		Institutioneel en Economisch
IX	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

• **Topiclijst interview met dhr. J. van den Hurk, 17-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werkzaamheden
II	OIK	Doel van organisatie
		Rol van organisatie op dit moment
III	Ontwikkelingen de bovenlaag	Vertrekpunt: teloorgang van de industrie
		Wat gebeurde er in de stad?
		Hoe reageerde de OIK op deze ontwikkelingen
IV	Samenwerking OIK met andere organisaties	Gemeenschappelijk doel?
		Samenwerking met gemeente
		Belangenbehartiging eigen leden
V	Economie nu	Hoe zit de industrie er nu uit?
		Belang familiebedrijven in Oss
		Opleidingsniveau beroepsbevolking
		Invloed OIK bij speerpunt sectoren
VI	Rol OIK nu	Rol OIK veranderd?
		Samenwerking met gemeente
		Samenwerking met andere partijen
		Invloed bij stimuleringsfonds Oss
VII	Veerkracht	Economisch
		Institutioneel
VIII	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

• **Topiclijst interview met dhr. G. Mustert, 19-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werkzaamheden
II	ETIN	Werkzaamheden bij ETIN
		Rol ETIN bij ontwikkeling Helmond (Groeistad, IPR)
		ROL ETIN bij ontwikkeling Oss (weinig overheidsbemoediging)
III	BOM	Werkzaamheden bij BOM
		Rol BOM bij ontwikkeling Helmond (binnenhalen van buitenlandse bedrijvigheid)
		Rol BOM bij ontwikkeling Oss
		Is Oss te klein zodat de BOM er een belangrijke rol kan spelen?
IV	Helmond	Oorzaak van problemen daar
		Belangrijkste ontwikkelingen in de economie
		Veerkracht: economie, sociaal, politiek
		Waar nieuwe bedrijvigheid: eigen ondernemerschap?
		Ontwikkelingen binnen industrie
		Opleidingsniveau beroepsbevolking
V	Oss	Oorzaak van problemen daar
		Belangrijkste ontwikkelingen in de economie
		Veerkracht: economie, sociaal, politiek
		Hoe nieuwe bedrijvigheid: eigen ondernemerschap?
		Ontwikkelingen binnen industrie
		Opleidingsniveau beroepsbevolking
VI	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

• **Topiclijst interview met mevr. M. Vossen, 28-10-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functie bij
		Werkzaamheden
II	Economische structuur nu	Belangrijke bedrijfstakken
		Belang van industrie

		Belang MKB
		Lokaal ondernemerschap
III	Samenwerking met bedrijfsleven	Convenant
		Verandering in relatie bedrijven – gemeente
		Speerpuntsectoren
IV	Acquisitie gemeente Oss	Beleid, strategie
		Samenwerking met bedrijfsleven
		Samenwerking met andere partijen
V	Ruimtelijke inrichting en economisch beleid	Bedrijventerreinen
		Ruimtelijke ordening vormde kans of zwakte
		Bereikbaarheid (komst nieuwe haven en kanaal)
VI	Lokale beroepsbevolking	Opleidingsniveau
		Lokaal ondernemerschap
		Centrumfunctie Oss
VII	Veerkracht	Belangrijkste bron van veerkracht
		Institutioneel en Economisch
VIII	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

- **Topiclijst interview met dhr. A. Verhoeven, dhr. R. Kerste en dhr. T. Heuts, 09-11-2011**

Topic nummer	Topic	Subtopic
I	Persoonsgegevens	Functies bij KvK
		Werzaamheden
II	Rol KvK in beide steden	Wat doet de KvK voor de bedrijven
		Samenwerking KvK met de gemeente
III	Economische structuur nu	Ontwikkeling economie sinds teloorgang industrieën
		Belangrijke bedrijfstakken
		Waarom deze bedrijfstakken
		Belang MKB
		Toekomst verwachtingen bedrijfstakken
		Verwachtingen speerpuntsectoren
IV	Industrie in beide steden	Belangrijkste bedrijfstakken
		Waarom deze zo belangrijk?
		Belang MKB binnen industrie
		Nieuw voor de stad of ontwikkeling
V	Ondernemerschap	Starters dynamiek in beide steden
		In welke bedrijfstakken vooral gestart?
		Redenen om te starten
		Hulp KvK en gemeente bij starten
		Toekomst Life Sciences Park
VI	Ondernemersklimaat	Waardering bedrijfsleven
		Dienstverlening gemeente Helmond/Oss
		Minpunten vanuit ondernemers
VII	ZuidOost-Brabant	Helmond profijt bij ligging tov Eindhoven
		Spin-offs vanuit Eindhoven?
		Helmond centrumstad voor Peelregio
VIII	Noordoost- Brabant	Oss samenwerking in de regio?
		Unieke positie Oss in de regio
		Oss centrumstad voor Maaskantregio
IX	Lokale beroepsbevolking	Opleidingsniveau
		Mismatch op arbeidsmarkt
X	Veerkracht	Belangrijkste bron van veerkracht
		Institutioneel en Economisch
XI	Sleutelpersonen	Andere sleutelpersonen voor onderzoek

